

СРПСКИ КАО ДИПЛОМАТСКИ ЈЕЗИК У XV И XVI ВЕКУ
Филолошки приступ

Рецензенти

Академик Јасмина Грковић-Мејдор, Филозофски факултет у Новом Саду
Проф. др Марина Куршевић, Филозофски факултет у Новом Саду
Проф. др Ирена Цветковић Теофиловић, Филозофски факултет у Нишу

Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије
(Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада
НИО у 2023. години број 451-03-47/2023-01/ 200198).

Мотив на корицима: део текста писма
султана Бајазита II угарском краљу Владиславу II (1498).

Владимир Поломац

СРПСКИ КАО ДИПЛОМАТСКИ ЈЕЗИК
У XV И XVI ВЕКУ

Филолошки приступ

ФИЛУМ

Крагујевац, 2023.

Садржај

УВОДНА РЕЧ	9
I СРПСКИ КАО ДИПЛОМАТСКИ ЈЕЗИК У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ У XV И XVI ВЕКУ	13
Писмо султана Бајазита II угарском краљу Матији Корвину (1487)	15
Писмо султана Бајазита II угарском краљу Владиславу II (1498)	53
Писмо Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију (1551)	89
II СРПСКИ КАО ДИПЛОМАТСКИ ЈЕЗИК У УГАРСКОЈ У XV И XVI ВЕКУ	111
Писмо угарског краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину (1465)	113
Писма деспота Вука Гргуревића султану Бајазиту II и Али-бегу Михалоглуу (1482–1483)	125
Писмо Стефана Баторија Али-бегу Михалоглуу (1483)	151
Писмо угарског краља Матије Корвина султану Бајазиту II (1487)	169
Писма угарског краља Јована Запоље Мехмед-бегу Јахијапашићу и његовом заменику Ферхату (1537)	193
III ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ	213
Српски као дипломатски језик у XV и XVI веку: ка синтези	215

IV	SUMMARY	231
	Serbian as the Language of Diplomacy in the 15 th and 16 th centuries: Towards the Synthesis	233
V	ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	249
VI	ПРИЛОЗИ	265
	Списак прилога	267
	Фотографски снимци	269

Ншомі посілашъ лістовді
свемі сръбьскемъ езїкомъ
посілаі днерешкѣ

УВОДНА РЕЧ

Ова монографија представља резултат мога вишегодишњег бављења феноменом употребе српског као дипломатског језика у југоисточној Европи у XV и XVI веку. Прво интересовање за ову тему појавило се током рада на мојој претходној књизи *Језик њовеља и њисама Српске деспотовине* (ФИЛУМ, 2016), када се наметнуло питање ближег односа пословноправне писмености Српске деспотовине и писама турских султана упућених Дубровнику током XV и XVI века. Расветљавање овога односа прихватила је као свој задатак Тамара Лутовац Казновац у оквиру рада на докторској дисертацији *Језик њисама њурских сулџана Дубровнику* (одбрањена на ФИЛУМ-у 2019. године под мојим менторством). За праћење рада на овој дисертацији било је неопходно да и сам проведем истраживања мањег обима на документима који су настали у Портиној српској канцеларији. Тако је моје интересовање најпре било усмерено на филолошке одлике српских писама Ахмет-паше Херцеговића и Мехмед-паше Соколовића, да би се касније проширило на малобројна сачувана писма турских султана упућена Угарској, као и на такође малобројна сачувана писма настала на угарском двору током XV и XVI века. Током последњих пет година резултати ових истраживања

објављивани су као посебни радови у страним и домаћим часописима и зборницима: *Писмо краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину: шексџ и филолошки коментар* (Philologica LXXXVII, 2018, 37–47), *Српски као дипломатски језик југоисточне Европе XVI века (на примеру писма Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију)* (у: Ј. Петковић и В. Поломац (ур.), *Српски језик: стајус, систем, употреба*, Крагујевац: ФИЛУМ, 2018, 639–652), *Два српска писма угарској краљи Јована Зайоље из XVI века: шексџ и филолошки коментар* (Археографски прилози 42, 2020, 51–73), *О правопису и језику писама деспоиша Вука Грџуревића* (Славистика XXV/1, 2021, 134–147), *Српски као дипломатски језик на угарском двору XV века (на примеру писма Стефана Баторија Али-беџу Михалољуу)* (Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 66/1, 2021, 159–171) и *Српски као дипломатски језик на Порти крајем XV века: на примеру писма султана Бајазита II угарском краљу Матији Корвину* (Српски језик 282023, 95–115). Наведени радови сада су проширени и технички уједначени, а уједно и обједињени у тематском и теоријско-методолошком смислу. Укључене су и три нове целине написане за ову прилику како би употпуниле монографију: поглавље посвећено писму султана Бајазита II угарском краљу Владиславу II из 1498. године, поглавље посвећено писму угарског краља Матије Корвина султану Бајазиту II из 1487. године, као и поглавље у коме је дат преглед најважнијих резултата истраживања.

Монографија је конципирана тако да се у првом делу налазе три поглавља посвећена појединачним писмима упућеним од стране султана Бајазита II (угарским краљевима Матији Корвину и Владиславу II) и румелијског беглербега Мехмед-паше Соколовића (угарском војном заповеднику Андрашу Баторију), док се у другом делу налази пет поглавља посвећених мало-

бројним сачуваним писмима у српској канцеларији угарских краљева Матије Корвина и Јована Запоље, као и писмима која је у име Матије Корвина султану Бајазиту II и смедеревском санџак-бегу Али-бегу Михалоглуу слао српски деспот Вук Гргуревић. Након трећег и четвртог дела у којима су сумирани најважнији резултати истраживања на српском и енглеском језику, у петом делу доноси се списак извора и цитиране литературе, да би у последњем, шестом делу књиге, били објављени одабрани фотографски снимци истраживаних писама.

Писмима обрађеним у овој монографији у нашој науци до сада није посвећена значајнија филолошка и лингвистичка пажања. Фокус истраживача углавном је био социолингвистички, усмерен на објашњавање фактора који су условили употребу српског као дипломатског језика у југоисточној Европи током XV и XVI века. До данас не само да не располажемо филолошким и лингвистичким студијама о наведеним писмима већ су нека од њих позната само на основу веома старих или непоузданих издања. Овом чињеницом одређен је теоријско-методолошки приступ, доследно примењен у свим поглављима, а посебно експлицитан и у поднаслову књиге. Основни циљ ми је био да се сва наведена писма најпре приреде у оригиналној граfiји уз неопходне филолошке коментаре и фотографске снимке, те да се затим прикажу њихове најзначајније граfiјско-правописне одлике, као и језичке одлике са аспекта историјске дијалектологије. Надам се да ће овакав приступ омогућити да књига буде корисна не само филолозима већ и историчарима, али и широј јавности која се интересује за српски средњи век.

Током рада на књизи обављена су архивска истраживања у Бечу (Haus, Hof- und Staatsarchiv), Дрездену (Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden) и Београду (Архив САНУ). Потага за оригиналима писама краља Матије Корвина, Стефана

Баторија и Вука Гргуревића султану Бајазиту II и Али-бегу Михалоглу у Топкапи палати у Истанбулу остала је без успеха. Особљу свих наведених установа захваљујем на предусретљивости и помоћи приликом истраживања. Тамари Лутовац Казновац захваљујем на томе што је увек била доступан саговорник за сва питања обрађена у монографији. Невену Исаиловићу и Александру Крстићу, вишим научним сарадницима Историјског института у Београду, захваљујем на корисним сугестијама за побољшање књиге. Посебну захвалност на драгоценим коментарима изражавам рецензентима, академику Јасмини Грковић Мејдор, проф. др Марини Курешевић и проф. др Ирени Цветковић Теофиловић.

У Крагујевцу, фебруар 2023. године

Аутор

I

СРПСКИ КАО ДИПЛОМАТСКИ ЈЕЗИК
У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ У XV И XVI ВЕКУ

ПИСМО СУЛТАНА БАЈАЗИТА II УГАРСКОМ КРАЉУ МАТИЈИ КОРВИНУ (1487)*

1. Увод. О вишејезичности на османском двору током XV и XVI века сведоче нам не само бројни подаци средњовековних европских путописаца и хроничара (уп. Костић 1924: 9–10, 11–13; STOLZ 1984/1985: 747–748; МАРИНКОВИЋ 2010: 282) већ и релативно обимна сачувана писменост из овога периода. Међу рукописима писаним арапским писмом посебно место заузимају четворојезични (арапско-персијско-грчко-српски) конверзацијски приручници за учење страних језика (вероватно из друге половине XV века)¹, као и до скоро непознат граматички

* Поглавље представља прерађену и проширену верзију рада *Српски као дипломатски језик на Порти крајем XV века: на примеру писма султана Бајазита II угарском краљу Матији Корвину* објављеног у часопису *Српски језик* 28 (2023): 95–115.

1 Сачувана су два рукописа, позната под сигантурама *Süleymaniye-MS AyaSofya 4749* и *Süleymaniye-MS AyaSofya 4750* (уп. каталожки опис у MIŠEVIĆ 2022: 567–568). На ове приручнике први пут је указано у САФЕРОЉУ 1936. О текстолошким, графематским и језичким одликама ових рукописа уп. LEHFELDT 1970, 1988, 1989а, 1989б, 1990а, 1990б, 1991; LEHFELDT et al. 1989; PUTANEC 1990; МАРИНКОВИЋ 2010; НАКАЌ 2016: 279–285. О приручницима у контексту развоја вишејезичности и језичке идеологије у Османском царству уп. MIŠEVIĆ 2022: 54–93.

приручник за подучавање грчког и српског језика². Сва три рукописа представљају занимљиво сведочанство о томе да су се у овоме периоду на османском двору поред арапског и персијског употребљавали и подучавали и грчки и српски језик. Сачувана ћириличка грађа упућује на то да се српски на османском двору најчешће користио у функцији дипломатског језика³ у преписци турских султана и високих дворских званичника са

-
- 2 Рукопис се налази у Берлинској градској библиотеци под сигнатуром *SBB-MS Or. oct 33*. За каталожки опис и садржај уп. ANHWARDT 1894: 197–199; MIŠEVIĆ 2022: 568–569. На значај овога граматичког приручника у контексту вишејезичности у Османском царству у XV и XVI веку указано је тек недавно у MIŠEVIĆ 2022: 82–93.
 - 3 Прилагодљив апарат турске власти преузимао је одређене административне и законске праксе освојених земља, али и средства дипломатске кореспонденције (уп. ISAILOVIĆ – KRSTIĆ 2015: 189). Након освајања српских средњовековних држава у XIV и XV веку, Турци су задржали језик српске средњовековне пословноправне писмености у дипломатској преписци са државама југоисточне Европе будући да њихов турски, арапски и персијски нико није познавао (уп. КОСТИЋ 1925: 2). Државе са којима су Турци дошли у додир користили су српски језик у међусобној преписци (Србија, Босна, Дубровник) или су имали на својим дворovima секретаре коју су га добро познавали (Бугарска, Влашка, Молдавија, Албанија, Венеција, Угарска) (уп. КОСТИЋ 1925: 2). На употребу српског као дипломатског језика на османском двору пресудно је утицао и велики број потурчених Срба који су често стизали и до највиших војних и државних функција (уп. КОСТИЋ 1925: 3–7). С друге стране, географски положај између Угарске и Турске и ступање српских властелина у Угарску службу (уп. KRSTIĆ 2017), омогућавао је посредничку улогу у дипломатским контактима са Турском (STOLZ 1984/1985: 747), што најбоље илуструју сачувани српски и турски извори о утврђивању мира на граници крајем XV века (уп. РАДОЧИЋ 1953/1954: 353–355; МИТРОВИЋ 2006: 76–78; SALIHOVIĆ 2019: 108–111). У каквим су се све улогама могли наћи Срби између двеју великих сила сведочи и случај Вука Кулучеговића, турског шпијуна у угарској дворској канцеларији, од кога је у турском преводу сачувано једно писмо турском војном заповеднику Али-бегу Михалоглуу, у коме се описује како се у окружењу краља Матије Корвина реаговало на вест о убиству Дмитра Јакшића (уп. NAZAI 1976; ИВАНОВ 1999: 12–15).

Дубровником⁴, док мањи број сачуваних докумената сведочи о дипломатским односима са Русијом⁵ и Угарском. Међу дипломатском преписком угарског и османског двора више је сачуваних докумената који су упућивани из Угарске у Турску него обрнуто: поред писма краља Матије Корвина султану Бајазиту II о примирју на граници (25. VI 1487) и писма његовог дворског судије и ердељског војводе Стефана Баторија турском војном заповеднику Али-бегу Михалоглуу (1. мај 1483) (уп. Радолчић 1953/1954: 355–366; Поломац 2021а), из XV века је сачувано и пет писама која је у име краља Матије Корвина султану Бајазиту II и Али-бегу Михалоглуу током 1482. и 1483. године слао српски деспот Вук Гргуревић (уп. Радолчић 1953/1954: 353–355; Митровић 2006: 76–78; Поломац 2021б). Из XVI века немамо сачуваних писама упућених османском двору већ само неко-

4 Најстарији сачувани документи на српском језику које су Дубровчани упућивали османским властима на територији некадашње области Вука Бранковића потичу с краја XIV века (уп. IVANOVIĆ 2017: 53). Најстарија сачувана писма султана Мурата II упућена Дубровнику издата су 1430. године (уп. Поломац – Лутовац 2014). Највише оригиналних султанских писама сачувано је из времена Мехмеда II (Освајача) и Бајазита II, док се из епохе Селима I и Сулејмана I (Величанственог) сачувао мањи број докумената (уп. регистар писама у Лутовац Казновац 2019а: 17–29). Преписка између Дубровника и османских власти до сада је најцеловитије представљена у TRUNELKA 1911 и Стојановић 1934. Мањи број докумената објављен је у MIKLOSICH 1858 и Елезовић 1931: 7–16. Превод писама турских султана Дубровнику (1430–1520) на француски језик објављен је у VOLOVIĆ 2004.

5 Сачувана су четири писма султана Селима I упућена московском кнезу Василију III (уп. Лавров 1896). Прва два писма (издата 1513. године) нису била преведена у московској канцеларији на руски језик и садрже само незнатни број русизама, док су остала два писма (из 1516. и 1519. године) била преведена на руски језик, али тако да многобројни изрази и речи у њима недвосмислено сведоче о њиховом српском пореклу (уп. УЊЕГАУН 1975: 223). Детаљнија текстолошка и језичка анализа ових писама заједно са фотографским снимцима објављена је у LEHFELDT 2000.

лико писама турским обласним заповедницима⁶, као и мировни уговор између Угарске и Турске закључен 1519. године (уп. ISAILOVIĆ – KRSTIĆ 2015: 193–194). Из супротног смера сачувана су два писма султана Бајазита II, писмо краљу Матији Корвину из 1487. године и писмо (мировни уговор) краљу Владиславу II из 1498. године (уп. ГОДИНКА 1929; ЋОРОВИЋ 1936), као и текст мировног уговора који је 1519. године султан Селим I упутио угарском краљу Лудовику (уп. НАКАЅ 2017)⁷.

Већ и сама околност да писмо султана Бајазита II угарском краљу Матији Корвину представља једно од само два сачувана писма на српском језику упућена угарском двору у XV веку, довољно говори о његовом значају за историју српске средњовековне световне писмености. Детаљније истраживање неопходно је и због тога што овом писму до сада није посвећена посебна научна пажња. Најстарији помен овога писма налазимо у FERON – BATTAGLINI 1893: 260. Каталогски опис и фотографија наведени су у ДЖУРОВА и др. 1985: 188–189. Издање текста у оригиналној графици заједно са дипломатичким, просопографским и терминолошким коментарима дато је у Биљарски 1997, док је у VILJARSKY 2000 додат и превод писма на француски језик.

6 У питању су три писма угарског краља Јована Запоље упућена смедеревском санџак-бегу Мехмеду Јахијапашићу и његовом заменику Ферхату (уп. ПОЛОМАЦ 2020), као и писмо угарског великаша Томаша Надаждија Мурат-бегу, османском намеснику Клиса из 1539. године (ISAILOVIĆ – KRSTIĆ 2015: 192).

7 Сачувано је више писама турских обласних заповедника упућених на угарску страну током XVI века (уп. IVIĆ 1909). Међу овим писмима посебно истицање заслужује писмо румелијског беглербегу (каснијег великог везира) Мехмедпаше Соколовића угарском војном заповеднику Андрашу Баторију из 1551. године, знаменито по томе што се на његовој полеђини налази сведочанство о томе како Мехмед-паша директно тражи од Баторија да се преписка одвија на српском језику: *Џ тамішварь баторї андрей и цю мї послалашь листова :- све мї срьвскемь езікомь посілаї а не фрџшки* (уп. ПОЛОМАЦ 2018).

Бајазитово писмо Матији Корвину није обухваћено досадашњим филолошким истраживањима султанских аката на српском језику (уп. Stolz 1984/1985; Накаш 2017; Лутовац Казновац 2019а; 2019б). Наш рад примарно је мотивисан жељом да се текст писма приреди у оригиналној графици уз пратећи коментар, као и да се графицијске, правописне и језичке одлике писма истраже у контексту досадашњих сазнања о употреби српског језика и ћирилице у канцеларији султана Бајазита II (према Лутовац Казновац 2019а; 2019б).

2. ТЕКСТ И ФИЛОЛОШКИ КОМЕНТАР. Писмо се чува у Ватиканској библиотеци у збирци *Manoscritti Ottoboniani greci* под бројем 469В⁸. Фотографија писма објављена је у Джурова и др. 1985 (бр. СXXXI), а данас је доступна и преко дигиталне колекције Ватиканске библиотеке: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Ott.gr.469.pt.B. Опис рукописа и основне информације о писму, правопису и језику наводе се у Джурова и др. 1985⁹.

На основу султановог потписа (тур. Bayezid bin Mehmed han muzaffer daïma; срп. Бајазит, син Мехмед хана, вечно победоносан) и интитулације у самоме писму: ми сѣлтѣ баѣзѣ хѣ (1. ред) неспорна је идентификација султана Бајазита II као адресанта писма. Другачије стоји са адресатом писма и време-

8 Поред овога писма у збирци се налази и српскословенски фрагмент службеног минеја за мај из XIV века (FERRON – BATTAGLINI 1893: 236; Джурова и др. 1985: 187–188).

9 Уп. стр. 188: „1 свитѣк, слепен от четири листа хартия, водният знак не личи (свитѣкѣт е подлепан допълнително), 1020 × 240 мм, текстово поле 890 × 190 мм, разлиновка 1+1, общо 65 реда, над тях султански подпис. Пази се в рамка между две пластмасови прозрачни плочи. Писмо: кирилица, делови бързопис, черно мастило; султанският потпис – арабица (завързан). Правойис и език: двуров, безюсов сръбски правопис с някои непоследователности; несистемни ударения.”

зѣліа · братѣ нашѣм¹³ · и пвѣтеномѣ · и родѣ прѣдрагнѣмѣ ·
 послама радотѣ и веселие¹⁴ по тѣ ведомѣ да је кралетѣвѣ ви · седа ѿ
 бвнсакога гвѣра · слѣге и клада ца¹⁵ства ми кендера лѣде доштѣ · и кнѣге
 донесѣ · такѣ казѣю · пв гвде пвкз¹⁶лисара кралетѣва (!) ти · людине
 пешн · и коници сѣбраши се · сѣ имрѣ банн¹⁷ и сѣ фирѣ банн · доштѣши
 ѣ бвсне · нашѣ неколико вѣха пленѣ · а неколико¹⁸ ѣ исѣли · а неколико ѣ
 сѣ кѣнѣми и з децами · и сѣ иманиѣ кѣпѣ отерали и ѿ¹⁹вели · и дрѣгнѣа
 ѣ некое градове · влаѣтеле · кои сѣтѣ носили жодѣ · |¹⁰ а ѣздаюки се · ѣ
 мирѣ · и ѣ лубѣ · коѣ је мѣчо нам · тере несѣтѣ носили орѣ¹¹ жѣна · како не
 било потреба · и ѣздаюки се терѣ ѣ је пѣло било мало · пѣ ва¹²шега
 кралетѣва вишеречене банове · сѣ вѣкѣ ѣ некой клисѣрѣ доштѣ · и нашѣ¹³
 людѣ засѣши · и ѣчѣниѣ се вѣни рѣ · ѿ знаменѣ (!) · и поглавитѣ · и именитѣ
 мно¹⁴гѣ люди се ѣзело · а неколико ѣ је загинѣло · ѿ робѣна цаѣтва ми
 веке две тѣ |¹⁵ цѣ је сѣтрѣнено · да ако је овѣзи рабѣте лице и ѣзрѣ гвдѣ
 пѣлисака цѣ мѣ се прѣ¹⁶лѣчи · да онѣ вишеречени пѣлиса · ѿ браѣтва ви ·
 ѣ пѣлисаѣтво доштѣ · цѣ (!) је |¹⁷ доѣино · и потребно било ѿ висоте цаѣтва
 мѣ четѣ и пѣтениѣ мѣ је ѣчѣни¹⁸ · и вишерѣчени пѣлиса · по законѣ · и
 по подовѣно пѣлисакомѣ доштѣ · и пѣ¹⁹лисаѣтво сѣвѣши · и ѣ цаѣтво ми
 се прѣ²⁰ти · и людине се сѣ нѣ посла · сѣ чѣтѣ²⁰ю и чѣчѣтениѣ ѿправѣ · и до
 мѣдерева доштѣ · и проку нѣ вѣвода мѣ²¹дерѣски · и дрѣзи люди сѣ нѣ
 заѣно излеза · сѣ чѣтѣно ѣ варѣ ѣлезѣ · и пѣ²²лисара близѣ тана
 доведѣ · ѿтле се вѣвода · и дрѣзи люди · вѣакѣ на вѣ²³ста се вратили ·
 пѣлиса сѣ сѣ боемѣ юнаци отанѣвѣ · ѣдѣ злодеи · |²⁴ кои је ѣ некое време ·
 сѣ пѣлисарѣ вишеречени · некое гвде ради мѣ²⁵ се досадило било · како
 је знао пѣлиса и негѣве слѣге · ѣ тѣ²⁶ дова · вѣ²⁶ме нашѣ злодеи · зло
 ѣчѣниѣ га рани²⁷ посече · живота · негѣва конѣцѣ · |²⁷ доѣевѣ · кѣ бѣжѣнемѣ
 хотению премѣнѣ · гѣтѣ бѣгѣ · сѣвѣрѣви неѣвѣ и зѣло · |²⁸ кѣ вѣ зна
 видѣ · и невидѣма · онѣ је томѣ и вѣдѣ како овѣ сѣ моѣ²⁹чѣтениѣ · и
 сѣ моѣ знаниѣ · и сѣ моѣ заповѣтѣно · неѣтѣ ѣчѣниѣно · и тѣ³⁰ко ми саблѣ
 коѣ се опасѣю · и тако ми живѣ синове · и тако мѣ верѣ кою |³¹ верѣю · ѣ
 овоизи рабѣте · ни ѣдина хитротѣ ни зло помѣлѣниѣ не |³² ѣчѣниѣно ѿ

цѣтва ми · ни ѿ мое гвѣд · ни ѿ клавѣ ни ѿ робина · ни ѿ инѣ |³³ вѣти
 люди цѣтва м · ни едина хблвѣтъ · ни хитроѣтъ неѣ ѹчинѣна · |³⁴ ѹ вѣти
 цѣтва ми ни помилно да овѣи рабвѣтъ ѹчини · и пѣлиса иѣи |³⁵ нѣ
 разобрѣ кава је рабвѣта вила · ере ниѣ хитроѣтъ ниѣна · ни је съ чи |³⁶ ѣ
 знаниѣ ѹчинѣно · и преге сѣмѣти воѣе је книгѣ ѹписѣ послѣ цѣтѣвѣ м |³⁷ и
 тѣи книгѣ лицѣ послѣ краљѣтѣвѣ (!) ти · такѣ ни се мни · ерѣ како сѣ
 иѣи |³⁸ нѣ разобрале пѣлисареве слѣге и да сѣтѣ казали и вашемѣ
 краљѣтѣвѣ |³⁹ ере неѣ ниѣдна хитроѣтъ ѹчинѣна · сѣда оваи наша ѣрана
 стѣн |⁴⁰ иоце · на мрѣ · и на пѣвѣ клѣве · коѣ је вила ѹчинѣна мѣго нам ·
 и тога |⁴¹ и мира · и клѣве ради · краѣнникѣ · заповѣтѣ и склавове цѣтѣва
 ми · послѣ |⁴² тѣвѣдомѣцно запрѣтѣ · вашѣга краљѣтѣва владанию нѣко
 да не доса |⁴³ ди · ми и приазнивѣлюбѣ да сѣблѣдѣ · по згѣде пѣлисареве
 краѣнникѣ · |⁴⁴ запрѣтѣ · книгѣ ѹ заповѣти цѣтѣва ми послѣ · да не помисле
 мѣзине · или |⁴⁵ ракидению мѣра · и сѣпрѣ мира · и тѣмежа некою рабвѣтъ
 да не ѹчине · по тѣ |⁴⁶ ирѣ бѣ и фирѣ бѣ · сѣ толикѣме вѣкѣ · ѣвистѣно
 дошѣ · оѣе наше |⁴⁷ стране владаниѣ · и ѹ зѣли цѣства мѣ таковоу рабвѣтъ
 ѹчинѣ сѣ вѣхѣ |⁴⁸ стѣвѣ · и сѣ четѣ сами о своино воли · како би смѣли или
 мѣли · ѹчинѣ · |⁴⁹ ихо ако је вашемѣ вѣрѣствѣ хотѣниѣ начѣти раскидению
 мира творѣ |⁵⁰ и по прѣге мѣ се ѹглавили · и ѹмирили · и ѹ клетѣнѣхѣ
 книгѣ записали · |⁵¹ сѣ оѣвоу стрѣ · мѣгю нами кои лиѣе ходѣ · ако би се
 комѣ коѣе зло при |⁵² лѣчило · сѣдѣ и прѣдѣ да се изнаге · по заповѣсти
 бѣжѣ · да се зло тѣв пѣ |⁵³ дѣше · оногаи зла ради мѣ да се не раскине ·
 и прѣзѣ да се не ѹчини · да |⁵⁴ оваи рабвѣта сѣда цѣ се ѹчини · ако је сѣ
 знаниѣ краљѣства ви · сѣ сѣ |⁵⁵ дѣ вѣжѣ не изнашѣши · и иѣинѣ не
 разѣбрѣ · овакаи рабвѣта да се ке |⁵⁶ ѹчинѣ · ѿ вѣрѣства ви · не нада се
 цѣтѣво м · сѣда за иѣинѣ цѣ је за ѹвѣ |⁵⁷ бѣѣ · послѣ вѣтѣ вѣни слѣга · и
 клавѣ цѣства ми · ѣавѣшь ивѣрахѣмь |⁵⁸ · иѣинѣ да га ѹвѣѣте · кѣ (!)
 кѣда приде · до краљѣтѣва ви · и ако је ова |⁵⁹ и рабвѣта · и овѣ сѣтворѣниѣ
 сѣ знаниѣ вашѣ вѣтлѣсти ѹчинѣна · разо |⁶⁰ рѣнию · и раскидению мира ·
 ради · ѹписѣ да дастѣ ѹзнаниѣ по склавѣ |⁶¹ · цѣства ми · и ми да знаѣ
 како ли је паки · оваи посѣ и оваи рабвѣта бѣ—зѣповѣ |⁶² сти · и бѣ ѹзнаниѣ

брѣства ваѣе свѣлости ѡчине · зацѣ се оваквѣ чини · |⁶³ и цѣ је ради · оваквѣ
 ѡчинено · по тѣмъ ѡписѣ по склавѣ цѣства ми да се даѣтъ |⁶⁴ ѡзнание ·
 и ѡбѣзание · и бѣди нѣ здрава · и весела ваѣа вѣлѡтъ · писъ |⁶⁵ месеца
 генара · вѣ · да · ѡ дрепополю

Као што је већ поменуто, писмо је до сада два пута објављено у оригиналној графици од стране бугарског историчара И. Биљарског (1997: 89–93; 2000: 296–299), оба пута са великим бројем грешака и филолошких непрецизности. Грешке ћемо приказати према другом издању (в. BILIARSKY 2000: 296–299) будући да је оно нешто прецизније од првог (в. Биљарски 1997: 89–93).

Највећи број грешака у другом издању тиче се писања графеме њ на месту з: уместо дошѣ 5, 12, пѡкѡлисаѣа 5–6, сѡбрѣши 6, дошѣши 7, сѡ 8, 24, 48, 54х2, 59, сѡтъ 9, несѡтъ 10, дошѣ 16, 18, 46, чеѣъ 17, конѡцѡ 26, кѡ 27, сѡвориви 27, неѣъ 29, хитроѣъ 31, сѡмѣти 36, сѡда 39, 54, 56, тѡвѡдомѡчно 42, сѡвѡдѡдѡ 43, тѡмежа 45, изнашѡши 55, сѡворение 59, у BILIARSKY 2000 налазимо¹²: дошѡ/т/ 5, 12, пѡкѡлисаѣа 5–6, сѡбра/в/ши 6, дошѡ/т/ши 7, сѡ 8, 24, 48, 54х2, 59, сѡтъ 9, сѡтъ 10, дошѡ/д/ 16, 18, 46, чеѡтъ 17, конѡцѡ 26, кѡ 27, сѡ/т/вориви 27, не/ѣ/тъ 29, хитро/ѣ/тъ 31, сѡмѡ/р/ти 36, сѡда 39, 54, 56, тѡвѡ/р/домѡчно 42, сѡвѡдѡдѡ 43, тѡ/к/межа 45, изнашѡ/д/ши 55, сѡ/т/ворение 59. Знатно је мање грешака у обрнутом смеру (писање графеме њ на месту ѡ): уместо сѡтрѡено 15, ѡлезѡ 21, сѡ 24 долази сѡтрѡено 15, ѡлезѡ/ѡ/ 21, сѡ 24.

Велики број грешака односи се на спојено и одвојено писање речи. Ако изузмемо примере вели ки 1, вѡ жинѡмѡ 27, ѡчи ѡнено 29, та ко 30, пѡ/ѡ/лиса реѡе 38 (у нашем издању: велики 1, вѡжинѡмѡ 27, ѡчинено 29, тако 30, пѡлисаѣе 38), који могу представљати

12 У BILIARSKY 2000: 296–299 надредно слово је спуштено у ред и означено косим заградама.

и типографске грешке, највише је грешака у писању заменичке или прилошке партикуле: уместо такв /ѵ̇ 5, такв ѿ 37, ова и 39, тога и 40–41, онога и 53, овакв ѿ 62, 63, у нашем издању такв̇ 5, такв̇̇ 37, оваи 39, тогдаи 40–41, оногдаи 53, овакв̇̇ 62, 63, као и грешака у вези са писањем речце не и везника ни: уместо не сѣтъ 10, не је 33, ни је/д/на 35, не је ни једна 38, у нашем издању не сѣтъ̇ 10, неје 33, није̇на 35, неје̇ није̇дна 39. Остали грешке у спојеном и одвојеном писању: уместо се да 4, злоѣини̇в/в/ 26 и ѣве/с/ти 34, у нашем издању седа 4, зло ѣини̇̇ 26 и ѣ вѣти 34.

Посебан коментар захтева конструкција ере ни е хитро̇с̇тъ̇ ни је/д/на. ни је сь чин̇е/м/ знани̇е/м/ ѣчин̇ено. 35–36, у којој се одвојеним писањем имплицира да је у оба примера ни употребљено у везничкој функцији. У нашем издању ова конструкција је прочитана као ере ние хитро̇т̇ъ̇ није̇на · ни је сь чин̇е̇ знани̇е̇ ѣчин̇ено 35–36, што имплицира да је у првом примеру употребљен облик ни̇е (3. л. јд. през.), а у другом везник ни. Читање првог примера ослања се на сличну конструкцију из 39. реда: је̇ре̇ нее̇ није̇дна хитро̇т̇ъ̇ ѣчин̇ена, као и на примере паралелне употребе екавских и икавских рефлекса у одричним облицима презента у неколико писама Бајазита II Дубровнику из последње две деценије XV века (детаљније овде у т. 4.1.).

Неколико пропуста у читању долази на местима на којима је текст делимично оштећен, најчешће услед пресавијања: у 8. реду уместо исе/к/л и женами треба исе̇ли и к̇з̇н̇ѣми; у 11. реду уместо њако у нашем издању како; у 12. реду уместо ца/р̇с̇тва, ѣ некои клис̇ѣра и нашего треба кра̇л̇ѣ̇т̇ва, неко̇й̇ клис̇ѣр̇а̇ и нашега; у 24. реду уместо некои у нашем издању некои̇; у 58. реду уместо какъ

13 На оштећеном тексту може се реконструисати к̇з̇ за које смо претпоставили да је написано грешком, тако да се уместо читања к̇з̇к̇з̇ да приде̇ · до кра̇л̇ѣ̇т̇ва ви у ослонцу на целокупни контекст претпоставља к̇з̇ (!) к̇з̇да приде̇ · до кра̇л̇ѣ̇т̇ва ви.

да донели смо кѣ (!) кѣда¹³. Остале грешке не могу се оправдати квалитетом фотографије: уместо гѣ/сѣ/рѣ 4, имени знамени/хѣ/хѣ 13, рѣбыи 14, дѣко 25, гѣвѣ/сѣ/ди 32, коѣи 40, зѣгодѣ 43, книгѣ/ѣ/ї 44, толикомѣ 46, зѣмѣ/лю 47, разѣвѣрѣ/ѣ/ 55, не 55, ѣвѣ/жѣ/бо/ѣ/ї 16 56–57, какѣ да 58, овѣцѣи 59, исклѣвѣ 60, посѣ/лѣ/ѣи овѣи 61, у нашем издању донето је гѣвѣрѣ 4, имени тѣ 13, рѣвина 14, какѣ не 25, гѣвѣ 32, коѣи 40, зѣгодѣ 43, книгѣ^н 44, толикомѣ 46, зѣли 47¹⁴, разѣвѣрѣ 55, кѣ 55, ѣвѣсѣдѣ 56–57, кѣ (!) кѣда 58, овѣи 59, склѣвѣ 60, посѣ и овѣи 61.

Посебан коментар захтевају примери у којима је смисао текста значајно промењен, као и места која су у BILIAŃSKY 2000 коментарисана или означена као нејасна. Тако уместо помислѣмѣ нине 44 у нашем издању читамо помислѣ мѣнине 44 (уп. мѣнина 'detrimentum' у РКС II: 100), а уместо са мної вонои воли 48 читамо сами о свонои воли 48. У вези са примером хѣ/рѣ/лѣвѣ/ї/тѣ 33 или хѣрѣлѣвѣстѣ 33 треба напоменути како је писар недовољно јасно написао надредно слово (надредно ї или надредно с), тако да у нашем читању овај пример гласи хѣлѣвѣтѣ 33 (уп. RJA III: 701). У примеру пѣ/рѣ/ѣдѣ/нѣ/ѣше 52–53 писар је највероватније погрешно у писању надредног слова р, које је у нашем издању испуштено, а реч донета као пѣдѣше у ослонцу на добро познати стѣрп. грецизам пѣдѣпѣсѣти 'punire' (РКС III: 283; VASMER 1944: 113). Пример с вѣхѣ/вѣ/стѣвѣ/мѣ [?] 47–48 добро је прочитан, али је без правог разлога донет са знаком питања будући да се ради о добро познатој стѣрп. лексеми (уп. вѣхѣвѣстѣво 'magia' у РКС I: 161). Разумљивије је означавање примера ихѣ [sic! ?] 49 (у нашем издању само ихѣ 49) као нејасног будући да је овај везник потврђен још само у трима Бајазитовим писмима Дубровнику из 1497. и 1499. године (уп. СТОЈАНОВИЋ 1934: 323, 326–328),

14 На фотографији писма може се видети како је писар првобитно написао ю, а онда накнадно исправио и написао и.

Бајазитовом писму краљу Владиславу II из 1498. године (уп. Годинка 1929: 636–637) и мировном уговору султана Селима I са угарским краљем Лудовиком из 1519. године (уп. НАКАЃ 2107: 90) (детаљније у т. 4.1).

Од примера који су у нашем издању обележени узвичником у угластим заградама посебно треба поменути џи њ 16 (BILIARSKY 2000 погрешно доноси џиџ), у коме је писар грешком испустио надредно слово о (уп. друге добро написане примере џи 15×2, 54, 56). На писарске грешке у примерима краљѣтва 6, краљѣтвѣ 37 и ѡ знаменї 13 исправно је упућено и у BILIARSKY 2000. У примеру ѡѣ–з–аповеѣти 61–62 цртом је означено изостављање једног од два узастопна слова з у вези двеју речи, у складу са говорном реалношћу.

2.2. ЈЕЗИЧКИ ОСАВРЕМЕЊЕН ТЕКСТ ПИСМА

Ми, султан Бајазит хан¹⁵, милошћу Божијом велики и силни цар, пишемо светлом и узможном¹⁶ поглавију¹⁷, краљу угарском, чешком и другим земљама. Шаљемо радост и весеље нашем љубљеном и поштенем брату и предрагом роду.

Потом, да је знано Вашему краљевству: од босанског господара, слуге и склава¹⁸ царства ми, Скендера¹⁹, сада дођоше људи и донесоше књиге, и тако казују о незгоди поклицара²⁰ краљев-

15 Титула монголских и турских владара, уп. ŠKALJIĆ 1966: 309.

16 У титулатурама 'племенит, частан, дичан, славан', в. RJA XX: 379.

17 У значењу 'поглавар, владалац', в. RJA X: 389.

18 Грецизам у значењу 'слуга, роб', уп. VASMER 1944: 134, RJA XV: 241; в. и ЛССВ: 671–672.

19 О босанском господару Скендер-паши в. у Биљарски 1997: 71–73.

20 У значењу 'посланик, дипломатски посредник, преговарач' (уп. RJA X: 516; ЛССВ: 538–539).

ства ти. Пешаци и коњаници који су се сабрали с Имрих баном и с Фичор баном²¹ дошли су у Босну, опленили су неколико наших Влаха²², неколико их исекли, а неколико их сакупили са кнезовима, децом и имањем, отерали их и одвели у друге неке градове. Властелини који су носили жоду²³, уздајући се у мир и у љубав која је међу нама, нису носили оружје како је било потребно. Уздајући се пак у вишеречене банове Вашег краљевства, мало их је било пошло, пак вишеречени банови Вашег краљевства дошавши с војском у неке клисуре, нашим људима поставише заседу, и учини се бојни рат. Од знаменитих, поглавитих²⁴ и именитих²⁵ људи много се узело, неколико их је погинуло, а од поданика царства ми већ је две стотине оштећено. Ако је овој работи лице и узрок незгода која се десила поклисару, да, он, вишеречени поклисар Вашег братства дошао је у поклисарство, а што је било достојно и потребно од висоте царства ми, част и поштовање, учињено му је. Вишеречени поклисар дошао је по закону и по поклисарском праву, свршио је поклисарство и опростио се са царством ми, [затим] смо послали људе с њим коју су га с чашћу и поштењем отпратили до Смедерева. Када је дошао до Смедерева, изашли су према њима смедеревски вој-

21 И. Биљарски (1997: 73–79) Имрих бана идентификује са баном Емерихом Деренченијем (Emericus Derencsényi), а Фичор бана са баном Ладиславом Фичором де Чулом. Обојица су у време настанка писма били управитељи града Јајца.

22 О статусу Влаха у Османском царству уп. ISAILOVIĆ 2017.

23 Нејасно значење. Не бележи се ни у РКС ни у RJA. Могуће да је у вези са *жига* 'оружје које се може бацати на даљину' (RJA XXIII: 376), *цига* 'копље' (RJA III: 535), 'копље, танко и дугачко' и 'дрво у барјака' (ŠKALJIĆ 1996: 240). Уп. и *žida* у HADROVICS 1985: 547.

24 У значењу 'угледан, отмен, дичан', уп. RJA X: 387.

25 У значењу 'гласовит', уп. RJA III: 820.

вода²⁶ и други људи. Ушавши заједно и часно у варош, довели су поклисара близу стана. Одатле су се војвода и други људи вратили свако на свој стан, а поклисар је остао сам са својим јунацима. Један злочинац који је раније с вишереченим поклисаром имао неку незгоду, познавао је поклисара и његове људе, те је у то доба нашао прилику, учинио зло, ранио поклисара и посекао га. Поклисаревог животу дође крај, Божијом вољом премину. Господ Бог који је створио небо и земљу, који све видљиво и невидљиво зна, он је томе сведок, како ово није учињено с мојом вољом, с мојим знањем и с мојом заповешћу. И тако ми сабље којом се опасујем, тако ми живих синова и тако ми вере у коју верујем, у овој работи ниједна хитрост²⁷ ни зла помисао није учињена од царства ми, ни од моје господе, ни од склавова, ни од поданика, ни од других људи царства ми, ниједна хрлост²⁸ ни хитрост није учињена. У знању царства ми, нисам ни помислио да ову работу учиним. И поклисар је разабрао каква је била работа, јер није била ниједна хитрост, нити је то учињено с било чијим знањем. И пре своје смрти, књигу је написао и послао царству ми, и ту књигу сам послах краљевству ти. И мислимо, како су истину разабрале поклисареве слуге, тако су казале и Вашему краљевству, јер није учињена ниједна хитрост. Сада ова наша страна још увек стоји на миру и на првој заклетви која је била учињена међу нама. И тога мира и заклетве ради, послали смо заповест крајишницима²⁹ и послали склавове царства ми, сна-

26 Овде у значењу 'санцак-бег', уп. ЛССВ: 97.

27 У значењу 'лукавство' (уп. РЈА III: 611, 620).

28 Исто што и 'хитрост' (в. РЈА III: 701).

29 Словенски термин који се у XV веку употребљава и за заповеднике турских пограничних санцака – војводе и санцак-бегове (уп. ЛССВ: 321). У српским изворима назива се и *крајишки војвода*, док му у османским одговара *уч-бег* (ЛССВ: 645).

жно и моћно запретивши, владаније Вашег краљевства нико да не узнемирава! Мир и пријазниву љубав да сачувају! Након по-клицарева незоде, крајишницима запретивши, књиге и запове-сти царства ми послах, да не помисле [да учине] штету или да раскину мир. И против мира и договора било коју работу да не учине. Потом, Имрих бан и Фичор бан, с толиком војском јавно и одлучно дошавши у ове стране нашега владанија, у земљи цар-ства ми лукавством су учинили такву работу, сами са својом че-том, како би смели или могли учинити по њиховој вољи, осим ако је Вашем братству воља започети раскид мира. И раније смо се углавили и умирили и у клетовним књигама³⁰ записали да се људима који ходе међу нама, по обема странама, ако би им се које зло задесило, судом и правдом [мир] изнађе, по запо-вести Божијој, а да се то зло казни, а онога зла ради мир да се не раскине, и преузем³¹ да се не чини. Да, ова работа што се сада учини, ако је са знањем краљевства ви, не нађох је као суд Бо-жији и не разабрах је као истину. Да ће се оваква работа учинити од Вашег братства, не нада се царство ми. Сада, за истину што је послан био верни слуга и склав царства ми чауш³² Ибрахим, у истину да га упутите када приђе до краљевства ви. И ако је ова работа учињена са знањем Ваше светлости, раскида мира ради, упишите и дајте у знање по склаву царства ми. И ми да знамо како је овај посао и ова работа учињена без заповести и без

30 Под *клетовном књигом* подразумева се уговор двеју страна потврђен заклет-вама.

31 У питању је правни термин којим се означава једна врста репресалија, она код које се за дуг неког Дубровчанина или Венецијанца пленила имовина било којег другог његовог земљака. У најстаријим изворима правна радња се означава термином *изъм*, а у каснијим изворима као синоним се среће и *пре-узам* (<*преузьм*). Детаљније у ЛССВ: 249–250.

32 Према тур. *çavuş*, овде у значењу 'гласоноша' (уп. ШКАЛС 1966: 166). О уста-нови *чауша* у Османском царству детаљније у Биљарски 1987: 85–86.

знања братства Ваше светлости. Зашто се овако чини и ради чега је овако учињено, потанко да ми се упише и да се да на знање по склаву царства ми! И нека нам буде здрава и весела Ваша светлост!

Писа се месеца јануара, 2. дан, у Дренопољу.

3. ГРАФИЈСКЕ И ПРАВОПИСНЕ ОДЛИКЕ. Досадашња истраживања графије и правописа писама султана Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац КАЗНОВАЦ 2019а: 292–294; 2019б: 225) упућују на мешање различитих правописних традиција у појединачним писмима. Према критеријуму најважнијих правописних одлика Бајазитова писма Дубровнику сврстана су у једну од четири групе: а) писма (укупно тридесет седам) у којима се мешају рашке и ресавске одлике, уз превласт рашких; б) писма (укупно два) у којима се мешају рашке и ресавске одлике, уз превласт ресавских; в) писма (укупно три) у којима су рашке и ресавске одлике подједнако заступљене; и г) писма (укупно шест) у којима су поред рашких и ресавских заступљене и одлике босанско-хумског правописа. По графијским и правописним особинама писмо султана Бајазита II краљу Матији Корвину начелно се подудара са писмима из прве и највеће групе.

На рашки правопис упућује најпре доследно писање лигатуре ја у иницијалном и поствокалском положају у функцији обележавања групе [ја]: њвистѣно 46; вѣѣзѣ 1, коѣ 10, 40, орѣжина 10–11, роѣиѣ 14, 33, приѣзнивѣѣ 43, вѣѣданиѣ 47, ѣзнаниѣ 62, као и у функцији обележавања групе [ља]³³: зѣлиѣ 2.

Скоро доследно је проведено и обележавање гласовне групе [је] на рашки начин помоћу лигатуре: ѣ 4, 10, 11×2, итд. (укупно 22 примера), ѣдѣ 23, ѣдина 31, 33, ѣрѣѣ 37, ѣре 39 (према једном

33 Гласовне групе [ња], [ѣа] и [ѣа] нису потврђене у писмима.

примеру са графемом *є* у иницијалној позицији: *єре* 35), *вжнieno* 1, *иманиѐ* 8, *сѣтрѣieno* 15, *почѣтениѐ* 20, *заѐно* 21, *ѡieno* 23, *вжнieno* 27, *моѐ* 28, 29, *хѣтениѐ* 28–29, *знаниѐ* 29, 36, 54, 59, *ниѐна* 35, *чиѐ* 35–36, као и *веселине* 3, *лѣие* 5, *людие* 6, *людие* 19, *некоie* 9, 24×2, *пѣтениѐ* 17, *помѣление* 31, *моie* 32, *неie* 33, *ѡie* 36, *хотениѐ* 49, *коie* 51, *сѣворениѐ* 59, *ѣзнаниѐ* 60, 64, *ѣѡваниѐ* 64 (према једном примеру са *є* у овој позицији: *ниє* 35).

Као и у писмима султана Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 75–76, 83–85), и у писму краљу Матији Корвину правопис гласовних група [ље], [ње], [ће] и [ђе] знатно је неједначенији. Гласовна група [ље] најчешће се бележи помоћу комбинације *ле*: *кралѣтвѣ* 4, *кралѣтвa* 6, *кралѣтвa* 12, 42, 58, *кралѣтвѣ* 37, *кралѣтвa* 54, *кралѣтвѣ* 38, уз један пример са *ле*: *помѣление* 31. Обрнуто стање налазимо приликом обележавања групе [ње]: *ѣчиѣно* 17–18, *негѡвѣ* 25, *негѡвa* 26, *ѣчинieno* 29, 32, 36, 63, *ѣчинiena* 33, 39, 40, 59, али у једном примеру и *ѣчинѐ* 62. Обележавање група [ће] и [ђе] доследно је проведено помоћу комбинација графема *ке* и *ге*: *векѣ* 14, *ке* 55, *преге* 36, *прѣге* 50, *изнаге* 52, *генага* 65.

На рашки правопис упућује и доследно писање графеме и у функцији обележавања /и/ испред /j/: *милоѣиѡ* 1, *вжнieno* 1, *поглавию* 2, *веселине* 3, *людие* 6, 19, *иманиѐ* 8, *орѣжиа* 10–11, *ровиа* 14, 33, *пѣтениѐ* 17, *подобию* 18, *почѣтениѐ* 20, *ѣѣтию* 21, *вжнieno* 27, *хотению* 27, *хѣтениѐ* 28–29, итд. Графема *ѣ* забележена је у овој функцији само у једном примеру, и то у специфичној позицији, као надредно слово на крају реда: *ѣѣтию* 19–20. У осталим примерима, као и у писмима султана Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 48–49, 71–73), ова графема се употребљава изван типичних позиција за ресавски правопис: скоро доследно као надредно слово изнад графеме *w*, у функцији обележавања /j/ на крају речи или испред консонанта: *такѡ* 5, 37, *ѡѡ* 22, *тѡ* 25, *овѡ* 28, 59, *пѣвѡ* 40, *овакѡ* 62, 63; *вѡѡѡ* 12, *вѡни*

13, овѣзи 15, вѣвода 20, 22, вѣскѣ 46, као и у функцији обележавања гласовне групе /ји/: кѣ 28, стѣ 39. Само у двама примерима написана је ова графема у реду у функцији обележавања /ј/ испред /о/: моѣ 29, коѣ 30.

Међу одликама ресавског правописа најзаступљенија је употреба графеме њ. Ова графема употребљава се веома фреквентно, у категоријама карактеристичним и за Бајазитову преписку са Дубровником (уп. Лутовац Казновац 2019а: 92–93, 96, 136–137, 140). У највећем броју примера долази њ на месту /а/ пореклом од некадашњег полугласника: а) у предлогу и префиксу: сѣ 6, 7, 8×2, 12, 19×2, 21×2, 23, 28, 29×2, 46, 48, 51, 54×2, 59, кѣ 27, сѣврѣши се 6, сѣврѣши 19, сѣвориви 27, сѣмѣти 36, сѣвлѣдѣ 43, сѣворение 59, б) у осталим позицијама: дошѣ 5, 12, донесѣ 5, дошѣши 7, дошѣ 16, 18, 20, 46, ѣѣтию 19–20, ѣѣтию 21, конѣцѣ 26, нашѣ 26, изнашѣши 55, сѣда 39, 54, 56, тѣмежа 45, кѣда 58, посѣ 61. У великом броју примера потврђено је њ на крају речи: радотѣ 3, сѣтѣ 9, 38, несѣтѣ 10, онѣ 16, 28, ѣѣтѣ 17, оѣанѣвѣ 23, конѣцѣ 26, вѣгѣ 27, неѣтѣ 29, хитротѣ 31, 33, 35, 39, хѣлѣтѣ 33, заповѣтѣ 41, вѣтѣ 57, кѣлавѣ 57, даѣтѣ 63, вѣлѣтѣ 64, писѣ 64. У осталим примерима ова графема долази на месту некадашњег слабог полугласника у средини речи: кѣнѣми 8, почѣтѣниѣ 20, мѣнѣни 44, затим у функцији обележавања вокалног /р/ и /л/: вѣѣти 33, сѣмѣти 36, пѣвѣ 40, тѣвѣдомѣцию 42.

Од акценатских знакова у писму је забележена само несиستمатична употреба оксије, која се обликом често приближава вертикалној црти, што је потврђено и у Бајазитовим писмима Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 105–107). Наводе се сви примери: ми 1, милѣтиѣ 1, вѣжинѣю 1, велики 1, поглавию 2, крѣлѣю 2, вѣрѣтѣ 2, нашѣи 2, ѣвѣимѣмѣ 3, пѣтѣномѣ 3, прѣдрѣгѣмѣ 3, тѣкѣ 5, пѣкѣзѣлѣра 5–6, вѣсѣне 7, вѣѣѣ 7, неколико 7, вѣило 11, мѣло 11, мѣогѣ 13–14, пѣлѣисѣра 21–22, вѣжинѣмѣ 27, тѣко 30×2, моѣ 32, тѣкѣ 37,

пѣлисаревѣ 38, ваѣшемѣ 38, тогѣи 40–41, пѣлисаревѣ 43, равѣтѣ 45, сѣми 48, записѣли 50, овѣю 51, злѣ 51, оногѣи 53, знѣниѣ 54, ѣвѣбѣниѣ 64. На рашки правопис упућује доследна употреба старије интерпункције са тачком ближе средини реда и одсуством запете.

Од осталих мање значајних графичких и правописних одлика треба поменути најпре доследно писање ѣ у вези са графемом р: прѣдрагѣмѣ 3, терѣ 11, потрѣбно 17, вишерѣчени 18, врѣме 25–26, ѣрѣ 37, запрѣти 44, прѣгѣ 50, као и доследну употребу графеме ѣ: вѣломѣ 1, ѣзмѣномѣ 2, ѣгѣкомѣ 2, чѣкомѣ 2, вратѣ 2, лѣвимомѣ 3, казѣю 5. И ове особине бележе се у великом броју писама султана Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 42–43, 51, 58).

Неколико занимљивих графичких и правописних решења, потврђених и у Бајазитовој преписци са Дубровником (уп. Лутовац Казновац 2019а: 51–57), налазимо у вези са обележавањем вокала /o/. У иницијалном положају овај вокал доследно се обележава графемом о: отѣрѣли 8, орѣжиѣ 10–11, овѣзи 15, онѣ 16, 28, отѣнѣвѣ 23, овѣ 28, опасѣю 30, овоиѣзи 31, овѣи 34, овѣи 39, ове 46, о 48, овѣю 51, оногѣи 53, овѣи 54, 58–59, 61×2, овакаѣи 55, овѣ 59, овакѣи 62, 63. Графема ѡ фреквентно се употребљава у лигатурном споју са графемама в или г: бѡжиѣно 1, бѡсне 7, бѡни 13, равѣтѣ 15, прѣдрагѣмѣ 3, мѡгѣи 13–14, згѡѣ 15, нѣгѣѡѣ 25, итд., као и у вези са подигнутом консонантском графемом: ѣзмѣномѣ 2, пѣтѣномѣ 3, ванѣ 6, 7, пѣло 11, ѣзрѣ 15, варѣ 21, пѣлисарѣи 24, вѣдѣи 28, краѣниѣи 40, 43, итд. Писмо одликује доследна употреба графеме ѡ̄: ѡ̄ 4, 13, 14, 16, 17, 32×5, 56, ѡ̄вели 8–9, ѡ̄праѣи 20, ѡ̄тѣ 22.

Коначно, посебно истицање заслужује и правописни манир доследног подизања над ред финалне консонантске графеме: сѣлтѣ 1, баѣзиѣ 1, хѣ 1, мѣлотѣиѣ 1, цѣ 1, зѣлѣ 2, по тѣ 4, дошѣ 5, донѣсѣ 5, сѣ имрѣи ванѣ 6, сѣ фирѣи ванѣ 7, нашѣ 7, плѣниѣ 7, сѣ имѣниѣи 8, ѣ лѣѡѣи 10, сѣ вѣиѣи 12, ѣзрѣи 15, итд.

4. Језичке одлике. Приликом истраживања језика писама из Портине српске канцеларије неопходно је имати у виду теоријско-методолошка поставке и ограничења која су формулисана поводом истраживања језика српских средњовековних повеља и писама (уп. Поломац 2016: 36–37). То значи да се и језик писама из Портине српске канцеларије посматра као јединствен варијетет – који као и језик других званичних докумената – поседује текстуалну, стилску и прагматичку норму, те је као такав имплицитно стандардизован (уп. Грковић Мелџор 2007: 252–253). Опис овога „старосрпског стандарда” (уп. Павловић 2006: 13) у писмима Портине српске канцеларије требало би да представља основни предмет истраживања које се предузима са примарним циљем одређивања удела српског и српскословенског језика, њихове дистрибуције и међусобног утицаја, те хронолошке, територијалне и функционалне раслојености, а секундарно и са циљем реконструкције дијалекатске слике српског језика у средњем веку.

У вези са наведеним циљевима неопходно је указати на неколико специфичности којима се писма Портине српске канцеларије разликују од пословноправне писмености из времена Српске деспотовине. На формирање устаљеног узуса Портине српске канцеларије утицали су писари пореклом из различитих крајева српског језичког простора (уп. Ивић 2014: 66)³⁴. Могуће је да су многи од њих били хришћани одведени на Порту (уп. Накаш 2016: 272–273), те да су у зависности од дужине боравка и образовања могли познавати и друге језике и писма. О самом поступку конципирања и састављања докумената, те улози и одговорности појединачних писара, немамо поуздане податке већ само

34 Ова чињеница могла би објаснити и присуство различитих правописних традиција у писмима Портине српске канцеларије.

претпостављамо да је канцеларија могла бити организована слично као канцеларије српских средњовековних владара и властелина. Писменост Портине српске канцеларије формирала се и развијала изван матичног подручја, у окружењу арапског, персијског, грчког и латинског језика³⁵. Световни садржај докумената и удаљеност од центара српске средњовековне писмености условљавају минимално присуство српскословенског језика (уп. Лутовац Казновац 2019: 366). Идеолошки оквир у коме је настала писменост Портине српске канцеларије битно је другачији од идеолошког оквира у коме настају српске средњовековне повеље и писма. Период XV века у коме је настала писменост Портине српске канцеларије карактерише снажан пораст дипломатске комуникације у којој је примарни фокус био на хитности размене информација, док је брига за форму и стил била у другом плану (уп. Мишевић 2022: 64). Сви наведени разлози могли су утицати на слабије изражену имплицитну стандардизацију језика Портине српске канцеларије у односу на језик повеља и писама Српске деспотовине. Смањивање броја потурчењака на османском двору, јачање функција других језика у дипломатској функцији и проток времена додатно су утицали на слабљење имплицитне стандардизованости у писмима Портине српске канцеларије током XVI века³⁶, што је у крајњем исходу довело до престанка употребе српског као дипломатског језика на османском двору након владавине султана Сулејмана I.

35 На постојање латинске канцеларије султана Бајазита II упућује једно сачувано писмо Дубровнику (уп. Трунелка 1911: 137; Накаш 2016: 277).

36 О овоме сведочи језик писама султана Сулејмана I Дубровнику који се одликује великим бројем варијација и хибридних форми (уп. Лутовац Казновац 2019: 348–356).

талне промене: *рѣвѣтѣ* 15 (дат. јд.), *пѣ гѣвѣ* 6, *пѣ гѣвѣ пѣлисареѣ* 43, *ѣ рѣвѣтѣ* 31, на *клѣѣ* 40 (лок. јд.), *ѣ вѣснѣ* 7 (лок. јд. уместо акуз. јд.), али и *ѣ зѣли* 47, о воли 48 (лок. јд.); б) у облицима придевских заменица и придева са наставцима некадашње непалаталне промене: *сѣ моѣ хѣтениѣ* 28–29, *сѣ моѣ знаниѣ* 29, *сѣ чииѣ знаниѣ* 35–36 (инстр. јд.), по *тѣ* 3, 45 (лок. јд.), *нашѣ* 7, *поглавитѣ* 13, *именитѣ* 13, *инѣ* 32, али и *знамени* 13 (ген. мн.), *инѣ* 2, *нашѣ* 12, *людѣ* 13 (дат. мн.), *сѣ воѣмѣ юнаци* 23 (инстр. мн.) и *ѣ клетѣнехѣ* 50 (лок. мн.); в) у одричним облицима презента глагола *јесам*: *неѣтѣ* 29, *нѣ* 31, 32, *неѣ* 33, 39 (3. л. јд.), *несѣтѣ* 10 (3. л. мн.), али у једном примеру и *нне* 35 (3. л. јд. през.); г) у бројној конструкцији *дѣтѣ* 14. На формирање косовско-ресавског дијалекта у овоме периоду посебно упућују наведени облици дат. и лок. јд. именица женског рода некадашње непалаталне промене, као и облици придевских заменица и придева са наставцима некадашње непалаталне промене (уп. Ивић 1994а: 222–223; 2009: 65). Одрични облици презента глагола *јесам* и бројна конструкција *дѣ сѣ* срећу се данас и у косовско-ресавским и у призренско-јужноморавским говорима (уп. Ивић 2009: 107, 167; Белић 1999: 240–242).

Изоловани пример икавизма у одричном облику 3. л. јд. презента глагола *јесам*: *ере ние хитротѣ ниеѣна* · *ни ѣ сѣ чииѣ знаниѣ хѣтениѣ* 35–36 не нарушава општу слику екавизма у нашем писму и у Бајазитовим писмима упућеним Дубровнику. Појединачни примери забележени су само још и у двама Бајазитовим писмима Дубровнику: *да ѡѣи книѣ не вѣѣѣана ние* 35 (писмо Дубровнику од 9. III 1486, уп. Стојановић 1934: 303) и *а нѣте гѣворили* 13 (писмо Дубровнику од 24. XI 1489, уп. Стојановић

Степановић 2021а: 41–42). За примере овога типа у говорима косовско-ресавског дијалекта уп. само Ивић 1994а: 222.

Нису много бројнији ни примери са вокалом /o/ пореклом од /л/ на крају слога: знао 25, помѣлио 34. У писму нису забележени примери који би указивали на присуство рефлекса *-(j)a*, карактеристичних за савремени призренско-јужноморавски дијалекат⁴³. У примерима послâ 36 и послъ 61 чување /л/ на крају слога вероватно представља само ортографски манир писара (писање финалне консонантске графеме надредно под титлом). И у погледу ове језичке одлике писмо краљу Матији Корвину подудара се са стањем највећег броја Бајазитових писама Дубровнику (ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 149).

Дијалекатски значај могла би имати најстарија потврда везника *ихо* (испред условне реченице са *ако* у значењу 'осим ако'): како ви смели или мѣли · Ѹчинѣ · ихо ако је вашемѸ брѣствѸ хотение начети раскидѣнию мира творѣ 49. Овај везник није забележен ни у РЈА ни у РКС, а потврђен је само још у неколико писама Портине српске канцеларије у значењу 'него' (в. Годинка 1929: 636–637; Стојановић 1934: 322–323, 326–328; НАКАЅ 2017: 90). У истим значењима као *ихо* у Портиној српској канцеларији, употребљава се у Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (в. Лома – Степановић 2021: 268–269) и у Хиландарском медицинском кодексу (в. Јовић 2011: 230) везник *нехо*. Његово порекло у старијој литератури одређено као загонетно (уп. Ивић 1964: 210; Јовић 1968/1969: 384) или као утицај средњовековних Сасâ (уп. Павловић 1970: 34)⁴⁴, А. Лома и Ж. Степановић (2021: 269–270) изводе од стсрп. везника *неѣо* (и даље од прасл. *ne go*, према ЭССЯ 24: 94–95; ESSJ 2: 455–456; ERHSJ I: 581–582),

43 Овакви рефлекси бележе се у Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (уп. Ивић 1964: 208; Јовић 1968/1969: 432; Лома – Степановић 2021а: 46–48) и Хиландарском медицинском кодексу (уп. Јовић 2011: 118).

44 Аутор тврдњу заснива на паралели са дубровачким *ѣуса – хуса*, али без детаљнијег објашњења.

при чему претпостављају да *нехо* представља одлику средњовековног новобрдског говора насталу спирантизацијом интервокалског *-ī-* у алегро-изговору, која је непосредно посведочена само у Рударском законику, али је могла бити и шире распрострањена, јер се преко *нехо* > **нео* изводи *нѠ* 'него'. У ослонцу на ово објашњење, као и на паралелизам значења и употребе двају везника може се претпоставити да је /x/ у *ихо* истог порекла као и у *нехо*.

Остале важније фонетске и фонолошке одлике нису релевантне за дијалекатску диференцијацију крајем XV века, али представљају важно сведочанство о односу српског и српско-словенског језика у писму. Иницијално у- пореклом од *вѣ-* бележи се доследно у духу српског језика: Ѹ 7, 9, 10×2, 12, 16, 19, 21, ѸзмѣнѡмѸ 2, Ѹздѡюки 10, 11, Ѹчинѣ 13, итд. Изузев једног примера у духу српскословенског језика: твѣѡмѡицѡ 42, у писму доследно долазе африкате /ћ/ и /ѣ/ у резултату старог јотовања: Ѹздѡюки 10, 11, вѣкѣ 14, кѣ 55; мѣгю 10, 40, мѣгю 51, прѣгѣ 36, прѣгѣ 50. Доследно српски фонетизам бележи се и у резултату српског јотовања групе *-jg-*: изнагѣ 52. Метатеза консонантских група *вс-* и *кѡ-* у духу српског језика забележена је у појединачним примерима: вѣдѡкъ 22, нѣко 42, док је српскословенски фонетизам *вс-* забележен само у гѡпѡ бѡгѡ · сѣвориви нѣвѡ и зѣлю · кѡ ѣдѡ зна видѡи · и невидѡма 27–28. Очекиван је српски фонетизам везника *ѣре* 35, *ѣре* 39, *ѣрѣ* 37, као и ортографске недоследности у обележавању фонетизма *-ши-*: ѡ 15×2, 54, 56, заѡ 62, ѡ 63, али пѡтѣномѸ 3, пѡтѣниѣ 17, почѣтѣниѣ 20. Посебно истицање заслужују примери обележавања асимилације по звучности у облицима партиципа претерита активног: дошѣши 7, засѣши 13, па отуд вероватно пренето и на дошѣ 5, 12 (уп. са изнашѣши 55, дошѣ 16, 18, 20, 46, нашѣ 26), као и обезвучавање /ж/ у примерима Ѹвѣвѣѣ 56–57, Ѹвѣвѣѣ 58, Ѹвѣвѣниѣ 64.

јд. ж. р. са наставком *-ом*: по заповести вѣиѣ 52. Последњи пример посебно је занимљив будући да се у писмима Портине српске канцеларије Дубровнику у овом облику бележи искључиво наставак *-ој* (уп. Лутовац Казновац 2019а: 226–227). Уколико није у питању писарска грешка подстакнута честом употребом финалног надредног м изнад графеме w, онда би наведени пример представљао једну од најстаријих потврда *-ом* у лок. јд. женског рода⁵¹, карактеристичног за савремене шумадијске и смедеревско-вршачке говоре (уп. Реметић 1985: 272, 274–275; Вукићевић 1995: 170; Бошњаковић 2012: 138–139), као и за говор галипољских Срба (уп. Ивић 1994: 212).

Међу забележеним глаголским облицима пажњу најпре привлачи изузетно фреквентна употреба глаголског прилога прошлог. Код глагола са инфинитивном основом на сугласник преовлађују старији облици: дошѣ 5, 12, дошѣ 16, 18, 20, 46, нашѣ 26, дошѣши 7, засѣши 13, изнашѣши 55, али се у неколико примера бележе и новији облици са наставком *-в*: донесѣ 5, излезѣ 21, љлезѣ 21, доведѣ 22, за које А. Белић (2006: 383) тврди да у нашим споменицима долазе тек од XVI века. Код глагола са инфинитивном основом на самогласник скоро доследно долазе облици са наставком *-в*: плени 7, кѣпи 8, љчини се 13, сѣвѣши 19, се протѣи 19, се посла 19, ѿправѣи 20, отѣанѣвѣ 23, љчини 26, доѣвѣ 27, разѣврѣи 35, љпсѣи 36, 60, 63, посла 41, запрѣти 42, 44, разѣврѣи 55. Забележен је само један пример са наставком *-виши*: сѣврѣши се 6, као и један пример употребе партиципа сѣворѣи 27 у духу српскословенског језика: гѣѣпѣ вѣгѣ · сѣворѣи неѣвѣ и зѣлю · кѣ ѣа зна видиѣ · и невидѣи 27–28. У истом духу употребљени су облици парти-

51 Даничићеви примери (1874: 166–167, 186) из XVI века оспорени су још од стране А. Вајана (1931: 133–134). А. Белић (2006: 231) наводи један пример са наставком *-ом* код заменица (*гуши мом*) из средине XV века.

ципа презента пасива: *видим̃* · и *невидима* 28. Партицип презента пасива забележен је још и у двама примерима у клишеизираним формулама у уводном делу писма: *вратѣ нашеѣ љубимомѣ* 2–3 (у формули адресације у функцији придева), *ведом̃ да не кралеѣвѣ* ви 4 (у формули промулгације). Само у двама примерима, али у духу српског језика, бележи се глаголски прилог садашњи: *Ѕздаюки се* 10, 11.

Међу облицима презента атематских глагола посебно истицање заслужују облици 1. л. јд. са наставком -у забележени у формулама заклетве: *ѣко ми савлю койѣ се опасѣю* 29–30, тако *м̃ верѣ кою верѣю* 30–31. И у осталим лицима преовлађују очекивани наставци у духу српског народног језика: *зна* 28, *се мни* 37, *стѣ* 39, *се изнаге* 52, *се педѣше* 52–53, *се не раскине* 53, *не нада се* 56, итд. (3. л. јд.), *пишем̃* 1, *посилам̃* 3, *знам̃* 61 (1. л. мн.), *Ѕвѣвате* 58 (2. л. мн.), *казѣю* 5, *сѣвладѣ* 43, *помисле* 44, *Ѕчине* 45, *ходе* 51 (3. л. мн.). Само у једном примеру 3. л. јд. долази српскословенски облик *досадѣ* 42–43. Поред већ помињаних српских народних облика *ниє* 35 и *неє* 33, 39 (3. л. јд.), у категорији презента атематских глагола потребно је поменути и српскословенске облике *даѣ* 63, *неѣ* 29, *не̃* 31–32 (3. л. јд.), *дасте* 60 (2. л. мн.), *сѣтѣ* 9, 38, *несѣтѣ* 10 (3. л. мн.).

У категорији претериталних времена очекивано преовлађује перфекат: *не знао* 25, *не послѣ* 36 (3. л. јд. м. р.), *не било* 11, 16–17, *не загинѣло* 14 (3. л. јд. с. р.), *не вила* 35 (3. л. јд. ж. р.), *мо се ѳглавили* и *Ѕмирили* и *Ѕ клеѣѣнехѣ книгѣ записали* 50 (1. л. мн.), *сѣ разоврале* 38–39 (3. л. мн. ж. р.), али и са српскословенским облицима помоћног глагола: *сѣтѣ носили* 9, *несѣтѣ носили* 10, *сѣтѣ казали* 38 (3. л. мн. м. р.). Забележени су облици оба типа пасива перфекта: *Ѕзело се* 14, *не вила ѳчинена* 40. Посебно истицање захтевају облици перфекта без помоћног глагола: *Ѕ веѣи цаѣѣва ми ни пом̃илю* да овѣи *равѣтѣ* ѳчине 34 (3. л. јд.), а неколико *и̃ исѣли* · а неколико *и̃*

сѣ кѣнѣми и з децами · и сѣ иманиѣ кѣпѣи отѣрали и ѱвели 8–10, ѣакъ на ѣѡ стѣ се врати 22–23 (3. л. мн.)⁵². Малобројни примери аориста и плусквамперфекта долазе у очекиваним облицима у духу српског народног језика: послѣ 37, 44 (1. л. јд.), преминѣ 27 (3. л. јд.); ꙗ пѡло било 11 (3. л. јд.), се досадило било 25 (3. л. јд.). Српскословенски облик аориста долази у једном примеру пасива: послѣ виѣѣ 56–57 (3. л. јд.).

Остали глаголски облици слабије су посведочени: се кѣ ѣѣниѣ 55–56 (3. л. јд. футура I), ви се прилѣѣило 51–52 (3. л. јд. потенцијала), ви смеѣи или мѡли ѣѣниѣ 48 (3. л. мн. потенцијала). Посебно истицање захтева облик 3. л. јд. императива и вѣди нѣ здрава · и весѣла вѡша ѣѣлѡѣѣ 64. У писму је потврђен само инфинитив са наставком *-ѣи*: наѣети 49, вероватно и ѣѣниѣ 47, 55–56, тѡриѣ 49.

4.3. Из лексике и синтаксе. С обзиром на садржај и намену писма очекивана је употреба лексике из сфере државног и војног устројства. Поред старих позајмљеница у сфери владарских титула (*ѣар* за султана Бајазита II, *ѣраљ* за Матију Корвина), у писму су забележени оријентализми *сулѣан* и *ѣан* (в. горе нап. 15), као и синтагме *ѣарсѣво ми*, *висоѣа ѣарсѣва ми* (за султана Бајазит II), *ѡше ѣраљѡѡѡво*, *ѡше бѡриѣѡво*, *ѡша свеѣлѡѡѡѣ* (за краља Матију Корвина), карактеристичне за средњовековни пословноправни стил⁵³. У једном примеру употребе-

52 Примери овога типа налазе се већ у Грицкат-Радуловић 1954: 78–88. Исп. и примере из Струшког преписа Душановог законика (уп. Грицкат-Радуловић 1975: 136), Хиландарског медицинског кодекса (уп. Јовић 2011: 211) и повеља и писама Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 299). Перфекат без помоћног глагола бележи се и у писмима Портине српске канцеларије Дубровнику (в. Лутовац Казновац 2019: 257).

53 Уп. сличне примере у повељама и писмима Српске деспотовине (Поломац 2016: 302–303).

на је лексема *йоїлавије* (за краља Матију Корвина) у значењу 'поглавар, владалац' (в. горе нап. 16).

У сфери државног устројства посебно треба указати на већ поменути лексему *владаније* 'територија над којом се простире владарева власт', као и на називе за припаднике горњег феудалног слоја и владаре поданике: словенском лексемом *војвода* означава се санџак-бег (в. горе нап. 25), а лексемом *крајишник* 'заповедник пограничног санџака' (в. горе нап. 28); грецизмима *йоклисар* (придев *йоклисарски* и именица *йоклисарство*) и *склав* означавају се 'посланик, дипломатски посредник, преговарач' (в. горе нап. 19) и 'султанов слуга, роб' (в. горе нап. 17); оријентализам *чавуш* употребљава се у значењу 'гласоноша' (в. горе нап. 31); предосмански турцизам *бан* (в. ЕРСЈ II: 143) употребљава се као титула угарске властеле.

Поред лексема *райш*, *мир*, *војска*, *чеџа*, *оружије*, *сабља*, у војној терминологији посебну пажњу заслужују најстарија потврда именице *йеиш* у значењу 'војник, пешак' (у РЈА IX: 923 бележе се потврде од XVI века) и *коњик* 'коњаник' (в. РЈА V: 287–288), затим већ поменуто *жога*, недовољно јасног значења (в. горе нап. 22), као и неколико лексема у вези са чином склапања мира: *клеџива* 'заклетва' (в. РЈА V: 62), *клеџовна књиџа* 'уговор потврђен заклетвама' (в. горе нап. 30), *џакмеж* 'договор, уговор' (незабележено у РКС и РЈА, од глагола *уџакмиџи* 'утврдити, одредити, установити, углавити, уговорити', в. РЈА XX: 74–75), *йреузем* 'врста репресалије, пленидба имовине земљака за неплаћени дуг' (в. горе нап. 31), као и већ поменуте лексеме *мнина* 'штета' и грецизам *йедејсаџи* 'казнити' (в. горе т. 2.1.).

Неколико правних термина забележено је у вези са поводом настанка писма – убиством српског властелина Дмитра Јакшића: *зюга* 'невоља, несрећа, незгода, зло' (в. РЈА XXII: 813), *зюдеј* 'злотвор, злочинац' (в. РКС I: 384; РЈА XXII: 940), *лицем* 'сам,

главом' (в. RJA VI: 46), *хишросѣ*, *хрлосѣ* 'лукавство' (в. горе нап. 26 и 27).

Изван термилошке сфере, посебно истицање заслужује и неколико непотврђених или слабије потврђених лексема. Поред већ поменутог везника *ихо* (в. горе т. 4.1.), потребно је поменути именицу *вѣстѣ* 'знање' (уп. RJA XX: 869), глаголе *увѣжбаѣши* 'поучити, упутити' (RJA XX: 193) и *узнаниѣши* 'обавестити, обзнанити' (уп. RJA XX: 381) и именице *увѣжбаније* 'поука, упута' (према RJA XX: 193 потврде долазе тек у XVII веку) и *узнаније* 'обавештење, обзнана' (незабележено у РКС и RJA), затим глагол *сѣруѣши* 'нашкодити' (в. РКС III: 187; RJA XVI: 768), као и прилоге *груѣвја* 'iterum, rursus, secundo, alias' (в. РКС I: 307; RJA II: 807) и *јависѣавно*, сложено од прилога *јави* 'отворено, очито, јавно' (в. RJA IV: 494) и *сѣавно* 'стално, постојно; чврсто, тврдо; одлучно; непоколебљиво, сигурно, поуздано; устрајно, трајно' (в. RJA XVI: 475).

Наративни карактер писма у коме се износе догађаји у следу (нпр. опис кршења примирја о стране Имрих бана и Фичор бана или опис околности у којима је страдао Дмитар Јакшић) погодују фреквентној употреби партиципа претерита активног у функцији самосталног предиката (герунда). Оваква употреба партиципа претерита активног забележена је у српскословенским и старосрпским наративним текстовима (Курешевић 2014: 39–40; 2018: 179–180), у којима представља „стилско средство које диференцира књижевни језик од вернакуларног, али не и виши од нижег стила изражавања” (Грковић–Мелџор 2003; Курешевић 2018: 180). Самостални предикативни партицип (герунд) у нашем писму потврђен је у конструкцијама са финитним глаголом на крају (примери под а)), као и у конструкцијама без финитног глагола (примери под б)): а) *людиѣ пеши* · и *коници сѣврѣши се* · сѣ имрѣ банѣ · сѣ фичѣ банѣ · *дошѣши* љ бѣснѣ · *наше* неколико *ѣаха пленѣ* ·

а неколико њ исѣли б—8; и вишерѣчени пѣлиса · по законѣ · и по подовино пѣлисакомѣ дошѣ · и пѣлисаѣтво сѣвѣши · и ѣ цаѣтво ми се проти · и людие се сѣ њ посла · сѣ ѣѣтѣю и ѣ почѣтениѣ ѡправи · и до Медерева дошѣ · и прокѣю њ вѣвода Медерѣски · и дрѣзи люди сѣ њ заѣно излеза · сѣ ѣѣтѣю ѣ варѡ ѣлезѣ · и пѣлисара близѣ тана доведа · ѡгле се вѣвода · и дрѣзи люди · ѣакѣ на ѣѣ ста се врати 18—23; б) пѣ вашега кралѣтва вишерѣчене банове · сѣ вѣкѣ ѣ некој клисѣра дошѣ · и наше людѣ засѣши · и ѣѣни се вѣни ра 11—13.

5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Писмо султана Бајазита II угарском краљу Матији Корвину (2. јануар 1487, Једрене) представља једно од ретких непосредних сведочанстава употребе српског језика у дипломатској преписци османског и угарског двора током XV и XVI века. Будући да досадашња издања писма нису задовољавала ни дипломатичке ни филолошке критеријуме, у раду је донето издање у оригиналној графичкој, уз неопходне филолошке коментаре, као и веза са снимком оригинала писма из Апостолске библиотеке у Ватикану, што ће омогућити даља историјска, филолошка и лингвистичка истраживања.

Графичка и правописна анализа проведена у овом раду показала је да у писму преовлађују одлике рашког правописа (доследна употреба њ у обележавању [ja], скоро доследна употреба њ у обележавању [je], доследно употреба и приликом обележавања тзв. редукованог /и/, старија интерпункција са одсуством запете и тачком ближе средини реда), уз неколико одлика ресавског правописа (употреба графеме њ и несистематична употреба оксије), као и уз неколико одлика које не диференцирају средњовековне правописне школе, а присутне су и у писмима султана Бајазита II Дубровнику (графема ѣ изван типичних ресавских позиција, доследно писање ѣ у вези са графемом ѣ, доследна употреба ѣ, доследно писање графеме о у иници-

јалном положају, писање w у лигатурном споју са в или г, као и у вези са подигнутом консонантском графемом, доследно подизање над ред финалне консонантске графеме).

Анализа језичких одлика показује како је српски језик писма изграђен на основици југоисточног српског дијалекта XV века (из кога су се развили савремени косовско-ресавски и призренско-тимочки говори). О овоме сведоче примери екавизма у низу категорија карактеристичних за савремени косовско-ресавски дијалекат (дат. и лок. јд. именица ж. р. на -е, облици заменица и придева са наставцима некадашње непалаталне промене) или заједничких косовско-ресавским и призренско-јужноморавским говорима (одрични облици презента глагола *јесам* или бројна конструкција *две сџе*), затим примери /а/ пореклом од некадашњег полугласника, примери /у/ пореклом од некадашњег слоговорног /л/, примери /о/ пореклом од некадашњег /л/ на крају слога, као и примери аналитичких тенденција у деklinацији (неразликовање падежа места и правца кретања). Неколико забележених језичких црта може упућивати на југоисточни српски дијалекат XV века, али и на суседне области: наставак -ом у инстр. јд. именица ж. р. (*милосџијом*), заменичке енклитике *ни*, *ви*, заменичке и прилошке партикуле *ј*, *зи*, наставак -ом у лок. јд. придева ж. р. (*божијом*), икавизам у одричном облику 3. л. јд. презента (*није*). Посебно стоје примери са /е/ и /о/ пореклом од некадашњег полугласника који могу представљати траг призренско-јужноморавских говора из српско-македонског пограничја или лексикализоване македонизме пореклом из српскословенског језика. Да је писар писма познавао норму српскословенског језика показују примери са фонетизмом *шџ* и *вс-*, затим српскословенски облици инстр. јд. ж. р. именица (*частџију*, *зайовесџију*) и придева (*божијеју*), облици 3. л. јд. и мн. презента, а посебно веома фреквентна употреба активног партиципа претерита у

функцији самосталног предиката (герунда) за описивање догађаја у следу. За познавање хода историје српског језика као целине значајне су потврде наставка *-a* у ген. мн. именица мушког рода, наставка *-и* у ген. мн. именица женског рода, старијих наставака именских речи у дативу, инструменталу и локативу множине, наставка *-у* у 1. л. јд. презента, као и облика активних партиципа претерита са наставком *-в*.

Подударност најважнијих дипломатичких, граfiјско-правописних и језичких одлика овога писма са неколико писама султана Бајазита II упућених Дубровнику крајем девете деценије XV века потврђује закључак И. Биљарског (1997: 65) да је писмо упућено угарском краљу Матији Корвину (1458–1490), а не његовом наследнику Владиславу II (1490–1516). Тако су нпр. у писмима Бајазита II Дубровнику из 1488. и 1489. године (уп. писма под редним бројевима 903–907 у Стојановић 1934: 306–310) потврђене најважније граfiјске, правописне и језичке одлике писма Бајазита II Матији Корвину (уп. и Лутовац Казновац 2019а: 279–280, 328–331). Штавише, и ограниченом палеографском анализом и поређењем фотографских снимака ових писама може се претпоставити да их је писао исти писар. У наставку филолошких истраживања писама из српске канцеларије султана Бајазита II неопходно је усмерити пажњу на детаљније уочавање односа између појединачних писама и идентификовању мањих група писама писаних од стране истог писара⁵⁴.

54 Као писари Бајазитових писама Дубровнику у Накаш 2016: 273–276 помињу се драгомани Касум-бег и Скендер-бег, али се не наводе конкретна писма чији би писари они могли бити. Одличну основу за овај подухват пружа детаљан преглед најважнијих одлика Бајазитових писама Дубровнику наведен у Лутовац Казновац 2019а: 319–345.

ПИСМО СУЛТАНА БАЈАЗИТА II
УГАРСКОМ КРАЉУ ВЛАДИСЛАВУ II (1498)

1. Увод. Од турског султана Бајазита II (1481–1512) сачувана су до данас само два писма на српском језику упућена у Угарску: писмо угарском краљу Матији Корвину издато 2. јануара 1487. године у Једрену и писмо угарском краљу Владиславу II издато 1. маја 1498. године у Цариграду. Текст писма краљу Матији Корвину до сада је два пута издаван у оригиналној графици са пратећим историјским коментарима од стране бугарског историчара И. Биљарског (1997; 2000). Филолошким и лингвистичким одликама овога писма у контексту преписке султана Бајазита II са Дубровником бавили смо се у Поломац 2023¹. Насупрот томе, писмо Бајазита II угарском краљу Владиславу II, иако је познато скоро један век (уп. текст у оригиналној графици у Годинка 1929: 635–639), до сада није привукло значајнију пажњу. Осим издања текста, А. Ходинка (1929: 635) доноси и кратак суд о писму и језику овога документа: „Буквы и письмо тогдашнього часа с титлами, языкъ церковно-сербський”, као и питање откуд српски језик у преписци турског султана са

1 Прерађена и проширена верзија овога рада донета је у претходном поглављу ове књиге.

угарским краљем. Писмом се до данас бавио још само историчар В. Ђоровић (1936). У његовом раду доноси се фотографија писма и превод на немачки језик, као и корекција Ходинкиног става о језику писма: „Die Sprache der Urkunde ist keine kirchenslavisch-serbische, wie G. angibt, sondern die serbische Volkssprache jener Zeit mit einigen älteren Überresten, die sich aber nur in gewissen Wendungen des alten Formulars vorfinden” (Ѓоровић 1936: 52). Обе наведене околности (ретко сведочанство употребе српског као дипломатског језика у преписци османског и угарског двора у XV веку и недовољна истраженост) представљају више него довољан разлог да се писму султана Бајазита II угарском краљу Владиславу II посвети посебна научна пажња. Поред издања текста у оригиналној графици уз пратеће филолошке коментаре и фотографски снимак, овде ће бити представљене и најважније графичке, правописне и језичке одлике писма у контексту досадашњих сазнања о употреби српског језика и ћирилице у српској канцеларији султана Бајазита II (према Лутовац Казновац 2019 и Поломац 2023).

2. ТЕКСТ И ФИЛОЛОШКИ КОМЕНТАР. Истраживање је засновано на фотографији оригинала писма које се данас чува у Саксонском државном архиву у Дрездену (*Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden*) у збирци *10001 Ältere Urkunden*, под бројем 15201 (в. прилоге на крају књиге). Писмо је исписано на свитку величине 708 × 250 mm. На почетку писма налази се султанов потпис (тугра) (тур. *Bayezid bin Mehmed han muzaffer daïta*; срп. *Бајазиди, син Мехмед хана, вечно победоносан*), након чега долази текст у 53 реда. О султану Бајазиту II као адресанту писма сазнајемо и из саме интитулације писма: милџтино вџино азъ велики гџодаџ и сџни црџ и велики · амирџ сџтџ баџзи хџ и все зџлиџ приџоски и рџске и кармаџске и натолиски и романиски и веке инџ мнози

зѣліа гѡподи · 1–2. У тексту је поменут и угарски краљ Владислав II (стсрп. *Ласлов*, према мађ. *Laszló*, в. RJA V: 906) као адресат писма: како и по кои пѣ прѣво тога помегю лѣловѡ прѣсвѣли кралѣ ѡгрзскѣ и чѣкѣ и инѣ зѣліа гѡподи⁴ 4–5. Писмо је настало у Цариграду, а датирано је на исламски и хришћански начин: пѣ месеца рамадѣ · 1 · вѣ лѣ девѣца и третие а ва лето рождства хѣа тисѣкѣа и четриста и девѣ десѣ и ѡ ѡмѡ летѡ · маѣа · а · днѣ · ѡ цѣриградѡ 52–53. На полеђини писма налази се белешка на латинском језику: *Litterae treugales allate per Emericum Czobor feria secunda proxima ante festum Corporis Christi 1498* (у преводу: Исправа о примирју коју је донео Емерик (Имре) Цобор, у понедељак уочи празника Христовог тела (Телова) 1498. године).

2.1. ТЕКСТ У ОРИГИНАЛНОЈ ГРАФИЈИ

милоѣино вѣжио азѣ велики гѡподѣ и сѣни цѣрѣ и велики · амириѣ сѡтѣ
 баѣзи хѣ и вѣ зѣліа примѡски¹² и рѣскѣ и карамѣскѣ и натолиски и
 романиски и вѣке инѣ мнози зѣліа гѡподи · даем ведети¹³ и знати свакоѡ
 члѣѡ и свакоѡке врѣте и свѣ прѣд кѣ ви дѡтоино сѣ потѣѣ ѡван наша¹⁴
 ѡворѣна · книга · дѡла али прѣд кѣ ви ю прѡтали · како и по кои пѣ
 прѣво тога помегю лѣловѡ¹⁵ прѣсвѣли кралѣ ѡгрзскѣ и чѣкѣ инѣ зѣліа
 гѡподи¹⁶ мира и брѣства и приѣтѣства и лиѡве¹⁶ и доброга сѣсѣства ради
 било ѣ много рѣчи помегю нѣ кои ѣ ми ѡчине вѣ за три пѣна литѣ ·¹⁷
 и године не тако · самѣ · нѣ двѣо ради ихѡ сѣ ѡбѣо страна · зѣліа и
 гѡпѡства и людѣ и рѣсагѡ¹⁸ по коѣа ради висѣѣ ѡчине томи ѡ мирѡ ·
 сѣврѣшение и ипѣзнене свѣлѡстѣ кралева виде¹⁹ и томи мирѡ да се
 надале рѡ сѣтвори и ѡтврѣди и за тои пѡлисаре свѣлѡстѣ кралева · кѣ¹⁰
 висѡте цѣрѣвино ми ѡ нѣ пѡлисаре ицѣски · пѡлѣ и за тои висѡта цѣрѣва
 ми вѣнога и потѣнога слѣгѡ¹¹ и склава цѣрѣства ми хѣжи занѡза ѡ
 пѡлиѣство пѡлѣ га вѣ и тамо пошѣ и са свѣлѡти кралеѡ се сѣстѣ¹² и
 бесѣди и ѡни ми минѣци прѣви кон ѣ вѣ мегю нами ѡчине и ѡтврѣжде

за три пѣна лита и ѡименоваѣ |¹³ и съ вбего страна ѡ клетѡнѣ книгѣ
 ѡписано ѣ по кои начѣи и по кои пѣи и по кое арзтикѡде ке бити ѡ тѣ |¹⁴
 книга се все зна и таи мѣ минѡци · кои се є съврзши и испѡзни за три
 године ввогаи съда мѣцѡга |¹⁵ мѣта месеца трети и десети днѣ · паки
 съда ввомаи новоѣ мирѡ глава и почетѣ би ѡ тогаигере дѣе |¹⁶ по
 начинѡ и пѡтѣ и арзтикѡде и книгѣ · коино є мѣ свѣлостъ кралева
 ѡчинѣ би ѡ печѡю пѣ ѡ саде на прѣ |¹⁷ за три пѣна лита и године дѡде
 се съврзше и испѡзне впе марта месеца · трети десе днѣ · все пѣ они |¹⁸
 начѣи и пѣи · и артикѡде вѣ всаке ласти и хитрѡти да се дрзжи тврздо
 непоколебимо и ѡ прзвѣ є |¹⁹ книгѣ била рѣ · за мѡзимилиана свѣлаго
 краля рѣисаго · ако хѡте вбѡде (!) с нами ѡ ввомае новоѣ мирѡ |²⁰ стоати ·
 до шѣ месеца · висоте црзства мѣ до пѡте · али до свѣлости кралеве свое
 пѡлисаре илѣ |²¹ пѣ · книгѡ клетѡнѡ или посаиницѡ да пѡде а свѣлостъ
 кралева пѣ · да пѡде висоте црзтвию мѣ |²² и да нѣ дастъ ѡ знание ако ли
 паки би се неѡ прилѡчило тере не би хѡтѣ краѣ рѣиски ѡ овомен новѡ |²³
 мирѡ с нами стоати · нега ради вви нови мѣ да се не поколеби мѣ ни
 раскине ихо да стои тврздѡ |²⁴ непоколебимо · безъ всаке ласти и
 хѣрости · и вви нови мѣ не тако нѣ двема сѣни и велемогѡки |²⁵
 поглавиѣ · ихо владаннѣ и зѣлѣи и гѡпѡствѣ и все людѣ кои сѡ · съ вбего
 страна нѣ двоє · сѣни |²⁶ и велемогѡкѣ поглавиѣ вси да сѡ ѡ ввомае мирѡ ·
 и ѡе ввои є ѡ свѣлости кралевои книзи клетѡноѣ |²⁷ ѡвише приписано ѡ
 ввомен новоѣ мирѡ ако би се свѣлости кралевои сѡмрѣ прилѡчила како мѣ |²⁸
 сви · гѡ · бѡ · сѡмрзтию дѡзни · ниѡ мане ми вишерѣѣни сѣни црз ·
 сѡтѣ баази хѣи вваи мѣ |²⁹ нови све зѣлѣи гѡпѡствѣ людѣ и пѡложникѡ
 кралеве свѣлѡти цѡ пѡ нега слѡша · право и вѣно |³⁰ и непоколебимо да
 дрзжимо и зѣлѣи неговѣ такои кѣ смо дрзжали за живота свѣлости
 кралеве |³¹ такоигере да дрзжимѣ и по сѡмрзти єговен сѡблѡдеѣ дѡде
 се съврзши и испѡзни рѡ новоѣ сѣи мѣ |³² прѣко мира ниѣдино зло да
 ѣ се не ѡчини и мѣ да се не ѡсили · ни ѡкрзши ни раскине · такоигерѣ |³³
 ѡ ввомен новоѣ мирѡ · ако би се сѡмрѣ висѡти црзтвию мѣ прилѡчила ·
 да кралева свѣлостъ |³⁴ вишерѣѣни нови мѣ · све рѡсаго зѣлѣи людѣ и

подложнико цю по насъ слыша и правв |³⁵ и вѣно слыжи и слыша да ке
 дръжа и да дръжи · по съмръти нашои кѣ и за живота нашего право |³⁶
 и вѣно безъ всаке ласты и хирости · и ниєдинѣ законѣ мира да не ъсили ·
 ни ъкръши и не раскине · и ми више |³⁷ речѣни сѣни црѣ сътѣа банзѣ хѣ
 вѣаи вишеречѣни нови мѣ и брѣство и любѣ на таи пѣна три лета |³⁸ и
 године и все по вѣни на чине и дрѣтиксѣле · кои сѣ ъ прѣвѣ книгѣ наши
 клетовни више писали и вѣещали |³⁹ и кралева свѣлоствъ по вѣи на чѣ
 книгѣ клетѣнѣ по вишеписанѣ слыгѣ црѣства мѣ пола пѣ садъ · |⁴⁰
 кралева свѣлоствъ своего вѣнога и потѣнога знамениотога си витеза собо
 имриха ъ подисарствв |⁴¹ за клетѣнѣ книгѣ · к на пола бѣ за тои и ми
 вѣи нови мѣ по вишеписанѣ на чинѣ и лицѣ и пѣтѣ |⁴² и дрѣтиксѣла
 сътворисмо и ъчинисѣ и ътврѣдисѣ и вѣди книгѣ нашѣ · клетѣнѣ нѣвѣ
 ъчинѣ |⁴³ и ъписѣ · свѣлости кралеви пола по сѣ сега мегю висотѣ црѣства
 мѣ и мегю свѣлости кралево вѣи нови мѣ |⁴⁴ по вишеписанѣ прѣвѣ законѣ
 и пѣтѣ и вѣичаю кои є ъ прѣвѣ книгѣ клетѣни ъписанв все по |⁴⁵ вѣ
 на чини и пѣтѣ и дрѣтиксѣла да се съблюде · безъ всаке ласты и хитрости ·
 ѡ почѣка сѣднего (!) |⁴⁶ кои є почѣ трети десѣ марта месеца вогаи
 марзта минѣцаго · долѣ се съврѣши рѣ вѣоми мѣрѣ новои |⁴⁷ вѣ до
 трети десети дѣз мѣта месеца за пѣне три године да єств мѣ тврѣ
 непоколеви съ вѣе стране |⁴⁸ прокю мирѣ да се ниєдино зло или чѣтета
 не ъчини · и на теми се ѡлини · тако мѣ · га · ба · тѣоца нѣвѣ |⁴⁹ и зѣли
 и пѣ тако мѣ прѣрка вѣиєго мѣхамеда · и тако ми · р · к · д · профѣ бжѣ и
 тако мѣ хѣфа · инѣ свѣ книга |⁵⁰ вжѣ · свѣлости кралеви и свѣ неговѣ
 зѣли и гѣпѣствѣ и лѣи и подложнико кои по неѣ слышаю · непоколеви вѣ
 всаке |⁵¹ лѣти и хирѣти · да хѣкѣ дрѣжатѣ и сѣранити · до тогаи вѣремена
 долѣ вишеречѣна свѣло кралева на такоигѣрѣ вѣи мѣ |⁵² нови право и вѣно
 како се дѣтон и непоколевимъ вѣдѣ дрѣжа пѣ месеца рамадѣ · и · вѣ лѣ
 дѣвѣца и третиє |⁵³ а ва лето рожѣства хѣа тисѣкю и чѣтриста и дѣвѣ
 десѣ и ъ вѣмѣ летѣ · маѣна · а · дѣз · ъ цѣриградѣ

Највећи број грешака у Годинка 1929 тиче се писања графеме њ на месту з: тако уместо сь 25, 47, сьмрь(т) 27, 33, сьмрътию 28, дль(ж)ни 28, дръжим(о) 31, сьмръти 31, 35, сьблюдемо 31, сьвръши 31, исплъни 31, ѡкръши 32, 35, църствию 33, насъ 34, дръжа(т) 35, дръжи 35, црѣ 37, садъ 39, поклисарьствѣ 40, арътикѡла(х) 42, ѡтвердисм(о) 42, ц(а)ръства 43, пръвѣ(х) 44, нарътикѡла(х) 45, сьблюде 45, маръта 46, сьвръши(т) 46, естъ 47, тврѣ(д) 47, здръжатї 51, сь(х)ранити 51, д(а)нь 53, у нашем издању долази сь 25, 47, сьмръѣ 27, 33, сьмрътию 28, дльни 28, дръжимѣ 31, сьмръти 31, 35, сьблюдеѣ 31, сьвръши 31, исплъни 31, ѡкръши 32, 35, църствию 33, насъ 34, дръжаѣ 35, дръжи 35, црѣ 37, садъ 39, поклисарьствѣ 40, арътикѡлаѣ 42, ѡтвердисѣ 42, църства 43, пръвѣ 44, и арътикѡлаѣ 45, сьблюде 45, маръта 46, сьвръшиѣ 46, естъ 47, тврѣ 47, здръжатї 51, сьранити 51, днь 53. Овим примерима може се један пример у коме је дебело јер испуштено: уместо артикѡле 38 у нашем издању арътикѡле 38.

У великом броју примера погрешно се доноси лигатура ња: уместо зе(м)ла(м) 1, 5, 25, 30, 34, 50, сваколке 3, приате(л)ства 5, ма(к)зимилиана 19, крала 19, стоати 20, 23, поглавиа 26, у нашем издању стоји зѣлаѣ 1, 5, 25, 30, 34, 50, свакоаке 3, приатѣства 5, мѣзимилиана 19, краля 19, стоати 20, 23, поглавиа 26. У мањем броју примера забележено је ѣ уместо ѣ: уместо прѣд 3, 4, прѣсве(т)ли(м) 5, рѣчи 7, на прѣ(д) 16, прѣ(е)ко 32, према оригиналу долази прѣд 3, 4, прѣсвѣлиѣ 5, рѣчи 7, напрѣѣ 16, прѣко 32. Забележене су и грешке у вези са доношењем слова ѡ и ѡ: уместо ѡ 10, 15, 16, у нашем издању ѡ 10, 15, 16; уместо ѡворѣ(н)на 4 код нас ѡворѣна 4.

Велики број грешака у Годинка 1929 односи се на спојено и одвојено писање речи. Највећи број примера односи се на препознавање заменичких и прилошких партикула: уместо ѡва и 3, том(ѡ) и 8, томѡ и 9, зато и 9, 10, ѡвога и 14, 46, ѡвомѡ и 15, ѡвоме и 22, ѡвоме и 27, 33, тако и 30, сем(ѡ) и 31, ѡвѡ и 42, ѡвом(ѡ)

и 46, у нашем издању: *вван* 3, *томи* 8, *томџи* 9, *за тои* 9, 10, *ввоган* 14, 46, *ввомџи* 15, *овомен* 22, *ввомен* 27, 33, *такои* 30, *сеј* 31, *ввџи* 42, *ввоџи* 46; уместо *тога* и *гере* 15, *тако* и *гере* 31, *тако* и *герѣ* 32, 51, у нашем издању *тогаигере* 15, *такоигере* 31, *такоигерѣ* 32, 51. Остали примери: уместо *покои* 13x2, *покоје* 13, *сад* *е* на *пре(д)* 16, *а коли* 22, *нираскине* 23, *егове* и 31, *даке* 35, *заживота* 35, и *ввџ* 43, *тем* и 48, у нашем издању по *кои* 13x2, по *које* 13, *саде* *напрѣ* 16, *ако* *ли* 22, *нираскине* 23, *еговеи* 31, *да* *ке* 35, *за живота* 35, *нввџ* 43, *теми* 48.

У једном примеру погрешно је разрешена скраћеница: *ч(е)л(ови)кџ* 3 уместо *члџ* 3, а у неколико примера испуштене су целе речи: уместо *како* и *пџ(т)* 4, *третидесети* 15, *кравеке* *своје* 20, у нашем издању *како* и по *кои* *пџ* 4, *трети* и *десети* 15 *кравеке* и *своје* 20.

Коначно, велики је број случајева у којима *Годинка* 1929 погрешно чита речи и облике и тако значајно одступа о тачности текста: тако уместо *амират* 1, *ваџџи(т)* 1, *ки ви(м)* 3, и *хоџ* 7, *сџтае* 11, *наки* 15, *кои нов* 16, *не чџю* 16, *дасте* 22, и *хода* 23, *вельмогџки(м)* 24, *их о* 25, *все(м)* 25, *ввоме* 26, *нако* *м* 27, *све(т)* 29, *сџџша* и 35, *в(р)но* 35, *сљубо(в)* 37, *вбеџолі* 38, *црџства* 39, *ве(р)нега* 40, *имрика* 40, *прџво(м)* 44, *сада(ш)него* 45, *три* 46, 47, и *свом(џ)* 46, *д(а)нџ* 47, *м(џ)ха(м)да* 49, *ми(з)хафа* 49, *сџџша* и 50, *сваке* 50, *в(с)мо(м)* 53 у нашем издању према оригиналу стоји *амирѣ* 1, *ваџџи* 1, *ки* *ви* 3, *ихо* 7, *сџтаџ* 11, *паки* 15, *коино* *е* 16, *печџю* 16, *дастџ* 22, *ихо да* 23, *велемогџки* 24, *ихо* 25, *все* 25, *ввоме* 26, *како* *м* 27, *све* 29, *сџџша* и 35, *вџно* 35, *љубџ* 37, *вбеџалі* 38, *црџства* 39, *вџнога* 40, *имриха* 40, *прџве* 44, *сдаџнего* 45, *трети* 46, 47, *новоџ* 46, *днџ* 47, *мџхаџмеда* 49, *мџхафа* 49, *сџџшаю* 50, *сваке* 50, *џ* *џмо* 53.

У двама примерима у нашем издању узвичником су означене очигледне писарске грешке: *ввџде* (!) 19, *сдаџнего* (!) 45 уместо очекиваног *ввџде* 19, *сџдаџнего* 45.

2.2. ЈЕЗИЧКИ ОСАВРЕМЕЊЕН ТЕКСТ ПИСМА

Ја, милошћу Божијом велики господар и силни цар и велики амуре², султан Бајазит хан³, и свим приморским, румским, караманским, анатолијским, романијским земљама, и још многим другим земљама, господин⁴. Дајемо на знање свакоме човеку и [људима] сваке врсте и свима пред којима би достојно и поште-но дошла ова наша отворена књига⁵ или пред којима би је прочитали, како најпре са Ласлом, пресветлим угарским и чешким краљем и господином другим земљама, ради мира, братства, пријатељства, љубави и доброга суседства, било је много речи о миру који беше учињен међу нама за пуна три лета и године, не тако ради нас самих него ради обеју страна – земљама, господствима и људима и русазима⁶, ради којих беше учињен. Видевши завршетак трајања тога мира, светлост краљева [утвр-ди] да се том миру и надаље продужи рок.

И зато је светлост краљева послала своје поклисаре⁷ висоти царства ми, поклисаре тражећи и од нас. И зато је висота царства ми у поклисарство⁸ била послала Хаџи Заноза, вернога и поштенога слугу и склава⁹ царства ми. И он је тамо пошао и са-стао се и беседио са светлошћу краљевом о том прошлом миру,

2 У средњовековним изворима бележи се *амир*, *амира* и *амуре*, уп. RJA I: 81.

3 Титула монголских и турских владара, уп. ŠKALIĆ 1966: 309.

4 У значењу 'господар', в. RJA III: 308.

5 Под *ошвореном књигом* подразумева се *јавни акти*, лат. *patens* (уп. Буџало 2009: 40).

6 Од старијег мађ. *uruzág*, *urszág*, данас *ország* (уп. HADROVICS 1985: 441); у значењу 'држава, земља', в. RJA IX: 175; ЛССВ: 634–635.

7 У значењу 'посланик, дипломатски посредник, преговарач' (уп. RJA X: 516; ЛССВ: 538–539).

8 У значењу 'поклисарска служба', в. RJA X: 515.

9 Грецизам у значењу 'слуга, роб', уп. VASMER 1944: 134, RJA XV: 241; в. и ЛССВ: 671–672.

првом који је међу нама био учињен и утврђен за три пуна лета, и од обе стране уименован¹⁰. У клетовним књигама¹¹ је уписано на који начин и којим путем и који чланови [мира] ће бити. У тим књигама зна се све о том прошлом миру чије је трогодишње трајање завршено овога прошлога тридесетог марта. Сада пак овоме новоме миру глава и почетак би од тога дана, на исти начин, са истим члановима, истим књигама, којим је светлост краљева била учинила у Печују, пак од сада напред за три пуна лета и године док му се не оконча трајање, опет тридесетог марта, све на онај начин, са истим члановима, без сваке ласти¹² и хитрости¹³, да се држи тврдо и непоколебљиво.

И у првим књигама било је речи о Максимилијану, светлом римском краљу¹⁴. Ако [он] хоће бити с нама овде у овом новом миру, да пошаље у року од шест месеци своје поклицаре или пак клетовну књигу или посланицу до висоте царства ми, до Порте, или до светлости краљеве, а светлост краљева пак да пошаље висоти царствија ми или пак да нам да на знање. Ако ли би се пак било шта догодило, те не би хтео римски краљ с нама бити у овоме новом миру, њега ради да се овај нови мир не поколеба нити раскине, него да стоји тврдо и непоколебљиво, без сваке ласти и хитрости.

И овај нови мир не само [да је] нама, силним и велемогућим поглавијима¹⁵ него владанију и земљама и господствима и свим

10 Вероватно у значењу 'ближе назначити, дефинисати', в. RJA III: 822.

11 Под *клетовном књигом* подразумева се уговор двеју страна потврђен заклетвама.

12 У значењу 'превара, лукавство', в. RJA V: 908.

13 У значењу 'лукавство' (уп. RJA III: 611, 620).

14 У питању је Максимилијан I, свети римски краљ (1459–1519). Детаљније в. у BENECKE 2019.

15 У значењу 'поглавар, владалац', в. RJA X: 389.

људима коју су са обе наше стране – сви да су у овоме миру. И још је ово у клетовној књизи светлости краљеве приписано: ако би се светлости краљевој догодила смрт у време трајања овога новог мира, пошто смо сви Господу Богу смрћу дужни, ништа мање ни ми вишеречени силни цар султан Бајазит хан, овај нови мир право и верно да држимо свим земљама, господству, људима и подложницима краљеве светлости, свима који га слушају и његовим земљама. Тако како смо држали за живота светлости краљеве такође да држимо и чувамо [мир] докле се не заврши и испуни његово трајање. Ниједно зло да им се не учини преко мира и мир силом да се не прекрши ни раскине. Такође, ако би се за време трајања овога новог мира догодила смрт царствију ми, да краљева светлост држи овај нови мир свим вишереченим русазима, земљама, људима и подложницима који нас слушају и право и верно служе. И да држи [мир] након наше смрти како [је држала краљева светлост] за нашега живота, право и верно, без сваке ласти и хитрости. И ниједним законом мир силом да се не прекрши ни раскине.

И ми, вишеречени силни цар султан Бајазит хан, овај више-речени нови мир и братство и љубав на та пуна три лета и године [записасмо и обећасмо], све на онај исти начин и са истим оним члановима који су у првим клетовним књигама били записани и обећани. И краљева светлост послала је на овај начин клетовну књигу по горепоменутом слуги царства ми. Сад пак краљева светлост беше послала нама у поклицарство за клетовну књигу свога вернога и поштенога знаменитог витеза Имриха Собора¹⁶. Зато и ми овај нови мир створисмо и утврдисмо на више-речени начин и са истим члановима и ову нашу клетовну књигу

16 У латинској белешци на полеђини листа *Emericum Czobor*, поклицар краља Владислава II (уп. и Годинка 1929: 638–639).

начинисмо и написасмо, и посласмо је краљевој светлости. Након свега овога, овај нови мир [створи се и утврди се] између висоте царства ми и светлости краљеве, по вишереченом закону, путу и обичају који је уписан у првим клетовним књигама. Све на онај начин и са истим члановима да се сачува без свакеласти и хитрости. Од почетка, од тридесетог марта, овога протеклог марта, док се заврши трајање овога новог мира, опет тридесетог марта за пуне три године, нека је мир тврд и непоколебљив с обе стране. Против мира да се ниједно зло ни штета не учини. И кунем се, тако ми Господа Бога творца неба и земље, и тако ми пак Пророка Божијег Мухамеда, и тако ми сто двадесет четири Божија профета, и тако ми мусхафа¹⁷ и свих других Божијих књига, светлости краљевој и свим његовим земљама и господству и људима и подложницима који га слушају, непоколебљиво и без свакеласти и хитрости, да ћемо задржати и сачувати [овај нови мир] до тога времена докле вишеречена светлост краљева нам овај нови мир такође буде држала право и верно и непоколебљиво, како је достојно.

Писа месеца рамадана 10, у лето 903¹⁸, а у лето Христовог рођења, 1498. лето, 1. маја, у Цариграду.

3. ГРАФИЛСКЕ И ПРАВОПИСНЕ ОДЛИКЕ. Досадашња истраживања графије и правописа писама султана Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 292–294) упућују на то да највећи број ових писама (укупно тридесет седам) одликује мешање рашких и ресавских одлика, уз превласт рашких. Овој групи писама, уз одређене међусобне разлике, начелно припадају и пи-

17 У значењу *Куран*, уп. *tusaf* у РКС II: 97, RJA VII: 163, ŠKALJIĆ 1966: 476.

18 Месец и година према исламском верском календару. Уп. *ramazan* у ŠKALJIĆ 1966: 530.

са графемом љ заступљене су и у Бајазитовим писмима Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 92–93, 96, 136–137, 140).

Изузев поменутог примера маѿа 53, графема ѿ није забележена у категоријама карактеристичним за ресавски правопис. Као и у писмима турских султана Дубровнику (в. Лутовац Казновац 2019: 48), и у писму Владиславу II графема ѿ најчешће се употребљава на крају речи у функцији обележавања вокала /и/: мѿ 10, 11, 20, 21, 23, 33, 39, 43, 48, 49, намѿ 12, илѿ 20, ѡбѿцалѿ 38, здрѿжатѿ 51. Фреквентно писање заменице мѿ могло је утицати на писање ѿ у примерима мѿр 31, мѿрѿ 46. Само у једном примери бележи се ѿ на крају речи у функцији /ј/: клетѿноѿ 26.

Од осталих мање значајних графијских и правописних одлика које су потврђене и у писму Бајазита II Матији Корвину треба поменути доследно писање ѿ у вези са графемом р: амирѿ 1, прѿд 3, 4, ѡворѿѿна 4, прѿсѿвѿлѿи 5, рѿчи 6, напрѿѿ 16, прѿко 32, такоиѿгерѿѿ 32, 51, врѿмена 51, као и доследну употребу графеме ѿ: ѿлѿѿѿ 3, пѿна 6, 10, мирѿ 8, 9, томѿѿи 9, ѿтврѿѿди 9, иѿѿѿки 10, слѿгѿѿ 10, итд. Обе особине бележе се и у великом броју Бајазитових писама Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 42–43, 58).

Писма краљу Матији Корвину и краљу Владиславу II одликују се различитим графијским и правописним решењима у вези са обележавањем вокала /о/. Док се у писму Матији Корвину овај вокал у иницијалном положају доследно обележава графемом о, у писму Владиславу II преовлађује ѡ: само они 17, ѡвоѿѿи 22, према ѡвѿи 3, ѡвѿѿо 7, 13, 25, ѡни 12, ѡвоѿѿи 14, ѡвоѿѿѿи 15, ѡпѿѿ 17, ѡвоѿѿѿѿ 19, 26, ѡви 23, 24, ѡвои 26, ѡвѿѿалѿѿ 38, итд. За разлику од писма Матији Корвину у коме се графема ѡ фреквентно употребљава у лигатури са графемама в или г, као и у вези са консонантском графемом подигнутом над ред, у писму Владиславу II поменуте лигатуре нису забележене, а употреба ѡ у вези са консонантском графемом доста је ретка: ѡвѿѿѿ 22, ѡѿи 51, ѡѿѿѿѿ 53,

рѡ̄ 31. Коначно, док се у писму Матији Корвину искључиво употребљава лигатура ѡ̄, у писму Владиславу II доследно долази ѡ̄: ѡ̄ 10, 15, 16, 45, ѡ̄више 27, па чак и ѡ̄ворѡ̄на 4. Важно је нагласити да су изложене графијске и правописне варијације у обележавању вокала /о/ потврђене и у писмима Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 51–57).

Као и у писму султана Бајазита II краљу Матији Корвину, и у писму краљу Владиславу II бележимо правописни манир доследног дизања над ред финалне консонантске графеме: гѡ̄пѡ̄дѡ̄ 1, сѡ̄тѡ̄ 1, баѡ̄зѡ̄ 1, хѡ̄ 1, всѡ̄ 1, зѡ̄лѡ̄ 1, примѡ̄скѡ̄ 1, рѡ̄дѡ̄скѡ̄ 2, карѡ̄рамѡ̄скѡ̄ 2, нѡ̄толискѡ̄ 2, ромѡ̄нискѡ̄ 2, инѡ̄ 2, мнозѡ̄ 2, зѡ̄лѡ̄ 2, гѡ̄пѡ̄дѡ̄ 2, свѡ̄ 3, пѡ̄тѡ̄кѡ̄ 3, пѡ̄дѡ̄ 4, лѡ̄лѡ̄кѡ̄ 4, прѡ̄ѡ̄скѡ̄лѡ̄ 5, крѡ̄лѡ̄ 5, ѡ̄грѡ̄ѡ̄скѡ̄ 5, итд. Овај манир није проведен само у прѡ̄дѡ̄ кѡ̄ 3 и прѡ̄дѡ̄ кѡ̄ 4 вероватно због тога што је писар предлог и заменицу осећао као једну акценатску реч.

Посебно истицање заслужује и један пример са сугласником /ѡ̄/ обележеним помоћу графеме ж: хѡ̄жѡ̄ зѡ̄мѡ̄зѡ̄ 11, што је манир потврђен и у писмима султана Бајазита II Дубровнику (в. Лутовац Казновац 2019: 89–90).

4. Језичке одлике. Истраживању фонетско-фонолошких и морфолошких одлика писма пришли смо са аспекта историјске дијалектологије узимајући у обзир теоријско-методолошке поставке и ограничења која су формулисана поводом језика српских средњовековних повеља и писама (уп. Поломац 2016: 36–37), као и поводом језика писма султана Бајазита II краљу Матији Корвину (в. претходно поглавље у овој књизи). Најважније лексичке и синтаксичке особине представљене су с обзиром на предмет и садржај писма (склапање и одржавање мира између Османског царства и Угарске).

4.1. ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА. С обзиром на стање у писмима султана Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 319–345), као и на стање у писму угарском краљу Матији Корвину, и у писму краљу Владиславу II очекујемо српски језик изграђен на основици југоисточног српског дијалекта XV века чије су најважније фонетске и фонолошке особине екавизам, вокал /а/ < /ə/, вокал /у/ < вокалног /л/ и вокал /о/ < /л/ на крају слога.

У односу на друга писма из српске канцеларије Бајазита II, писмо угарском краљу Владиславу II издваја се потврдама екавске и икавске замене стсрп. вокала *jaš*. Поред примера писања ђ у вези са графемом *ř* на етимолошком месту: прѣд 3, 4, прѣсвѣли̇ 5, рѣчи̇ 6, напрѣ̇ 16, прѣко 32, врѣмена 51, али и изван њега: амирѣ̇ 1, ѡворѣ̇на 4, тѣкогѣрѣ̇ 32, 51, на екавизам упућују и бројни други примери писања *є* на месту етимолошког *jaša*: ведети 2, сѣсѣтва 6, двою 7, 25, ѡвѣю 7, 13, 25, свѣлостѣ̇ 8, видѣ̇ 8, вѣнога 10, вѣсѣди̇ 12, месеца 17, 20, 46, 47, свѣлаго 19, двома 24, ѡвѣ 47, итд. Икавизам у основи речи потврђен је само у именици *лѣшо* у типизираној конструкцији којом се истиче време важења мира: за три пѣна лита 6, 12, 17, али и на таи пѣна три лета 37 (уп. са екавизмом у формули датума: ва лето 53)¹⁹. Морфолошки икавизам карактеристичан за савремене шумадијско-војвођанске и смедеревско-вршачке говоре, као и за говор галипољских Срба (уп. Ивић 1994: 194–195; Реметић 1985: 90) забележен је у облику дат. јд. именица женског рода некадашње непалаталне промене: поред *кѣ висотѣ* 9–10, *висотѣ* 21, у једном примеру долази и *висѡти* 33²⁰.

19 Икавизам у основи речи забележен је само још у два примерима у формули датума у писму Бајазита II Дубровнику из 1510. године (уп. Стојановић 1934: 334; Лутовац Казновац 2019: 122): *мисѣца* 16, *мѣто* 18.

20 Примери истог типа забележени су и у два писма Бајазита II Дубровнику из 1481. и 1482. године (в. Лутовац Казновац 2019: 188).

Колебање наставака *-ем/-им*, *-ех/-их* у облицима заменица и придева некадашње непалаталне промене упућује на процес настајања косовско-ресавске деклинације: у инстр. јд. бележимо прѣд кѣ 4, али и прѣд кѣ 3, ниединѣ законѣ 36, али и прѣсвѣли кралѣ Ѹгрзскѣ и чѣскѣ инѣ зѣла гѣподинѣ 5; у ген. мн.: самѣ 7, инѣ свѣ книга 49, али и сѣни и велѣмогѸкѣ поглавиѣ 25–26; у дат. мн. колебање је најизразитије у формули интитулације: и все зѣла примѣоскѣ и рѣскѣ и карамѣскѣ и натолискѣ и романискѣ и веке инѣ мнози зѣла гѣподи 1–2; остали пример дат. мн.: свѣ 3, инѣ зѣла 5, людѣ 7, все людѣ 25, свѣ зѣла гѣпѣствѸ людѣ 29, зѣла неговѣ 30, свѣ рѣсагѣ зѣла людѣ 34, али и свѣ неговѣ зѣла и гѣпѣствѸ и людѣ 50, двѣма сѣни и велѣмогѸкѣ поглавиѣ 24–25; у лок. мн.: Ѹ клетѣнѣ книга 13, Ѹ тѣ книга 13–14, Ѹ прѣвѣ книгѣ 18–19, по внѣ начинѣ 44–45, али и Ѹ прѣвѣ книгѣ нашѣ клетѣвнѣ 38. Изложени примери начелно се поклапају са стањем писама Бајазита II Дубровнику (в. Лутовац Казновац 2019: 229, 231–234, 235–236), као и са писмима султаније Маре (уп. Ивић 1973: 339). Доследан екавизам среће се само у облику лок. јд. м. р. придевских заменица: на теми 48²¹.

Као и у писму угарском краљу Матији Корвину и писмима Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 131–132), и у писму угарском краљу Владиславу II потврђено је присуство вокала /а/ пореклом од некадашњег /ѡ/. Примери су забележени у различитим категоријама: у предлозима са 11 и ва 53, у корену показних заменица м. р. и заменичких прилога: таи 14, ѡви 28, 37, садѣ 16, садѣ 39, у корену броја дѣвѣѣца 52, у корену партиципа претерита активног пошѣ 11, као и у именици посавницѸ 21 (уп.

21 Судаћи према Лутовац Казновац 2019: 209 овај облик није забележен у писми-ма турских султана Дубровнику. Потврде не доноси ни Даничић 1874.

стсрп. *ѡсланица* у RJA X: 928)²². Према овим примерима може се претпоставити /а/ и у примерима у којима се по традицији пише графема љ: у предлозима у духу српскословенског или српског народног језика: сљ 3, 7, 13, 25, 47, кљ 9, вљ 52; у префиксу са- у духу српскословенског језика: сљврљшениљ 8, сљврљшиљ 14, сљврљше 17, сљврљши 31, сљврљшиљ 46, сљтвори 9, сљстљ 11, сљмрљљ 27, 33, сљмрљтиљ 28, сљмрљти 31, 35, сљблюдељ 31, сљблюде 45, сљтворисљ 42, сљрљнити 51; у заменичком прилогу сљда 14, 15 у духу српског језика. За разлику од писма краљу Матији Корвину у коме је забележено више примера за /о/ и /е/ на месту некадашњег изговорног полугласника, у писму краљу Владиславу II бележимо само љљбљ 37, што представља лексикализовани македонизам познат и другим српским средњовековним споменицима (уп. само Поломац 2016: 174).

Промена вокалног /л/ у /у/ потврђена је само у корену *ѡун-* у типизираној конструкцији којом се истиче време важења мира: за три пљна лита 6, 12, 17, на таи пљна три лета 37. У истом корену чува се српскословенски фонетизам у следећим примерима: љпљзљниљ 8, испљзљниљ 14, испљзљне 17, испљзљни 31. Последња два примера посебно су интересантна будући да је у њима српскословенски фонетизам вокалног /л/ удружен са наставцима презента у духу српског језика. Српскословенски контекст заслужан је за чување вокалног /л/ и у примеру дљлљни 28. На основу изложених примера може се закључити како и у овој категорији постоји начелно подударње са Бајазитовим писмом краљу Матији Корвину и писмима Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 140–141).

22 Фонетизам *ѡсаоница* забележен је у RJA X: 898 само у једном примеру из Шулековог речника са значењем *ѡсловница*.

Забележен је само један пример који потврђује промену сонанта /л/ у /о/ на крају слога: *посавници* 21. Као ни у писму краљу Матији Корвину и писмима Дубровнику, ни у писму краљу Владиславу II нису забележени примери који би указивали на присуство *-(j)a* (пореклом од /л/ на крају слога) карактеристично за савремени призренско-јужноморававски дијалекат²³. Чување /л/ на крају слога у облицима некадашњег партиципа перфекта може бити резултат утицаја српскословенске норме, али и ортографског манира писара (писање финалне консонантске графеме над редом под титлом): *пѡлѡ* 10, *вѣ пѡлѡ* 11, *є вѣ ѡчинѣ* и *ѡтврѡждѣ* и *ѡименовѡ* 12, *є сѡврѡшиѣ* и *испѡниѣ* 14, *є вѣ ѡчинѣ* 16, *вѣ хотѣ стоѡти* 22–23, *вѣ пѡлѡ* 41. Изложени примери начелно се поклапају са стањем у писму краљу Матији Корвину и писмима Дубровнику (в. Лутовац Казновац 2019: 149).

Као и у писму краљу Матији Корвину, и у писму краљу Владиславу II бележе се потврде везника *ихо* (овде иза негације у значењу 'него'), незабележеног у RJA и PKC: а) и године не тако · *самѣ · нѡ двѣо ради ихѡ сѡ вѡѡ страна* 7; б) негѡ ради *вѡви нови мѣ да се не поколеви мѣ ни раскине ихѡ да стои тврѡдиw непоколевиw* 24; в) и *вѡви нови мѣ не тако нѡ двѣма сѣниѣ* и *велемогѡкиѣ поглавиѣ · ихѡ владаннѣ* и *зѣлѡ* и *гопѡствѡ* и *всѣ людеѣ кои сѡ · сѡ вѡѡ страна нѡ двѣо* 24–25. У ослонцу на везник *нехо* употребљен у истом значењу у Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића и Хиландарском медицинском кодексу (уп. Лома – Степановић 2021: 268–269; Јовић 2011: 230), за кога А. Лома и Ж. Степановић (2021: 269–270) претпостављају да представља одлику средњовековног новобрдског говора насталу спирализацијом интервокалског

23 Рефлекс *-(j)a* потврђен је у Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (уп. Ивић 1964: 208; Јовић 1968/1969: 432; Лома – Степановић 2021: 46–48) и Хиландарском медицинском кодексу (уп. Јовић 2011: 118).

На познавање српскословенске норме од стране писара упућују не само примери *въ љѣ* 52 и *ва лето* 53 у формули датума (у остатку писма доследно фонетизам *у(-)*: *ѡ* 8, 11, 13, *ѢименоваѢ* 12, *Ѣписано* 13, *ѢчинисѢ* 42, итд.) већ и примери са консонантским групама *ши* и *жд* у резултату старог јотовања: *минѢци* 12, 14, *ѢиѢцаго* 14, *минѢцаго* 46, *ѢвѢцалѢ* 38, *ѢтврѢждѢ* 12, *роѢства* 53 (наспрам српских народних облика *век* 2, *кѣ* 13, 35, *велемогѢкѢ* 26, *иѢѢки* 10, *велемогѢкиѢ* 24, *прокю* 48, *тисѢкю* 53, *тогѢгере* 25, *такогере* 31, *такогертѢ* 32, 51, *помегю* 4, 6, *мегю* 12, 43), као и примери са фонетизмом *вс-* код општих заменица: *вѢ* 1, 25, *всѢ* 14, 17, 38, 44, *всакѢ* 18, 24, 36, 45, 50, *вси* 26, према облицима у духу српског народног језика са извршеном метатезом: *свакоѢ* 3, *свакоѢкѢ* 3, *свѢ* 3, 29, 34, 50, *сви* 28, *свѢ* 49.

4.2. Морфологија. Поред већ поменутих облика дат. јд. ж. р. са наставцима *-е* и *-и*, у категорији именица дијалекатски значај има употреба облика ген. мн. на месту лок. мн. у примеру *ѡ тѢ книга се все зна* 13–14. Примери истога типа забележени и у два писмима Бајазита II Дубровнику из 1499. године: по *законѢ* и *вѢиѢцѢ* (писма бр. 926 и 927 у СтојановиѢ 1934: 326–327), као и у једном недатираном писму: по *книга* (писмо бр. у СтојановиѢ 1934: 342, уп. и Лутовац Казновац 2019: 192), карактеристични су и за савремене говоре зетско-сјеничког, косовско-ресавског и смедеревско-вршачког дијалекта, као и за иселеничке говоре са незамењеним јатом (уп. само ИвиѢ 1994: 167–168; 2009: 48, 109, 146). У осталим примерима у писму ген. мн. ж. р. долази са наставком *-а*: *сѢ вѢею странѢ* 7, 13, 25, и тако *ми ·р·к·д· профѢ вѢи* и тако *мѢѢафа · инѢ свѢ книга вѢи* 49–50, а лок. мн. ж. р. са наставком *-ах*: *ѡ клетѢнѢ книга* 13, по *наѢинѢ* и *пѢтѢ* и *дрѢтикѢле* и *книга* 16, *ѡ прѢвѢ книга* 38, *ѡ прѢвѢ книга* 44, *ѡ прѢвѢ Ѣ книга* 18–19.

У вези са поменути^м синкретизмом важно је напоменути и како се у писму бележе примери наставка *-а* и у ген. мн. м. и с. р.: месеца 20, поглавиѧ 26, што је потврђено и у писмима Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац КАЗНОВАЦ 2019: 195), као и да у писму нису забележени други примери реструктурирања множинске парадигме након губљења двојине: у дат. мн. долазе стари наставци: людѧ 7, 25, 29, 34, людѧ 50, рѧсагѧ 7, 34, пѧложникѧ 29, 34, пѧлѧникѧ 50 (м. р.), поглавиѧ 25, владаннѧ 25 (с. р.), зѧлѧ 1, 2, 5, 7, 25, 29, 30, 34, 50 (ж. р.); инстр. мн. није посведочен, а у лок. мн. м. р. поред очекиваног наставка *-ех*: начинѧ 41, бележи се и наставак *-ах* пореклом од именица ж. р. у позајмљеници *арѧиѧкул* 'члан' (в. ниже т. 4.3): по вишеписѧнѧ начинѧ и лицѧ и пѧтѧ и дрѧтикѧлѧ 41–42, по внѧ начини и пѧтѧ и дрѧтикѧлѧ 44–45²⁸. Поводом последњих примера требало би указати на несигурност коју писар показује приликом употребе конструкција са предлогом *ѧо* у сфери критерија. Не само да су у писму забележене конкурентне конструкције *ѧо* + *акуз.*: по кои пѧ 4, по кои начѧ и по кои пѧ и по кое дрѧтикѧле 13, по внѧ начинѧ и дрѧтикѧле 38, по вѧи начѧ 39 и *ѧо* + *лок.*: по вишеписѧнѧ начинѧ и лицѧ и пѧтѧ дрѧтикѧлѧ 41–42, већ се унутар исте конструкције смењују једински и множински облици, па чак и различити падежи: по начѧнѧ и пѧтѧ и дрѧтикѧле и книгѧ 16, по внѧ начини и пѧтѧ и дрѧтикѧлѧ 44–45²⁹.

Посебно истицање заслужује и наставак *-ам* у дат. мн. с. р. преузет под утицајем именице ж. р. у синтагматском споју зѧлѧ и гѧпѧствѧ 7, 25, у другим српским средњовековним споменици-

28 У старим српским споменицима примери са наставком *-ах* у лок. мн. потврђени су само код именица средњег рода (уп. Даничић 1874: 136).

29 У српској средњовековној пословноправној писмености конструкција *ѧо* + *акуз.* у сфери критеријума обичнија је у западним канцеларијама, а конструкција *ѧо* + *лок.* у источним (уп. Павловић 2006: 244).

ма потврђен само малобројним примерима³⁰, заједнички српским исељеничким говорима са незамењеним јатом (уп. Ивић 1994: 163–164; 2009: 146). Наставци акуз. мн. именица сва три рода очекивано долазе само у духу српског народног језика: пѣлѣсаре 9, 10, 20, наџине 38, лѣта 6, 12, 17, лѣта 37, дрѣтѣкѣлѣ 13, 16, 38, дрѣтѣкѣлѣ 18, годинѣ 7, 14, 17, 38, 47.

Забележени једнински облици именица не указују на системске промене у деклинацији. Посебно истицање захтева неколико појединачних примера: стари ген. јд. именица некадашње консонантске промене м. р. ѡ тоганѣре дѣне 15, као и стари ген. јд. именица некадашњих *-ѣ-* основа лѣвѣ 5³¹; стари облик инстр. јд. именица некадашњих *-ѣ-* основа м. р. пѣтѣ 16; новији облици инстр. јд. именица ж. р. некадашњих *-ѣ-* основа са наставком *-и*: свѣлѣти 11, свѣлости 43³², поред старијег милѣтиѡ 1; наставак *-и* у лок. јд. именица м. р. некадашњих *-ѡ-* основа аналошки преузет од именица некадашњих *-јѡ-* основа: по ѡнѣ наџинѣ и пѣтѣ и дрѣтѣкѣлѣ 44–45, поред знатно бројнијих очекиваних примера са наставком *-у*: мирѣ 8, 23, 26, 27, 33, наџинѣ 16, мирѣ 19, законѣ 44, цѣриградѣ 53; наставак *-ом* у лок. јд. ж. р. у примеру по вишеписѣнѣ слѣдѣ цѣрѣства мѣ 39, највероватније долази аналогично према наставку *-ом* у лок. јд. придева из синтагматског споја.

30 Наставак *-ам* у дат. мн. именица с. р. веома је редак у другим средњовековним споменицима. У Даничић 1874: 99 наводи се само по потврда за споменике XIV и XV века. Један пример бележи се и у писму султана Мехмеда II Дубровнику из 1479. године: ни нѣнѣ децѣ · ни ѣнѣџинамѣ (уп. Стојановић 1934: 267; Лутовац Казновац 2019: 178). Нешто више примера са *-ами* код именица с. р. налази се у инстр. мн. (уп. Даничић 1874: 121–122).

31 Наведени облици нису забележени у писмима Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 183, 194).

32 Наставак *-и* у овој категорији бележи се и у неколико писама Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 194).

У категорији личних заменица пажњу привлачи српскословенски облик номинатива заменице 1. л. јд. *аъѣ* 1 из уводне формуле писма. Множински облици ове заменице не указују на процес реструктурирања парадигме под утицајем губљења двојине: *на̂* 6, 7, 10, 25 (ген. мн.), *на̂* 22, 24, 41, 51 (дат. мн.), *насъ* 34 (акуз. мн.), *намі* 12, *нами* 19, 23 (инстр. мн.)³³. Међу осталим облицима личних заменица посебно истицање заслужују пуни и енклитички облици 3. л. јд. у акуз. м. р.: *нега* 29, 50, *га* 11, затим енклитички облик 3. л. јд. у акуз. јд. ж. р.: *ю* 4³⁴, као и енклитички облик дат. јд. заменице за сва лица: *си* 40³⁵.

Поред већ горепомнутих поменутих облика инстр. јд. и дат. мн. са наставцима *-ем* и *-им*, ген. и лок. мн. са наставцима *-ех* и *-их*, као и лок. јд. *ѣѣми* и *овомем*, у категорији придевских заменица, придева и редних бројева дијалекатски значај могу имати облици ном. и акуз. јд. м. р. придевских заменица *ѡви* 23, 24 (али и *ѡѡи* 28, 37, 43), *ѡни* 12 (ном.), *ѡѡи* 39, 41, *ѡѡи* 51, *ѡни* 17 (акуз.), као и облик лок. јд. ж. р. придева са наставком *-ом*: по *ѡишеписанѡ сѡѣгѡ цѣъства мѣ* 39. Облици акуз. *ѡви* и *ѡни* забележени су и у писмима Бајазита II Дубровнику из последње деценије XV и прве деценије XVI века: *ѡви хѡѡѣт*, по *ѡни закѡ* и *наѡѣ* и *ѡѡи нашъ ѣѣтити листъ* (уп. Стојановић 1934: 322, 327, 334), као и у

33 Употреба облика *нами* у дат. мн. забележена је само у једном примеру у писму султана Мехмеда II Дубровнику из 1481. године (в. Лутовац Казноѡац 2019: 201–202).

34 Акузативна енклитика *ју* представља обележје савремених косовско-ресавских и призренско-тимочких говора, а забележена је и у повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 237), Рударском законнику деспота Стефана Лазаревића (уп. Јовић 1968/1969: 410) и Хиландарском медицинском кодексу (уп. Јовић 2011: 172). Судаћи према Лутовац Казноѡац 2019: 203 не бележи се у писмима турских султана Дубровнику.

35 Ова енклитика забележена је и у двама писмима Бајазита II Дубровнику из 1499. године (уп. Стојановић 1934: 326–328).

језику најстарије дубровачке прозе (уп. РЕШЕТАР 1952: 70), чему начелно одговара и дистрибуција ових форми у савременим српским дијалектима: уп. за западне штокавске крајеве само ВУШОВИЋ 1927: 55; ВУКОВИЋ 1938/1939: 61; ПЕЦО 1964: 139–140; СТАНИЋ 1974: 211; ПИЖУРИЦА 1981: 138; КАШИЋ 1995: 325; за призренско-тимочке говоре уп. само БЕЛИЋ 1999: 288; у говору галипољских Срба налазе се *уви* и *уни* (пореклом од *ови* и *они*) (уп. ИВИЋ 1994: 219–220).

Облик лок. јд. придева ж. р. са наставком *-ом* потврђен је и у писму султана Бајазита II угарском краљу Матији Корвину: по заповести вѣиѣ 52, док се у писмима Портине српске канцеларије Дубровнику у овој облику бележи искључиво наставак *-ој* (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019: 226–227). Оба наведена примера са *-ом* у лок. јд. придева ж. р. у писмима Бајазита II угарским краљевима Матији Корвину и Владиславу II могла би представљати најстарије потврде овога наставка³⁶ карактеристичног за савремене шумадијске и смедеревско-вршачке говоре (уп. само РЕМЕТИЋ 1985: 272, 274–275; ВУКИЋЕВИЋ 1995: 170; БОШЊАКОВИЋ 2012: 138–139), као и за говор галипољских Срба (уп. ИВИЋ 1994: 212).

Међу осталим облицима придевских заменица и придева посебно истицање најпре заслужују облици показних заменица са партикулама у духу српског народног језика: *таи* 14 (ном. јд. м. р.), *вваи* 3 (ном. јд. ж. р.), *ввои* 26 (ном. јд. с. р.), *тогаи* 51, *тогангере* 15, *ввогаи* 14, 46 (ген. јд. м. и с. р.), *тоѣи* 8, *тоѣи* 9, *ввоѣи* 15, *ввоѣи* 46, *сѣи* 31 (дат. јд. м. р.), *тои* 9, 10, 41 (акуз. јд. с. р.), *ввѣи* 42 (акуз. јд. ж. р.), *ввоѣи* 27, 33, *овоѣи* 22 (лок. јд. м. р.), *ввѣи* 38 (акуз. мн. м. р.), *таи* 37 (акуз. мн. с. р.). Облици без партикула

36 А. Вајан (1931: 133–134) оспорава Даничићево (1874: 166–167, 186) примере из XVI века. Један пример са наставком *-ом* код заменица (*гуши мом*) наводи А. Белић (2006: 231) из средине XV века.

знатно су ређи: тога 4, сега 43 (ген. јд. м. и с. р.), сѣ 43, теми 48, вѡмѣ 19, 26 (лок. јд. м. р.), вѡнѣ 45 (лок. мн. м. р.), тѣ 13 (лок. мн. ж. р.). У духу српског народног језика бележи се и партикула *-но* у заменици у функцији релативизатора: коино 16. За разлику од придевских заменица које у ген./акуз. јд. м. и с. р. редовно долазе са наставком *-о̄а* у духу српског народног језика, код придева у овој категорији срећемо и српскословенске облике: свѣлаго 19, рѣскаго 19, сдѣнего 45, вѣниго 49, према доброга 6, вѣнога 10, 40, потѣнога 10, 40, знаменитога 40. Помена је вредан још и облик инстр. јд. ж. р. придева у формули милѡтию вѣию 1, аналошки успостављен према именици из синтагме, а забележен и у писмима Бајазита II Дубровнику (в. Лутовац Казновац 2019: 229–230).

У категорији глагола пажњу најпре привлаче бројни примери презента у духу српског народног језика: зѣлина̄ 48 (1. л. јд.), сѣтвори 9, ѡтврѣди 9, зна 14, хоте 19, по̀ле 21×2, покослеви 23, раскине 23, 32, 36, стои 23, слѡша 29, 34, 35, сѣврѣши 31, исплѣзни 31, ѡчини 32, 48, ѡсили 32, 36, ѡкрѣши 32, 36, слѣжи 35, дрѣжи 35, сѣблюде 45, дѡтои 52 (3. л. јд.), дѣем̄ 2, ѣ̄м̄ 27, дрѣжимо 30, дрѣжим̄ 31, сѣблюдем̄ 31, хо̀ѣ̄ 51 (1. л. мн.), сѣврѣше 17, исплѣне 17, слѡшаю 50 (3. л. мн.), сѣ 25, 26 (3. л. мн.). Српскословенски облици долазе у изолованим примерима 3. л. јд.: дрѣжӣ 18, сѣврѣшӣ 46. У категорији претериталних времена посебно треба указати на примере 1. л. мн. аориста са наставком *-смо* у духу српског народног језика³⁷: сѣтворисмо 42, ѡчинисѣ̄ 42, ѡтврѣдисѣ̄ 42, затим на један пример перфекта без помоћног глагола³⁸: кѣ висоте̄ црѣтвино̄ мѣ̄ вѣ̄ на̄ по̀дисаре̄

37 Док се у писмима султана Мурата II и Мехмеда II Дубровнику употребљавају *-смо* и *-хмо*, у писмима султана Бајазита II у овом облику долази једино *-смо* (уп. Лутовац Казновац 2019: 250).

38 Примери су забележени и у писмима Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 257), као и у писму угарском краљу Магији Корвину (уп. Поломац 2023: 108).

12, *џчини* 42, *џписѧ* 43. Глаголски прилог садашњи у духу српског народног језика употребљен је само у једном примеру ицџки 10, док српскословенски облик партиципа презента активног редовно долази у функцији атрибута: *ми* минџци 12, 14, *ввогли марџта* минџцаго 46, *ввогли сџда миџцаго мџта* 14–15. Последњи пример посебно је интересантан будући да је у њему задржан српскословенски фонетизам *ши*, док је наставак понародњен.

4.3. Из лексике и синтаксе. Као и у писму Бајазита II краљу Матији Корвину, и у писму краљу Владиславу II очекивано бележимо лексику државног и војног устројства. Поред старих позајмљеница у сфери владарских титула *цар* (за султана Бајазита II) и *краљ* (за угарског краља Матију Корвина и светог римског краља Максимилијана I), уз Бајазита II у писму се употребљавају и оријентализми *амире* (в. горе нап. 2), *сулџан* и *хан* (в. горе нап. 3). Као и у писму Матији Корвину, и овде су потврђене синтагме *свейлосџ краљева* (за Матију Корвина), *висоџа царсџива ми* и *висоџа царсџивија ми* (за султана Бајазита II), док се лексема *џоџлавије* 'поглавар, владалац' (в. нап. 5) употребљава за означавање оба владара.

У сфери државног устројства бележимо лексему *владаније* 'територија над којом се простире владарева власт', хунгаризам *русѧ* 'држава, земља' (в. горе нап. 6), романизам *џорџа* 'двор турског султана' (уп. RJA X: 876), као и неколико термина за припаднике горњег феудалног слоја и владаре поданике: лексема *виџез* употребљава се као титула уз Имриха Собора, Корвиновог поклицара; грецизмима *џоклицар* (уп. и *џоклицарсџиво* 'поклицарска служба', в. горе нап. 8) и *склав* означавају се 'посланик, дипломатски посредник, преговарач' (в. горе нап. 7) и 'султанов слуга, роб' (в. горе нап. 9); султанови и краљеви поданици означавају се лексемом *џодложник* (уп. RJA X: 263–264).

С обзиром на предмет и садржај писма, очекиване су лексеме у вези са чином склапања и одржавања мира: *ошворена књиџа* 'јавни акт' (в. горе нап. 5), *клешовна књиџа* 'уговор потврђен заклетвама' (в. горе нап. 11), *џосаоница* 'посланица' (в. горе нап. 2); романизам *арџикул* 'члан' (уп. RJA I: 114); лексеме *ласџи* 'превара, лукавство' (в. горе нап. 12) и *хитџосџи* 'лукавство' (в. горе нап. 13); глаголи *уименоваџи* вероватно у значењу 'ближе назначити, дефинисати' (в. нап. 10), *усилиџи* 'приморати, присилити' (уп. RJA XIX: 853) и *укрџиџи* 'прекршити'⁴¹. У формули заклетве којом се потврђује мир на крају писма бележе се оријентализам *мусхаф* 'света књига, Куран' (в. нап. 17)⁴² и романизам *џрофџа* 'пророк' (уп. RJA XII: 292).

Датирање писма на хришћански и исламски начин условило је употребу оријентализма *рамаган* 'рамазан' (в. горе нап. 18).

У складу са предметом и садржајем писма очекивана је висока фреквенција конструкција са рефлексивним и партиципским пасивом (најчешће без исказаног агенса) којима се истиче опште важење и објективност правних норми у вези са склапањем и одржањем мира између двеју страна. Примери рефлексивног пасива подсећају на примере из диспозиција повеља и писама Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 387): 1) и томџи мирџ да се надале рџ сџтвори и џтврџди 9; 2) да се дрџџи тврџдо непоколебимо 18; 3) прџко мира ниџдино зло да џ се не џчини 32; 4) и миџ да се не џсили · ни џкрџши ни раскине 32; 5) по џне начини и пџтџ и дрџтнџлџ да се сџбљоде 44–45; 6) ако ли паки би се неџо прилџчило 22; 7) ако би се свџлости кралевои сџмрџ прилџчила 27; 8) и таи миџ

41 У RJA XIX: 477 у значењу 'кршењем откинути, одломити, убрати, узабрати, устргнути', најчешће уз конкретне предмете.

42 Најстарији потврда забележена је у формули заклетве из писма Бајазита II Дубровнику из 1481. године (уп. Стојановић 1934: 287).

минџци · кои се є сѣврѣши и испѣни за три године 14; 9) дѣле се сѣврѣши и испѣни рѣ новоѣ сѣѣ мѣр 31, итд. Малобројнији примери партиципског пасива реферишу на претходни мир чије се важење продужава: кон є мѣ ѣчинѣ 6, и сѣ ѡвѣо страна ѣ клетѣнѣ книгѣ ѣписано є 13, и ѡвѣ ѡвон є ѣ сѣлѣости кралевои книзи клетѣнѣ ѡвѣише приписано 26–27, кои є ѣ прѣвѣ книгѣ клетѣнѣ ѣписанѡ 44, кои є почѣ трети десѣ марта месеца 46 (пасив перфекта), кои є ѡ мѣго намѣ ѣчинѣ и ѣтврѣждѣ за три пѣна лита и ѣименовѣ 12 (пасив плусквамперфекта) и по коѣ ради висѣѣ ѣчинѣ тоѣи ѣ мирѣ 8 (пасив аориста).

Поред већ поменутих предлошко-падежних конструкција *ѡо+акуз./лок.* у сфери критерија, посебно истицање заслужују и конструкције са предлозима *ѡрођу*⁴³ + *гаѣив* и *ѡмеђу*⁴⁴ + *ѣениѣив/инструментѣл*: *прокю мирѣ* 48, *помѣго нѣ* 6, *помѣго лѣловѣ* 4, незабележене у старосрпској пословноправној писмености (уп. Павловић 2006: 481–482).

5. ПОРЕЂЕЊЕ СА ПИСМИМА БАЈАЗИТА II ДУБРОВНИКУ. Приликом поређења Бајазитовог писма Владиславу II са писмима упућеним Дубровнику, уочили смо најпре присуство заједничких дипломатичких одлика са неколико писама издатих између 1497. и 1502. године (писма под редним бројевима 921–924, 926–927, 929–932 у Стојановић 1934: 322–332). У свим овим писмима

43 Предлог *ѡрођу* бележи се у RJA XII: 274 у конструкцијама са генитивом и акузативом. Потврде за *ѡрођу* бележе се и у косовским говорима (в. Елезовић 1935: 145), као и у говору Мрче код Куршумлије (уп. Радић 1990: 33). У северној Метохији (уп. Букумирић 2003: 302) и параћинском Поморављу (уп. Милорадовић 2004: 127) бележи се *ѣрођу*.

44 Предлог *ѡмеђу* бележи се у RJA X: 667 са најстаријим потврдама из XVIII века, као и са потврдама из призренско-тимочког дијалекта на основу Белић 1999. За друге потврде из призренско-тимочких говора уп. само Јовановић 2004: 549 и Стојановић 2010: 684. Предлог је забележен и у косовским (уп. Елезовић 1935: 101), као и у старијим црногорским говорима (уп. Ненезић 2012: 43).

употребљава се исти тип интитулације као у писму Владиславу II. Минамалне варијације у интитулацији односе се на употребу личне заменице 1. лица (*ја* у писмима 921, 922, 924, 926, 927, 929, 931, *аз* у 923, 930, 932), као и на нешто краћу формулу (ни-су поменуте *румске* и *караманске земље*) у писму бр. 921: милостѣно вѣжнѣ ѣ велики гѣподарѣ и сѣни црѣ и велики амирѣ сѣтѣ баѣзитѣ хѣ и всѣ зѣлѣ примѣскѣ и наголискѣ и веке инѣ мнози зѣлѣ гѣподин 1–4. Као и у писму Владиславу II, рачунање времена на хришћански и исламски начин потврђено је у писму из 1499. године (бр. 924 у Стојановић 1934: 325): девѣ цѣ и терее године месеца ревинѣ евелѣ ·s· дѣнѣ кои почине новврие 924/10–11⁴⁵, ѣ хѣнѣ црѣтва ми месеца речепѣ ·кс· дѣнѣ а мѣта месеца ·i· дѣнѣ 924/17–18, као и у писму из 1501. године (бр. 930 у Стојановић 1934: 330–331): месеца рмадана ·i· дѣнѣ на пѣте црѣтва мѣ месеца марѣтина ·ки· дѣнѣ 930/14–15. У оба писма, као и у писмима под бр. 922, 923, 927, 929 и 932, у формули датума време је наведено само на хришћански начин: пѣ месеца мѣта ·г· дѣнѣ ѣ цѣргрѣѣ 19, пѣ месеца априлина ·кг· дѣнѣ ѣ цѣргрѣѣ века ·в· године ·ѣ· а ва лето рождѣтва хѣва тисѣкю и пѣ стотѣ и прѣво лето 19–20, након чега долази и формула датума исписана арапским писмом (в. у TRUNELKA 1911: 114–116, 119, 123–124, 125).

Поред дипломатичких подударности, Бајазитово писмо краљу Владиславу II поклапа се са наведеним писмима Дубровнику и у најважнијим графичко-правописним и језичким одликама. У свим наведеним писмима Дубровнику преовлађује рашки правопис са елементима ресавског (уп. Лутовац Казновац 2019: 283–286, 294–295): гласовна група [ja] доследно се обележава

45 Примери су наведени у оригиналној графичкој слици према фотографским снимцима пројекта Историја српског језика Филозофског факултета у Новом Саду. Уз сваки пример наведен је број писма из Стојановић 1934 и број реда према снимку.

помоћу лигатуре њ (са изузетком писама бр. 927 и 932 у којима се среће по један пример за а у поствокалској функцији); гласовна група [je] обележава се помоћу е и є (доследно у писмима бр. 923, 930–932; уз малобројне примере са лигатуром њ у писмима бр. 921, 922, 924, 926, 927, 929); доследно се употребљава и у функцији обележавања /и/ испред /j/; доследно се употребљава стара интерпункција (изузев писма бр. 922 у коме нема интерпункцијских знакова); фреквентно се употребљава графема з; иницијална група *og-* доследно се обележава помоћу ѡ (група *og-* није потврђена у писмима бр. 922 и 923), као и вокал /о/ помоћу w у иницијалној позицији (са изузетком писма бр. 931 у коме је потврђен и један пример са графемом о).

Као и писмо краљу Владиславу II, и наведена писма Бајазита II Дубровнику одликују се присуством вокала /а/ пореклом од некадашњег полугласника, затим вокала /у/ пореклом од некадашњег вокалног /л/ (у писмима бр. 924, 929, 930, 931), као и вокала /о/ пореклом од некадашњег /л/ на крају слога (у писмима бр. 926, 927, 931, 932). Подударане се огледа и у употреби облика ген. мн. на месту лок. мн. (у писмима бр. 926, 927), затим у присуству наставка *-а* у ген. мн. именица (у писмима бр. 923, 924, 931, 932), као и у присуству акуз. јд. показне заменице *они* (писмо бр. 927). Када је у питању судбина стсрп. вокала *jaš*, наведена писма се подударају са писмом краљу Владиславу II у погледу присуства наставка *-ем/-им* у дат. мн. (у свим писмима у уводној формули), као и *-ех/-их* у ген. мн. (писмо бр. 927), али се и разликују по томе што у њима нису потврђени примери икавизма у основи речи и у наставку дат. јд. именица женског рода (доследно *-е* у писмима бр. 923, 927, 931, 932), као и по томе што у инстр. јд. придева одређеног вида доследно долази наставак *-ем* (у писмима бр. 924, 929, 930). У наведеним Бајазитовим писмима Дубровнику нису забележени ни примери наставка *-ам*

у дат. мн. именица с.р., облици лок. јд. придевских заменица типа *овомем*, као ни наставка *-ом* у лок. јд. придева ж.р.

6. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Писмо султана Бајазита II угарском краљу Владиславу II (1. мај 1498, Цариград) представља једно од ретких непосредних сведочанства употребе српског језика у дипломатској преписци османског и угарског двора током XV и XVI века. Пошто досадашња издања писма нису задовољавала ни дипломатичке ни филолошке критеријуме, у раду је донето издање у оригиналној графици са неопходним филолошким коментарима и фотографским снимком оригинала из Саксонског државног архива у Дрездену, што ће омогућити даља историјска и филолошка истраживања.

Графијска и правописна анализа проведена у раду показала је да се у писму Бајазита II угарском краљу Владиславу II мешају одлике рашког и ресавског правописа, што се начелно подудара са правописом писма Бајазита II угарском краљу Матији Корвину, као и са правописом највећег броја писама упућених Дубровнику. Од одлика рашког правописа у писму Владиславу II, као и у писму Матији Корвину, срећемо доследну употреба лигатуре њ у обележавању групе [ja], скоро доследну употребу графеме и приликом обележавања вокала /и/ испред /j/ (по један пример са графемом љ у оба писма) и старију интерпункцију са одсуством запете и тачком ближе средини реда. Од одлика ресавског правописа у оба писма забележена је фреквентна употреба графеме њ, која се у писму Владиславу II јавља као једини знак за некадашњи полугласник. Писма се разликују по начину обележавања гласовне групе [je] (у писму краљу Матији Корвину скоро доследно писање лигатуре њ на рашки начин, док се у писму Владиславу II скоро доследно среће писање е и е), присуству акценатских знакова (у писму Матији Корвину несистема-

тично се употребљава оксија, док се у писму Владиславу II не употребљавају акценатски знаци), као и у обележавању вокала /o/ у иницијалној позицији (у писму Матији Корвину употребљавају се доследно графеме o и ѿ, а у писму Владиславу II графеме w и ѿ). Неколико заједничких правописних одлика оба писма није од значаја за диференцирање правописних школа у средњем веку, а присутно је и у Бајазитовим писмима Дубровнику: употреба графеме ĩ изван типичних ресавских позиција, доследно писање ѿ у вези са графемом р и фреквентно подизање над ред финалне консонантске графеме.

Највећи број језичких одлика писма султана Бајазита II краљу Владиславу II упућује на закључак да је српски језик писма изграђен на основици југоисточног српског дијалекта XV века из кога се развио савремени косовско-ресавски дијалекат. О процесу формирања косовско-ресавских говора сведоче примери екавизма у наставцима непалаталне промене заменица и приева (-ем у инстр. јд. и дат. мн., -ех у ген. мн.), вокала /a/ пореклом од некадашњег полугласника, вокала /y/ пореклом од некадашњег вокалног /л/ и вокала /o/ пореклом од некадашњег /л/ на крају слога, потврђени и у повељама и писмима Српске деспотовине, у писму султана Бајазита II краљу Матији Корвину и у Бајазитовим писмима упућеним Дубровнику. Присуство облика ген. мн. у лок. мн. именица може упућивати и на суседне смедеревско-вршачке говоре, као и на првобитне говоре између Велике Мораве и Тимока. Траг ових говора у језику писма може представљати и присуство наставака -е и -и у дат. јд. именице *висоѡа*, наставка -ам у дат. мн. именица средњег рода, облика ном./акуз. јд. придевских заменица типа *ови*, *они* и наставка -ом у лок. јд. придева ж. р. У ослонцу на ове особине могло би се барем теоријски претпоставити да колебање екавизма и икавизма у основи именице *лѡшо* упућује на чување фоноло-

шке индивидуалности стерп. *jašša* у језику писара. Приликом доношења коначног суда о овоме питању ипак треба имати на уму да се у свим побројаним категоријама ради само о појединачним примерима слабо потврђеним или непотврђеним у другим писмима Бајазитове српске канцеларије, као и да се барем неки од њих могу објаснити и другачије (нпр. наставак *-ам* аналошким угледањем на именицу женског рода у синтагми).

Писмо султана Бајазита II краљу Владиславу II разликује се од писма краљу Матији Корвину по вишем степену присуства одлика српскословенског језика. Српскословенски фонетизам бележи се у предлогу *ва* у формули датума, затим у примерима са очуваним вокалним /л/ и /л/ на крају слога, као и са примерима рефлекса *шш* и *жг* у резултату старога јотовања. На морфолошком нивоу српскословенски језик долази у личној заменици *аз* у формули интитулације, у заменичком корену *вс*, у ген./акуз. јд. придева одређеног вида са наставком *-аіо*, у 3. л. јд. през. са наставком *-ш*, као и у примерима употребе партиципа претерита активног.

Најважније дипломатичке, граfiјско-правописне и језичке одлике писма султана Бајазита II угарском краљу Владиславу II (1498) подударне су са неколико Бајазитових писама упућених Дубровнику између 1497. и 1502. године (писма под редним бројевима 921–924, 926–927, 929–932 у Стојановић 1934: 322–332), посебно са писмима бр. 926 и 927. Детаљнија палеографска истраживања требало би да донесу додатне доказе за потврду хипотезе да су наведена писма писана од стране истога писара у Бајазитовој српској канцеларији на прелазу XV у XVI век.

ПИСМО МЕХМЕД-ПАШЕ СОКОЛОВИЋА АНДРАШУ БАТОРИЈУ (1551)*

1. Увод. Српски као дипломатски језик се током XV и XVI века употребљавао на османском двору не само у преписци султана са Дубровником, Угарском или Русијом већ и у преписци виших и нижих дворских званичника и обласних господара. Иако је наведена преписка позната на основу издања у оригиналној графици из друге половине XIX и прве половине XX века¹, до сада није била предмет детаљнијих филолошких и лингвистичких истраживања. Пажња истраживача углавном је била усмерена на значајније општије одлике појединачних писама или група сродних писама. Тако се П. Ђорђевић (1991: 63) укратко осврће на најважније одлике графичке и језичке писма великог везира Махмуд-паше Анђеловића² Дубровнику из 1463. године (уп. текст у

* Поглавље представља делимично прерађену и проширену верзију рада *Српски као дипломатски језик југоисточне Европе XVI века (на примеру писма Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију)* који је објављен у зборнику *Српски језик: стањус, систем, употреба* (ур. Ј. Петковић и В. Поломац), Крагујевац: ФИЛУМ, 2018, стр. 639–652.

- 1 Поред Miklosich 1858, Trunelka 1911 и Стојановић 1934, документи су објављивани и у посебним студијама: уп. Павловић 1882, Ivic 1909 и Ивић 1925.
- 2 О Махмуд-паши Анђеловићу уп. детаљно у Stavrídes 2001.

TRUNELKA 1911: 22; Стојановић 1934: 274), истичући како је писмо писано „са таквим језичким грешкама које указују, највероватније, на грчко порекло везирова писара”. У Stolz 1984–1985 даје се сумаран преглед најважнијих фонолошких и морфолошких одлика дипломатске преписке објављене у Ivić 1909, Ивић 1925, Стојановић 1934 и Радољчић 1953/1954³. П. Ивић (1991: 92) поводом писама турских обласних господара објављених у Павловић 1882, Ivić 1909 и Ивић 1925 истиче како се њихов дијалекатски тип може поближе одредити као косовско-ресавски, онај исти који преовлађује у српским актима из доба Деспотовине. У новије време више пажње привукла су писма Ахмет-паше Херцеговића, трећег сина херцега Стјепана Вукчића Косаче и потоњег великог везира и главног адмирала Османског царства⁴, упућена Дубровнику на прелазу XV у XVI век (уп. издање текстова у Стојановић 1934: 353–359). Неколико његових писама било је предмет истраживања Л. Накаш у оквиру шире постављених радова посвећених грађијско-правописним и језичким одликама крајишничких писама (2010)⁵ и писама из Портине српске канцеларије (2016)⁶. Најважнијим грађијским и правописним одликама писама Ахмет-паше Херцеговића Дубровнику бави се Поломац 2019.

3 Важно је напоменути да највећи део корпуса на коме је засновано ово истраживање чине писма турских султана Дубровнику.

4 О Ахмет-паши Херцеговићу детаљније у Атанасовски 1979.

5 У Накаш 2010 највише пажње посвећује се питању изговорне вредности стсрп. вокала *jašš*. Ауторка износи став да се иза грађија *є* (на месту кратког *jašša*) и *ѣ* (на месту дугог *jašša*) налази гласовна вредност [je/iје]. Сумарно су приказане и најважније грађијско-правописне одлике (уп. Накаш 2010: 84–86).

6 У Накаш 2016: 275–276 разматрају се неке од најважнијих грађијско-правописних и језичких одлика у писмима Скендер-бега, драгомана султана Бајазита II, за кога претпоставља да је писао и два писма Ахмет-паше Херцеговића.

С обзиром на наведени преглед истражености, желели смо овим радом да на примеру једног документа пружимо оглед филолошког и лингвистичког истраживања дипломатске преписке османских дворских званичника и обласних господара. Писмо Мехмед-паше Соколовића темишварском угарском војном заповеднику Андрашу Баторију из 1551. године изабрано је за предмет истраживања не само зато што представља једино сачувано српско писмо Мехмед-паше Соколовића и драгоцен узорак употребе српског као дипломатског језика у југоисточној Европи XVI века већ и по томе што доноси експлицитну потврду употребе лингвонима *српски језик* у овоме периоду. На полеђини писма (в. фотографске снимке у прилогу на крају књиге) поред ознаке адресата, Мехмед-паша Соколовић директно тражи од Андраша Баторија да се дипломатска преписка одвија на *српском*, а не на *фрушком* језику⁷: *Ѧ тамішварь баторі андреш и цю мї посілашь лістова :~ све мї срьбскемь єзікомь посілаі а не фрушки*. На основу овакво експлицитно изреченог става о употреби језика у дипломатској комуникацији М. Мишевић (2022: 294–297) поставља питање вишејезичности и језичке идеологије Мехмед-паше Соколовића. Будући да је на османском двору провео много година, као и да постоје подаци како је био покровитељ арапске књижевности и уметности, може се претпоставити да је његово познавање турског језика било блиско султановом (уп. MIŠEVIĆ 2022: 294–295). С друге стране, са аспекта његове језичке идеологије, М. Мишевић (2022: 297) тврди како српски језик није имао предност над другим језицима на османском двору, већ је његова употреба била диктирана прагматичким чиниоцима:

7 У Поломац 2018: 643 лингвоним *фрушки* је погрешно преведен као *француски*. У питању је *франачки* (тј. језик западњака) којим се у писму означава *лаштински*.

„By now it is clear that my answer will be that this cannot be Slavic only, and moreover, on the level of literacy and language ideology, that this language was *not* Slavic. In other words, it seems so far that the sixteenth-century Ottoman Arabographia left no room in which one's knowledge of Slavic could be self-advertised or explicitly acknowledged, though it was obviously allowed to be put to use for pragmatic purposes, implied and signalled by referring to the sultans 'servants' origin.”

Другим речима, директно залагање за употребу српског језика у дипломатској комуникацији са угарским заповедником Темишвара мотивисано је тиме што се и на угарској и на османској страни налазило много војника чије је матерњи језик био српски, као и тиме што у окружењу Мехмед-паше Соколовића није било довољно људи који разумеју латински језик. Досадашња истраживања османског похода на Банат током 1551. и 1552. године већ су указала на то да је успех Мехмед-паше Соколовића у великој мери зависио од способности да комуницира са локалним српским становништвом (уп. БУРЂЕВ 1934: 71).

Филолошки и (социо)лингвистички значај овога писма у оштрој је супротности са његовом истраженошћу. Поред издања писма у оригиналној графици (уп. Ivić 1909: 210–211), до данас располажемо само са горенаведеним Ивићевим општим закључком о косовско-ресавском дијалекту као основици језика писма, као и са неколико примера аналитичких тенденција на које је указано у Stolz 1984/1985: 756. Циљ рада јесте да се писмо поново приреди у оригиналној графици, уз језички осавремењен текст и фотографски снимак оригинала, као и да се његове најважније графициске, правописне и језичке одлике сагледају у контексту повеља и писама Српске деспотовине (према Поломац 2016), затим писама Портине српске канцеларије, посебно писама султана Сулејмана I Дубровнику (према Лутовац Казно-

вац 2019), као и у контексту историјског развоја српских дијалеката у средњем веку.

2. ТЕКСТ И ФИЛОЛОШКИ КОМЕНТАР. Писмо Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторији чува се у Бечу у *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-у у збирци *Staatenabteilungen Türkei I*, кутија бр. 9, фасцикла бр. 3. Писмо је писано на хартији димензија 22,7 × 42 cm, три пута пресавијеној хоризонтално и два пута вертикално. Тугра је написана дуж леве маргине писма: *Süleyman şah bin Selim şah han el-tuzaffer daima*, у преводу: Сулџан Сулејман, син сулџана Селим-хана, вечно победоносан⁸. На полеђини писма налази се формула адресације и мали печат, црвеним воском пречника 2 cm. У горњем десном углу стоји 1551⁹, што означава годину настанка писма. А. Ивић (1909: 210) писмо ближе датира у октобар 1551. године, вероватно имајући у виду садржај писма и друге историјске изворе који сведоче о османској опсади Темишвара 1551. године.

2.1. ТЕКСТ У ОРИГИНАЛНОЈ ГРАФИЈИ

БѢ ЕДІНЬ |² БѢЖІВМЪ ПОМОЖОМЪ РОМАНІНСКІ ВЕГЛѢВЕГІ МЕХЕММѢ ПАША ·
ПИШѢ :~ |³ СЛАВНО · ДХРАВРЕНОМЪ · ВІТЕЗЪ · БРАТЪ МОЕМЪ · БАТОРІ ·
АНДРЕНАШЪ |⁴ ДОГЕ ТВОИ · ЧОВЕКЪ · ВЛІКОГА · КРАЛІА ФЕРЕНДЪША · СА ЛІСТОВА
ЧѢТТГА :~ |⁵ И СВЕТЛОГА · НАДЪ КРАЛІ · И НАДЪ ЦРІ · ЦРІА · И СЛАВНОГА
РЪСТАМЪ ПАШЕ |⁶ И МІ · Д ТАИ ЧАСЪ ПОСЛАСМО · КА ЧѢТТМЪ · ЦРЪ · СМОГА (!)
ПРАВА ИСТИНА ЧЛОВЕКА |⁷ АЛИ · НЕ ЗАНО МАЛО ИМА ЗЕМЛЮ ЧѢТТИ ЦРЪ · НЪ
УВАІА · ЗЕМЛІА |⁸ САВЛОМЪ ДЗЕТА · И ТЕЛОСНА Є ВІЛА ЧѢТТГА ЦРІА · И КРАЛЬ
ФЕРЕ|⁹НДЪШЪ ИМАШЕ · ЧѢТТЕМЪ ЦРМЪ ВЕРЪ · А ЧѢТТИ ЦРЪ НА ВОИСЦЕ |¹⁰ ПОДЪ

8 За рашчитавање текста и превод најсрдачније се захваљујем колегиници др Тајјани Кагић, вишем научном сараднику Историјског института у Београду.

9 Остаје нејасно да ли је ова белешка изворна, или је додата накнадно.

сльньчѣне бѣвши · а ви на црѣвѣ землю и скелѣ · парканы :- |¹¹ саградѣте · тако ли · требеше према бгѡпомазана црѣ :- |¹² чѣнитї · нѣ ако вї хочете ꙗ паке · краля · ѣ чѣтга црѣ да ѣдворїмь |¹³ и мїрь да е · нѣ воискѣ · донде несмо тамо повелї ѿ ваше хотенїе |¹⁴ самї вї · парканы намь мїромь даите · а дрѣго ѣзамань да е мїрь |¹⁵ а вѣде ꙗ вѣдь мое воле · несъмь дошьль · нѣ повеленїемь чѣтгга црѣ |¹⁶ протерїти неколїко · ако да бѣ лотрова · и-з-емї (!) црѣе · а ето и самь |¹⁷ иде чѣттї црѣ много безъчельномь (!) воискомь зано ꙗко много |¹⁸ чѣтгга црѣ · разьярїсте и разгневасте :- али ево цю доге · лїсть |¹⁹ кралевь · послах га · и црѣ рекохь да стане где га · лїсть вѣрете |²⁰ а ꙗ чѣ бїти вѣде · дондеже мї доге глась ѿ чѣтга и нарочїта |²¹ црѣ · ако лї мї се нецю смѣта самь · (!) а ꙗ чѣ ако да бѣ вѣде зїмѣ|²²ватї ѣ нашѣ землю ерделѣ (!) конь бабае старца гюрѣа барата |²³ наша е вера ѣзамань крепка не вїдїш лї помохомь бѡжїмь :- |²⁴ ѣзехмо вѣчан · а порколаба мѣ фегедї гавра · и ѿ лѣбарде вѣта^{нї} |²⁵ юнацї ї арачка · и галатска порколабова и юнаке пѣстїхмо |²⁶ где вни хоте да идѣ · а токо (!) ѣзехь црѣвї градова · зано е |²⁷ безъпѣство (!) ѿ вась ѣлезосте ѣ црѣвѣ землю и црѣвї градова |²⁸ и рекь сї држїш мї мога човєка ꙗ га самь стоїана вѣдавна · вѣда|²⁹славь · по сїхь молїл мї се сї · и твои · и мои · човєкь ѿ тебе мене |³⁰ ѿ мене тебе · без-з-абаве словодно да ходї · тако мї бѣ едїннога |³¹ и тако мї мое · вере тако да е · не вои се посїлаи · лїсть цю хочешь |³² и човєка

Текст на полеђини:

ѣ тамїшварь баторї андрѣѣ^ѣ |² и цю мї посїлашь лїстова :- |³ све мї срѣвскемь езїкомь |⁴ посїлаї а не фрѣшки

У релативно кратком тексту забележен је велики број писарских грешака (у тексту су обележене узвичником у загради): уместо очекиваног свога 6 погрешно је написано смога 6; уместо землї 16 погрешно је земї 16; уместо безъчисльномь 17 погрешно је написано везъчельномь 17; уместо ерделѣскѣ 22 погрешно је напи-

сано ерделсѣ 22; уместо токо 26 вероватно би требало би да стоји тако 26 или толико 26¹⁰; уместо безпѣтство 27 погрешно стоји безпѣтство 27. Посебан коментар захтева нејасно место у 21. реду: ако лі мї се нецо смѣа самь · (!) а на њѣ ако да бѣ вѣде зїмѣватї ѣ нашѣ землю ерделсѣ (!) конь бабае старца гюрѣа барата. Смисао постаје нешто јаснији уколико у овом примеру претпоставимо да је смѣа 21 написано погрешно уместо очекиваног смѣка 21 (уп. глагол *смуѣати* 'узнемиравати, чинити забуну; чинити раздор, бунити; мутити; дизати буру на мору' и именицу *смуѣа* 'немир, неспокој, узнемирење, узбуђење; неприлика; неред, узбуна, раздор, неслога; буна; помуђење, замуђење; хаос, замршење; тешко време, бура', уп. RJA XV: 813–814). Велики број грешака у овако кратком писму може се објаснити околностима и сврхом његовог настанка. На основу садржаја може се закључити како је писмо настало током војног похода на Темишвар, те да представља само део преписке чија је основна сврха била остваривање брзе и хитне комуникације са угарском страном. У таквим околностима приоритет представља сама размена информација, док формални и идеолошки аспекти писане комуникације остају по страни¹¹.

У односу на издање писма А. Ивића (1909: 210–211) учинили смо неколико исправки: уместо за (о)но 7, 17 у нашем издању долази зано 7, 17 (уп. узрочно *зане, зано, зање* у RJA XII: 192, 203,

10 Форма *коко* (< *колико*) из говора галипољских Срба (уп. Ивић 1994а: 93) упућује и на могућност закономерног развоја, нпр. *ѣоко* < *ѣолико*.

11 На сличан закључак упућује и М. Мишевић (2022: 64) поводом грешака у употреби вернакуларног грчког као дипломатског језика на османском двору током XV века: „And yet, they may be very interesting in light of the fact that the fifteenth century can safely be characterized as a period of huge increase in cross-linguistic communication and amplified language anxieties, i.e. a period when the exchange of information was a matter of urgency, while the ideological import of style of presentation was placed aside.”

211); пример *бавѣ* 23 донели смо без узвичника будући да се у овом примеру не ради ни о грешци писара ни о нејасном месту, већ о турцизму *бабаја* 'отац' (уп. ŠKALIĆ 1966: 109), овде у значењу 'калуђер, фратар', уз Ђурђа Барата (фра Јурја Утишиновића Мартинушевића, в. ниже језички осавремењен текст писма); у формули интитулације *романіискі беглѣвѣгі мѣхеммѣѣ паша* 2 донели смо облик *беглѣвѣгі* (уместо *беглѣвѣг* у Ivić 1909: 210) у олонецу на формулу интитулације у османском турском. Посебан коментар захтевају примери *и-з-емї* (!) *црѣвѣ* 16, *вѣ-з-авѣвѣ* 30, у којима је цртицом обележено „утапање” гласова у вези клитика и акценатских речи.

2.2. ЈЕЗИЧКИ ОСАВРЕМЕЊЕН ТЕКСТ

Један је Бог.

Божијом помоћу, ја, румелијски беглер-бег Мехмед-паша¹², пишем славно ухрабреному витезу, моме брату, Андрашу Баторију¹³. Дође твој човек, великога краља Фердинанда¹⁴, са листовима за честитог и светлога, над краљевима и царевима, цара, и славнога Рустам-пашу¹⁵. И ми, у тај час посласмо честитоме цару свога правога човека. Али, не зато што мало земље има честити цар, већ зато што је ова земља сабљом узета, и телосна¹⁶ је

12 Мехмед-паша Соколовић је од 1551. године обављао функцију беглер-бега (врховног војног и административног управника) Румелије (европског дела Османског царства) (уп. САМАРЦИЋ 1995: 37).

13 Андраш Батори, припадник угарске племићке породице, темишварски војни заповедник.

14 Фердинанд I Хабсбуршки, угарски краљ (1526–1564) (в. HEINISCH 1974: 501–503).

15 Рустем-паша Опуковић, велики везир Османског царства (1544–1553, 1555–1561) (в. KRUŠEVLAJKOVIĆ 1938).

16 Према *шелос* 'харач', уп. ЛССВ: 728; од грч. *τέλος* 'порез', в. VASMER 1944: 140.

била у честитого цара. И краљ Фердинанд имаше са честитим царем веру, а честити цар у рату беше под Солночком тврђавом¹⁷, а ви на царевој земљи саградисте скелу Паркањ¹⁸. Тако ли треба чинити богопомазаном цару? Ипак, ако хоћете да удворим краља код честитог цара, и мир да је, док нисмо тамо војску повели, вашом вољом сами нам миром дајте Паркањ, а за друго узалуд да је мир. А ја нисам дошао овде од моје воље, већ наредбом честитог цара да протерам, ако да Бог, неколико лотрова¹⁹ из царева земље. И ето, честити цар сам иде са безбројном војском зато што га јако много разјаристе и разгнеviste. Али ево, пошто дође лист краљев, послах га и цару рекох да стане где га лист затекне, а ја ћу бити овде докле ми дође вест од честитог и нарочитог цара. Ако ли ми се самом нешто помути, а ја ћу, ако да Бог, овде зимовати у нашој земљи ердељској код бабаје²⁰ старца Ђурђа²¹ Барата²². Наша је вера узалуд тврда. Не видиш

17 Вероватно данашњи мађарски град Солнок (мађ. Szolnok).

18 Данашњи град Штурово на Дунаву у Словачкој, до 1948. године Паркањ (мађ. Párkány).

19 У Поломац 2018: 643 ову реч смо погрешно довели у везу са *лошра* у значењу 'бочна ограда на колима у облику лестава; кола са таквом оградом'. У питању је заправо *лошар* у значењу 'лупеж, разбојник' (уп. чакавске потврде у RJA VI: 159).

20 Према тур. *бабо* 'отац', у значењу 'калуђер, братар' (ŠKALIĆ 1966: 109).

21 Фратар Јурај Утишиновић Мартинушевић (Martinuzzi), нађварадски бискуп, архиепископ Естергома и кардинал, један од најутицајнијих угарских државника тога времена (уп. OBOVNI 2017).

22 Уп. мађ. *barát* 'монах; ближињи', рум. застарело *bărát*, *barat* 'пријатељ; католички свештеник', слч. *barát* 'монах, калуђер', у крајњем исходу од слов. **brat(r)ъ* 'брат' (EPCJ 2: 189). Да је у нашем писму *Барат* проепоним, а не апелатив, потврђује и писмо румелијског беглер-бега Ахмат-паше фра Јурју Утишиновићу Мартинушевићу из 1552. године, у коме се налази само *Барат* као ознака за адресата писма, једном на полеђини, другим пут у самом тексту писма: *мојему фратару Барату* (уп. ИВИЋ 1925: 137–138).

ли, Божијом помоћу узесмо Бечеј, порколаба²³ му Фегеди Габра²⁴, и од лубарде²⁵ остали јунаци, и арачке²⁶ и галатске²⁷ порколабе и јунаке пустисмо да иду где они хоће. А тако узех царева градове због вашег зла, зато што уђосте у царева земљу и царева градове.

И рекавши да држиш мога човека, ја сам Стојана одавно одао. За ово молио ми се и твој и мој човек: од тебе мени, од мене теби без сметње слободно да ходи. Тако ми јединога Бога и тако ми моје вере, нека буде тако. Не бој се, пошаљи лист шта хоћеш и човека.

У Темишвар, Андрашу Баторију. И што ми шаљеш листове, све ми шаљи српским језиком, а не фрушки.

3. ГРАФИЈСКЕ И ПРАВОПИСНЕ ОДЛИКЕ. Писмо Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију представља типичан пример графијско-правописне неуједначености карактеристичне за српска писма из турских канцеларија, неуједначености која је настала мешањем двеју главних графијско-правописних традиција, западне, босанско-хумске, и источне, рашке и ресавске традиције (уп. Ђорђевић 1991: 167).

У складу са традицијом босанско-хумског правописа употребљава се у нашем писму графема *ʃ* за обележавање консона-

23 *Порколаба* 'заповедник, управитељ каквога града или тврђаве', вероватно према мађ. *porkoláb*, у крајњем исходу од нем. *Burggraf*, уп. *иорколаб, иоркулаб* у *РЈА X*: 863.

24 Гаврило Фигеди, заповедник Бечеја током турске опсаде 1551. год. (уп. *Самарцић* 1995: 58).

25 У значењу 'топ', уп. *РЈА VI*: 182–183 са најстаријим потврдама тек из XVII века.

26 Арача, средњовековно насеље у Банату у околини данашњег Новог Бечеја (уп. *ЧЕМЕРЕ* 2011).

27 Галад, средњовековно насеље у Банату југозападно од данашње Кикинде (уп. *ЧЕМЕРЕ* 2011).

ната /ħ/ и /ḥ/²⁸: *помоѡомь* 2, 23, *гюрѡа* 22. Међутим, како показује други пример, консонант /ḥ/ може се обележити и помоћу графеме *г*, о чему сведочи и пример *доге* 4, 20. Посебно истицање заслужују примери употребе графеме *ч* у вредности /ħ/: *хоѡете* 12, *чѡ вѡти* 20, *хоѡешь* 31, што је забележено и у једном писму султана Мехмеда II Дубровнику (6. IV 1453–1463): *хоѡе*, али *овѡине* 4, *че* 29 (уп. TRUNELKA 1911: 22–23; Стојановић 1934: 241–242; Лутовац Казновац 2019: 157, 303), као и у писму београдског санѡак-бега Мехмеда Јахијапашића бану Петру Кеглевићу (Београд, 1541. године), у коме се графема *ч* употребљава како за означавање фонеме /ħ/: *кеглевичю* 4, *хоѡе* 6, *доѡь* 6, *хоѡемо* 6–7, *среѡю* 8, *кеглевичю* Зспоља, тако и за означавање фонема /ḥ/ и /ц/: *доѡе* 6 и *хѡѡюмь* 5²⁹. Поводом примера из писма султана Мехмеда II Дубровнику П. Ђорђић (1991: 165) истиче како султанов писар потиче из источнијих крајева екавског дијалекатског подручја, иако у наведеном писму, као ни у писму београдског санѡак-бега Мехмеда Јахијапашића, нису потврђене друге одлике које би упућивале на овај простор. С друге стране, неколико црта карактеристичних за савремену призренско-тимочку дијалекатску област забележених у писму Мехмед-паше Соколовића (в. ниже т. 4) могло би подупрети Ђорђићеву тезу.

Босанско-хумски правопис препознаје се и приликом обележавања гласовне групе [je]: *едѡнь* 1, *моѡмѡ* 3, *е* 8, 13, 14, 23, 26, 31, *моѡ* 15, *повеленѡемь* 15, *баѡаѡ* 22, *едѡннога* 30, *моѡ* 31, *ѡѡѡкомь* Зспоља,

28 Употреба графеме *ѡ* није забележена у писмима султана Сулејмана I Дубровнику. У једном писму султана Мехмеда II, у неколико писама Бајазита II и једном писму Селима I Дубровнику употребљава се ова графема за обележавање /ħ/ (уп. Лутовац Казновац 2019: 81–82).

29 Примери су наведени према снимку оригинала писма које се налази у Бечком архиву (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) у збирци *Staatenabteilungen Türkei I*, кутија бр. 5, фасцикла бр. 1. Уп. и издање писма у Ivić 1909: 207–208.

4. Језичке одлике. Међу најважнијим одликама фонолошког система великим бројем примера и доследношћу употребе истиче се екавизам. У тексту не само да није забележена употреба графеме *ѿ* већ су примери екавизма потврђени у различитим категоријама: *човекъ* 4, 29, *човека* 28, 32, *чловека* 6, *светлога* 5, *верѿ* 9, *вера* 23, *вере* 31, *тревешѿ* 11, *хотенїѿ* 13, *повеленїемъ* 15, *радгневасте* 18, *крепка* 23, *несмо* 13 (1. л. мн. през.), *несъмъ* 15 (1. л. јд. през.), *на воисце* 9 (лок. јд.), *мене* 29 (дат. јд.), *тебе* 30 (дат. јд.), итд. Посебно истицање заслужују примери екавизма у (а) дат. јд. личних заменица: *мене* 29, *тебе* 30, затим (б) у лок. јд. именица женског рода: *на воисце* 9, као и (в) у одричним облицима презента 1. л. јд. и мн.: *несъмъ* 15, *несмо* 13. Примери из прве и треће категорије представљају заједничко обележје савремених косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора (уп. Ивић 2009: 167), док је пример из друге категорије карактеристичан данас само за косовско-ресавске говоре (уп. Ивић 1994б: 222), али и за призренско-јужноморавске говоре који чувају флексију (уп. Реметић 1996: 460–461)³⁰.

Малобројнијим потврдама и недоследношћу употребе одликују се друге најважније фонолошке промене. Тако се промена /*э*/ > /*а*/ бележи у предлогу и префиксу *са* 4, *саградїсте* 11, у предлогу *ка* 6, у акуз. јд. м. р. показне заменице *таи* 6, као и у енклитичком облику 3. л. јд. презента: *самъ* 28, док се у једном примеру употребљава и графема *ь* на месту некадашњег полугласника: *несъмъ дошьль* 15. Промена сонанта /*л*/ у /*о*/ на крају слога бележи се у једном примеру радног глаголског придева: *ѿ га самъ*

30 Примери из све три категорије забележени су и у повељама и писмима кнеза Лазара и Вука Бранковића (уп. Поломац 2006: 141; 2017: 66–68; Стиловић 2008: 460–462), повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 167–168), као и у писмима турских султана Дубровнику, додуше само у 3. л. јд. и 2. и 3. л. мн. (уп. Лутовац Казновац 2019: 128).

стојана вдавна вдавслау 28–29, док се у истој категорији у двама примерима /л/ чува непромењено: несъмь дошьль 15, молїл мї се сі 29. Обе промене представљају карактеристику косовско-ресавских говора од XV века, а потврђене су и у повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 174–175, 185–186), као и у писмима турских султана Дубровнику (уп. само примере из писама Сулејмана I у Лутовац Казновац 2019: 133–134, 148–149).

Текст писма не садржи поуздане примере за закључивање о судбини некадашњег вокалног /л/. Није то ни топоним подь слънѣне 10 (вероватно мађ. Szolnok) који се може читати са осномом *слн-*, али и са осномом *слан-*.

Насупрот бројним примерима у којима се сугласник /х/ чува непромењен у различитим позицијама: мехемлѣъ 2, ѡхрѡвеномѡ 3, хочете 12, хотенїе 13, послах 19, рекохъ 19, ѡзехмо 24, пѡстїхмо 25, хоте 26, ѡзехъ 26, сїхъ 29, ходї 30, хочешъ 31, долазе два примера који би могли указивати на губљење /х/ у ген. мн. придева: а токо (!) ѡзехъ црвї градова 26, вероватно и у ѿ васъ ѡлезосте ѡ црвѡ землю и црвї градова 27, у коме је ген. мн. употребљен уместо акуз. мн. (уп. и Stolz 1984/1985: 756)³¹.

Поред већ наведених примера за сугласник /ћ/ у резултату старог јотовања: помољомъ 2, 23, у духу српског народног језика долазе и примери новог јотовања у глаголу *доћи*: доге 4, 18 (3. л. јд. аориста), доге 20 (3. л. јд. през.). На српски народни језик упућује и доследно јављање фонетизма *у(-)* пореклом од некадашњег *в(-)* (ѡзета 8, ѡзаманъ 14, 23, ѡзехмо 24, ѡзехъ 26, итд.) и фонетизма *св-* (након метатезе *вс-*) у примеру све Зспоља. Поред

31 Слични примери забележени су и у писмима султана Селима I и Сулејмана I Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 161–162).

српскословенског човека б, бележи се у неколико примерима и српски народни фонетизам: човекъ 4, 29, човека 28, 32.

Међу морфолошким и морфосинтаксичким одликама писма од највећег значаја су балканистичке иновације. На почетак анализације падежног система упућује неразликовање падежа места и падежа правца, карактеристично за савремене зетско-сјеничке, косовско-ресавске, призренско-тимочке, смедеревско-вршачке и банатске говоре, а потврђено и у говору галипољских Срба (уп. Ивић 1994а: 323–328; 2001: 142): а ви на црвѣ земљу и скелѣ · парканы саградѣте 10–11, ња чѣ ако да въ вѣдѣ зѣмѣватѣ ѣ нашѣ земљу ердѣлѣ 21–22 (уп. Stolz 1984/1985: 756)³². У једном примеру бележи се и општи падеж на месту генитива са предлогом *ог*³³: донде несмо тамо повелѣ ѡ вашѣ хотѣнѣ 13, што може упућивати на почетак формирања призренско-тимочких говора. Несигурност приликом употребе ген. мн.: догѣ твои · човекъ · вѣлѣкога · краља ферендѣша · са лѣтова 4 (ген. мн. уместо инстр. мн.), ѡ васѣ вѣлѣзостѣ ѣ црвѣ земљу и црвѣ гравдова 27 (ген. мн. уместо акуз. мн.) (уп. Stolz 1984/1985: 756), можда се може разумети и у контексту већ помињаних писарских грешака насталих у специфичним околностима брзе и хитне комуникације са угарском страном (в. горе т. 2).

Балканистичку иновацију представља и појава удвајања објекта потврђена само у једном примеру: ња га самѣ стоѣна вѣдавна вѣдасла 28–29, незабележена у повељама и писмима Српске де-

32 Неразликовање падежа места и падежа правца забележено је у једном примеру у писму деспота Лазара Дубровнику из 1457. године (уп. Поломац 2016: 462). Најстарији пример у писмима Портине српске канцеларије потврђен је још у канцеларији султана Мурата II, у писму Дубровнику из 1430. године (уп. Поломац – Лутовац 2014: 19). Примери се бележе и у писмима султана Мехмеда II, Бајазита II и Сулејмана I Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 363), као и у Хиландарском медицинском кодексу (уп. Јовић 2011: 246–247).

33 Примери се бележе у писмима султана Мурата II и Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 362).

спотовине. На први поглед, и ова особина могла би представљати сведочанство диференцијације призренско-тимочких говора од косовско-ресавских у наведеном периоду, међутим, на опрез приликом закључивања упућује не само типичан косовско-ресавски рефлекс /л/ на крају слога у овоме примеру већ и савремене потврде удвајања објекта изван призренско-тимочке области (уп. Милорадович 2019), као и могућност настанка балканистичких иновација унутар Портине канцеларије у контакту српског са грчким језиком.

У категорији именичке деклинације посебну пажњу завређују ген. мн. са наставком *-а*³⁴: неколіко лотрова 16, и цю мї посілашъ лістова 2 споља, затим инстр. мн. са старим наставком *-и*³⁵: надъ цѣри 5, надъ цѣри 5, као и примери маскулинизације именица ж. р. консонантске промене³⁶: бѣжѣмъ помоѣомъ 2, помоѣомъ бѣжѣмъ 23.

Међу облицима заменица и придева истицање заслужују показна заменица *ѡваѡ* 7 (ном. јд. ж. р.)³⁷, а посебно и облици

34 Наставак *-а* у ген. мн. именица потврђен је и у повељама и писмима наследника деспота Ђурђа Бранковића (уп. Поломац 2016: 228), као и у писмима турских султана Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 195).

35 Примери са овим наставком бележе се и у писмима султана Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 180), као и у писму угарском краљу Матији Корвину (уп. Поломац 2023: 106).

36 Примери су потврђени и у Бајазитовим писмима Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 192) и угарском краљу Матији Корвину (уп. Поломац 2023: 106), као и у савременим говорима косовско-ресавског и призренско-јужноморавског дијалекта (уп. Ивић 2009: 169), затим у већини говора шумадијско-војвођанског дијалекта (уп. Реметић 1985: 258), у рубним подручјима смедеревско-вршачке зоне (уп. Бошњаковић 2012: 83), као и у говору галипољских Срба (уп. Ивић 1994а: 197–198).

37 Облик је карактеристичан за говоре савремене призренско-тимочке дијалектске области (уп. само Ђирић 1983: 75; Јуришић 2009: 155, Павловић 1939: 174; Вукадиновић 1996: 162), као и за исељенички говор Свинице (уп. Томић 1984: 80).

инстр. јд. придева са наставком *-ем*³⁸: *ѿсттемь црѣмь 9*, српвскѣмь ѣзікомь Зспоља, карактеристични за савремене косовско-ресавске говоре (уп. само Јовић 1968: 109; Ивић 2001: 137). Пример и краљ *Ферендѡшъ* имаше · *ѿсттемь црѣмь* *верѡ 8–9* може бити значајан и са аспекта синтаксе падежа будући да представља социјатив без предлога *с*, карактеристичан (између осталих) и за карашевски говор, говор галипољских Срба и савремене метохијске говоре (уп. Ивић 1994а: 350–351)³⁹.

У глаголском систему пажњу најпре завређују а) двојаки облици 1. л. јд. презента: *пишѡ 2*, али *ѡдворѣмь 12*, затим б) двојаки облици 1. л. мн. аориста, са наставком *-смо*: *посласѣмо 6*, али и *-хмо*: *ѡзеѡхмо 24*, *пѡстѣхмо 25*, карактеристичним за савремене косовско-ресавске и призренско-јужноморавске говоре (уп. Ивић 2009: 168)⁴⁰, као и в) облици стсрп. имперфективног глагола *посылати* (уп. РКС II: 389): у презенту *посѣлашъ 2*споља (2. л. јд.) и императиву *посѣлаи 31*, *посѣлаї 4*споља (2. л. јд.). Посебно истицање заслу-

38 Примери наставком *-ем* у инстр. јд. придева потврђени су и у повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 268–269), Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (уп. Јовић 1968/1969: 425–426) и Хиландарском медицинском кодексу (уп. Јовић 2011: 184–185). Међу писмима Портине српске канцеларије овај се наставак бележи и у писмима Мехмеда II и Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019: 229), као и у писмима Бајазита II краљу Матији Корвину (уп. Поломац 2023: 103) и краљу Владиславу II (в. друго поглавље у овој књизи).

39 У вези са овом цртом посебно је интересантно упућивање на могућност њеног грчког и турског утицаја у говору галипољских Срба (уп. Ивић 1994а: 351), што може бити један од путоказа за њено разумевање и у нашем писму, с обзиром на могуће контакте српског са грчким, персијским и арапским језиком у Портини српској канцеларији.

40 Облици аориста на *-хмо* нису забележени у повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 286–287). У писмима турских султана Дубровнику чешће је потврђено *-смо*, док се *-хмо* бележи само у мањем броју примера у писмима Мурата II и Мехмеда II (уп. Лутовац Казновац 2019: 250).

жују и облици инфинитива *протерѣти* 16 и *зѣмѣвати* 21–22, први са паралелама у карашевском и свиничком говору (уп. Ивић 1964: 210; 1989–1990: 204)⁴¹, други забележен у призренско-тимочким (уп. Белић 1999: 329–33), ређе у косовско-ресавским и смедеревско-вршачким говорима (в. Елезовић 1935: 82, 96; Јовић 1968: 132; Бошњаковић 2012: 247), као и у карашевском и говору галипољских Срба (уп. Радан 2015: 155; Ивић 1994а: 16, 278).

С обзиром на садржај писма очекивано је присуство лексике из сфере државног и војног устројства. Поред старих позајмљеница *цар* (за султана Сулејмана I), *краљ* (за Фердинанда I) и *виџез* (за Андраша Баторија), у писму се бележе оријентализми *беџлер-беџ*⁴² и *џаџа*⁴³, хунгаризам *џорколаба* (в. горе нап. 23), романизам *лубарга* (в. горе нап. бр. 25) и грецизам *шелосан* (в. горе нап. 16)⁴⁴. За оријентализам *бабаја* и хунгаризам *Бараш* у сфери хришћанске терминологије уп. горе нап. бр. 20 и 22. Од словенских речи треба указати на *лишѣ* 'писмо' (уп. Буџало 2009: 40) и најстарије потврде прилога *узаман* 'узалуд' (уп. РЈА XX: 239).

Поред већ поменутих аналитичких тенденција у деклинацији, од морфосинтаксичких одлика треба указати још и на предлошко-падежну конструкцију *џрема + ѣениџив*: *џрема вџопомазана црџа* 11⁴⁵.

41 Уп. и облик презента *истери* у Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (уп. Ивић 1964: 210; Јовић 1968/1969: 430).

42 Титулом *беџлер-беџ* означава се у Османском царству врховни војни и административни управник веће области (елајета) која се састојала од више санџака (уп. Шкалџић 1966: 130; ЛССВ: 36).

43 Титулу *џаџа* у Османском царству од XIV до XVI века носили су само везири и беглер-бегови" (уп. Шкалџић 1966: 511; ЛССВ: 503–504).

44 Ни именица *шелос* ни придев *шелосан* нису забележени у РКС и РЈА. Именица *шелос* бележи се у једном примеру и у повељи деспота Ђурђа светогорском манастиру Св. Пантелејмону из 1410. године (уп. Поломац 2016: 308)

5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. На основу проведеног истраживања може се закључити како је писмо Мехмед-паше Соколовића угарском војном заповеднику Андрашу Баторију (1551) писано српским језиком у чијој се основици налази југоисточни српски дијалекат XVI века, из кога су се развили данашњи косовско-ресавски и призренско-тимочки говори. Краткоћа писма, несигурност писара и релативно велики број грешака у писању ограничавају вредност овога писма у разматрању ближих односа унутар овога дијалекта у XVI веку. Поред језичких црта које представљају заједничко обележје и савремених косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора (дат. јд. *мене, шебе*; облици презента *несам, несмо*; неразликовање падежа места од падежа правца; маскулинизација именица женског рода на консонант; 1. лице мн. аориста са *-хмо*), у писму су забележене и црте које упућују на раздвајање ових дијалекатских формација од XV века: *-е* у лок. јд. именица женског рода, *-ем* у инстр. јд. придева, промена /*ə*/ у /*a*/ и /*л*/ на крају слога у /*o*/ упућују на развојне тенденције које су довеле до формирања косовско-ресавских говора, а балканистичке иновације (употреба општег падежа и удвајање објеката), показна заменица *оваја*, као и евентуално неразликовање африката /*ћ*/ и /*ч*/, могу сведочити о формирању призренско-тимочких говора у овоме периоду. Облик глагола типа *прошериши* упућује на везе са исељеничким говорима Карашева и Свинице, а тип *зимуваши* на везе савремених призренско-тимочких говора са карашевским говором и говором галипољских Срба. О ходу историје српског језика као целине сведоче примери губље-

45 У српској средњовековној пословноправној писмености забележене су само конструкције са *ѣрема + даѣшив/локаѣшив* (уп. Павловић 2006: 481–482). Конструкције са *ѣрема + ѣен*. забележене су у старословенским споменицима (уп. SLS III: 480). За примере из новијег времена уп. RJA XI: 595–598.

ња /x/ у наставку ген. мн. придева, затим примери јотовања у облицима глагола *goћи*, као и примери ген. мн. именица са наставком *-a*.

Највећи број језичких одлика писма Мехмед-паше Соколовића карактеристичних за савремене косовско-ресавске говоре забележен је и у повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 459–462): екавизам, промена /ə/ у /a/, промена /л/ на крају слога у /o/, јотовање у облицима глагола типа *goћи*, наставак *-a* у ген. мн. именица, неразликовање падежа места и правца. С друге стране, неколико особина заједничких савременим косовско-ресавским и призренско-тимочким говорима (маскулинизација именица женског рода на консонант и наставак *-xmo* у 1. л. мн. аориста), као и неколико особина које указују на формирање призренско-тимочких говора (заменица *оваја*, употреба општег падежа, удвајање објекта, као и евентуално неразликовање африката /ћ/ и /ч/) није потврђено у повељама и писмима Српске деспотовине.

Поређење писма Мехмед-паше Соколовића са писмима султана Сулејмана I Дубровнику упућује на знатне разлике у графичким, правописним и језичким одликама. Највећи број писама султана Сулејмана I Дубровнику писан је са елементима рашког и ресавског правописа, једино је у писму Дубровнику из 1517. године (уп. Стојановић 1934: 397) присутан и босанско-хумски правописа: употреба *џ* за означавање групе [ja] у неколико примера, али не и употреба графеме *ѣ* (уп. Лутовац Казновац 2019: 295). За језик писама султана Сулејмана I Дубровнику карактеристично је присуство ијекавизама и икавизама у клишеизираним формулама адресације и датума, као и хибридних форми у деклинацији именских речи, што указује на слабљење имплицитне норме и у крајњем исходу води до престанка употребе српског као дипломатског језика на османском двору на-

кон његове владавине (уп. Лутовац Казновац 2019: 384–354).

Најважније језичке одлике писма у контексту повеља и писама Српске деспотовине и писама султана Сулејмана I Дубровнику не указују на могућност да је писмо писано од стране самог Мехмед-паше Соколовића или неког од писара који је био везан за српску канцеларију султана Сулејмана I. Вероватније је претпоставити да је писар писма био неко из непосредног окружења Мехмед-паше Соколовића. Остаје отворено питање у којој мери се непознати писар приликом састављања писма водио писаном традицијом свога времена, а колико сопственим говорним језиком. Могуће је претпоставити да су језичке црте карактеристичне за косовско-ресавске говоре представљале старосрпски стандард из времена Српске деспотовине, а да су црте карактеристичне за призренско-тимочке говоре припадале писаревом матерњем говору⁴⁶. С друге стране, не може се искључити ни могућност да су језичке црте забележене у писму у целини рефлектовале неки југоисточни српски говор XVI века чије специфичне комбинације језичких одлика немају директан континуитет у савременим говорима.

46 Овом хипотезом могуће је објаснити и писање *несъмь дошьль 15 и молл мї се сї 29*, паралелно са примерима у којима се /э/ мења у /а/, а /л/ на крају слога у /о/.

II

СРПСКИ КАО ДИПЛОМАТСКИ ЈЕЗИК У УГАРСКОЈ У XV И XVI ВЕКУ

ПИСМО УГАРСКОГ КРАЉА МАТИЈЕ КОРВИНА
ФРА АЛЕКСАНДРУ ДУБРОВЧАНИНУ (1465)*

1. Увод. О употреби српског као дипломатског језика на угарском двору током XV века сведоче нам до данас сачувани малобројни документи из времена Жигмунда Луксембуршког упућени румунским манастирима Тисмени и Водици (уп. ВЕСЕЛИНОВИЋ 2009: 183; ISAILOVIĆ – KRSTIĆ 2015: 190), два оригинална писма краља Матије Корвина, прво упућено 1465. године фратру Александру у Дубровник (уп. MIKLOSICH 1858: 494; THALLÓCZY 1914: 426–427; Стојановић 1934: 409–410), друго 1487. године турском султану Бајазиту II (уп. Радолчић 1953/1954: 363–364), као и писмо Корвиновог дворског судије и ердељског војводе Стефана Баторија упућено 1. маја 1483. године турском војном заповеднику и смедеревском санџак-бегу Али-бегу Михалоглуу (уп. Радолчић 1953/1954: 362–363; Митровић 2006: 76–78; Поломац 2021а). Наведеним документима неопходно је придружити и писма која је из Угарске у име краља Матије Корвина турском султану Бајазиту II и његовом војном заповеднику Али-бегу

* Поглавље представља делимично прерађену верзију рада *Писмо угарског краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину: тексти и филолошки коментар* објављеног 2018. године у часопису *Philologica*, бр. LXXXVII, стр. 37–47.

Михалоглуу слао српски деспот Вук Гргуревић (у фолклорној традицији познатији као Змај-Огњени Вук) у склопу мировних преговора који су 1482. и 1483. године вођени између краља Матије Корвина и султана Бајазита II (уп. РАДОЧИЋ 1953/1954: 353–355; МИТРОВИЋ 2006: 76–78; ПОЛОМАЦ 2021б).

О наставку употребе српског као дипломатског језика у Угарској у XVI веку сведоче такође малобројни сачувани документи: писмо дунавског капетана Мустафе капетану острогошком Петру (уп. MIKLOSICH 1858: 552–553, Стојановић 1934: 483–484), писмо угарског великаша Томаша Надаждија Мурат-бегу, османском намеснику Клиса из 1539. године (уп. ISAILOVIĆ – KRSTIĆ 2015: 192), мировни уговор између Угарске и Турске закључен 1519. године (уп. ISAILOVIĆ – KRSTIĆ 2015: 193–194), као и три писма угарског краља Јована Запоље издата 1537. године у Великом Варадину (данашњој Орадеи (мађ. Nagyvárad) у Румунији): два писма смедеревском санџак-бегу Мехмеду Јахијапашићу и једно писмо Ферхату, Мехмед-беговом заменику (уп. MIKLOSICH 1858: 553–557; Стојановић 1934: 484–486; Поломац 2020). О употреби српског језика на угарском двору у XVI веку сведоче и други посредни подаци. Н. Исаиловић и А. Крстић (2015: 192–193) најпре наводе како се у окружењу краља Јована Запоље налазио логотет Лацко за кога се зна да је у краљево име на „словенском” језику писао светогорском проту Гаврилу, а затим и како је Запољин капелан и повереник Ђурађ Сремац знао српски језик, о чему сведочи његова употреба у траговима у делу *Epistola de perditione regni Hungarorum*¹. Исти аутори (2015: 194) наводе и

1 Ђурађ Сремац на једном месту пише како је султан Сулејман Величанствени, чувши да је Београд слабо брањен од угарског краља, рекао *Фала Боју* (у оригиналу *falabogw*, са латинским преводом српског израза као *grates deo* (в. ISAILOVIĆ–KRSTIĆ 2015: 193). На другом месту Ђурађ Сремац наводи у преводу на

податке о употреби српског као дипломатског језика на двору угарског краља Фердинанда I. Тако се у Бечком архиву у неколико докумената наводи да је преписка Фердинандовог двора и Ратног савета са Србима вођена на српском језику (*lingua Rasciana, litterae Rascianae*), иако су данас сачувани углавном латински преводи и преписи. С друге стране, као доказ да је Фердинандова преписка са Портом вођена на српском језику може се навести податак из једне књиге штампане 1562. године поводом састанка турских посланика на Фердинандовом двору (уп. Павловић 1932: 175; Маринковић 2010: 282).

Феномен употребе српског као дипломатског језика на угарском двору у XV и XVI веку до сада није подробније истраживан са филолошке стране. Ако изузмемо издања текста појединачних докумената у оригиналној графици (уп. Miklosich 1858: 494, 552–557; Thallóczy 1914: 426–427; Стојановић 1934: 409–410, 483–486; Радољчић 1953/1954: 343–367), неколико филолошких напомена налазимо само у расправи Н. Радојчића (1953/1954: 357) и *Историји српске ћирилице* П. Ђорђића (1991: 171). Стога је основни циљ овога поглавља био да се на примеру писма краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину, на примеру најстаријег сачуваног оригиналног писма из угарске српске канцеларије, пружи оглед филолошке анализе, што би подразумевало издање текста писма у оригиналној графици уз неопходне филолошке коментаре и фотографију писма, као и преглед најважнијих графицијских, правописних и језичких одлика писма.

латински типичну српску вулгарну фразу *Rex potest reiterare in natica matris sue... extunc potest Rex Ivannes intrare ad wluam matris sue* (в. ISAILOVIĆ – KRSTIĆ 2015: 193).

2. ТЕКСТ И ФИЛОЛОШКИ КОМЕНТАР. Писмо угарског краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину издато је 2. новембра 1465. године „на Броду Савском на Градиштих”². Писмо представља *јавни акти*, лат. *patens*, стрсп. *ошворено писмо* (уп. Буџало 2009: 40). Као што смо већ напоменули, до сада је издавано три пута (уп. Миклосич 1858: 494; Тналлџи 1914: 426–427; Стојановић 1934: 409–410), док су фотографски снимци објављени у два наврата (уп. Тналлџи 1914: 426–427; Ђорђевић 1991: 463). Оригинал писма налазио се у Бечу (Haus-, Hoff- und Staatsarchiv) до 1920. године, када је у складу са одредбама Сен-Жерменског мировног уговора предат властима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Писмо се данас чува у Државном архиву у Дубровнику (*Diplomata et acta XV. stoljeća, Веќки број 126*)³.

-
- 2 Брод на Сави представља старије име данашњег Славонског Брода у Хрватској. Облик „на Градиштих” (лок. мн.) упућује на номинатив Градишта, што се може односи на Градишку (некадашњу Босанску Градишку) у данашњој БиХ и Стару Градишку у данашњој Хрватској, насеља са обе стране реке Саве, седамдесетак километара удаљена од Славонског Брода. Помињање ова два релативно удаљена топонима у истој формули места није најјасније. У двема латинским исправама издатим истога дана у формули места помиње се само Савски Брод, док се у латинском писму издатом наредног дана у формули места налази само Градиште (уп. Тналлџи 1914: 425–426, 428). С обзиром на формулар ових писама, може се претпоставити да је наш документ настао у краљевом логору на Савском Броду, док се помињање Градишта може разумети у контексту чињенице да је истога дана краљева војска вероватно већ кренула ка Градиштима, у којима је наредног дана издато још једно латинско писмо. С друге стране, могуће је да помињање Градишта у формули места и датума представља грешку писара, који је несумњиво погрешно у формули датума приликом навођења године краљевог крунисања (в. напомену бр. 24).
- 3 Подаци о сигнатури и фотографије писма добијени су љубазношћу колеге Невена Исаиловића, на чему му и овде захваљујемо.

2.1. ТЕКСТ ПИСМА У ОРИГИНАЛНОЈ ГРАФИЈИ

Матиашъ милостю вожи^ѿ кралеъ Ѹгарски далматински и хрѣвацки и к^ѿ то^ѿ дамо на знане свѣи и свако^ѿ кому^ѿ се |² подѡба по ѡвѡ писму^ѿ наше^ѿ ѡтворен^ѿ како ми процинѡюти и на памѣ прѣносе^ѿ правѡ вирностъ и многе вирне слѡжбе |³ вирнога нашего почтованого и редовнога фратъ александра дѡбровчанина ѡпатге ѡ теки владавца · кои ми послѡжи |⁴ светои корѡни рѣнога кралевства нашего Ѹгарскога · и нашои висоти · Ѹ места и времена разлика гдѣ се је пригало (!) |⁵ даровасмо мѡ и дасмо · па^{че} дарѡвасмо и да^ѣмо викѡвични^ѿ законѡ без порѣна и ѡдазванна · Ѹ лѡци Ѹ хѡмскои земли три |⁶ села · неризи · гнилица · лозицѡ ш ни^ѿ правѿ мѣси и котарми · и Ѹ жѡпи трѣвинѡ три села · ѡсвеницѡ нециеѡ гврицѡ |⁷ ш ни^ѿ метеси и котарми · и Ѹ жѡпи драчевици три села · сѡтстипа · кѡти · мокрине ш ни^ѿ метеси и котарми и Ѹ поповѡ |⁸ три села · дѡблане · гѡрмлане · и галиѡе ш ни^ѿ мѣтами и котарми са свѿ ни^ѿ прѣходици и користми землями |⁹ ѡратими тежатни^ѿ и нетежатни^ѿ · с лѡгови · гаи · водами · риками · рибници млини и млиници с виногради |¹⁰ синокошами ливадами и вола кѿ мѡ драгѡ именѡ користи званими · да је воглянъ (!) вишеписани фратаръ |¹¹ александаръ дѡржати и Ѹ ви^ѿсе ѡживати продати даровати и за дѡшѡ ѡстави^ѿ кому^ѿ је не^ѿме драгѡ |¹² моѡю и и (!) ѡблаетю и крипостю ѡвоган писма нашего ѡтворенога · дана на вродѡ савско^ѿ на градици^ѿ лето |¹³ гѣе тисѡхю и четириста и шесдеѣ и петъ пѡрви данъ по свѿ светѿи · кралевства · нашего лето ѡсмо а крѡнена |¹⁴ пѡрвѡ :

Текст на полеђини на латинском језику:

Littere, quibus d. rex donat fratri Alexandro villas XII.

Узвичником у загради означене су писарске грешке: уместо очекиваног волянъ 10 написано је воглянъ 10, а уместо моѡю и ѡблаетю 12 погрешно моѡю и и ѡблаетю 12.

Основни проблем у претходним издањима (в. Miklosich 1858: 494; Thallóczy 1914: 426–427) представља доследно икавизирање текста писма. Ф. Миклошич и Л. Талоци примере са графемом ϵ на месту некадашњег ϵ погрешно доносе са и: уместо $\text{свѣ}^{\epsilon} 2$, Ѹ места и времена 4, $\text{гдѣ} 4$, $\text{лѣто} 12, 13$ како је у оригиналу, у оба ова издања долази свимь 2, Ѹ места и времена 4, $\text{гди} 4$, $\text{лито} 12, 13$, на шта се на крају свога издања осврће и Љ. Стојановић (1934: 410).

У сва три издања текстолошки проблем представља читање краја четвртог реда: Ф. Миклошич и Л. Талоци читају прѣга (дало 4, Љ. Стојановић $\text{прѣгало} 4$, док се у нашем издању уз Стојановићево читање додаје знак за писарску грешку. На овоме месту требало би – према нашем мишљењу – реконструисати прѣге дало , које је писар погрешно написао вероватно услед недостатка простора на крају реда.

Поред наведеног, у Миклошичевом и Талоцијевом издању треба поправити и читање топонима $\text{галчиѣ} 8$ (у оригиналу $\text{галиѣ} 8$, чему одговара савремени топоним Галичићи у Попову, уп. Филиповић – Миљевић 1959: 178–179), док се у Талоцијевом издању налазе и друге грешке: уместо $\text{Матиаш} 1$, $\text{преносѣти} 2$, $\text{ввога} 12$, $\text{кралеѣства} 13$, $\text{всмѡ} 13$ треба $\text{Матиаш} 1$, $\text{прѣносѣти} 2$, $\text{ввогани} 12$, $\text{кралеѣства} 13$, $\text{всмѡ} 13$, а уместо $\text{порѣѣна} 5$, $\text{вдазвана} 5$, $\text{мегами} 8$, $\text{землами} 8$, $\text{воглањ} 10$, $\text{крѣнѣна} 13$ треба $\text{порѣѣна} 5$, $\text{вдазвана} 5$, $\text{мегами} 8$, $\text{землами} 8$, $\text{воглањ} 10$, $\text{крѣнѣна} 13$. Издање Љ. Стојановића (1934: 409–410) знатно је боље од претходна два, па осим већ поменутог читања $\text{прѣгало} 4$, треба указати и на следеће грешке: $\text{прѣциѣюѣи} 4$ уместо $\text{проциѣюѣи} 2$ и $\text{моѣю ки вѣластю} 12$ уместо моѣю и и (!) $\text{вѣластю} 12$.

2.2. ЈЕЗИЧКИ ОСАВРЕМЕЊЕН ТЕКСТ ПИСМА

Матијаш, Божијом милошћу угарски, далматински и хрватски краљ.

Свима и свакоме коме је потребно дајемо на знање ово наше отворено писмо, процењујући и на памет приносећи праву верност и многе праве службе вернога нашег и поштованог редовника⁴ фратра⁵ Александра Дубровчанина⁶, старешине⁷ опатије Телки⁸, који послужи светој круни реченога краљевства нашег угарског и нашој висоти.

У различита места и времена, где се и пре дало, даровасмо му и дасмо, штавише, даривамо и дајемо вековечним законом, да се не порекне: у Луци⁹, у Хумској земљи, три села: Неризи, Ѓњилишта и Лозицу¹⁰, с њиховим правима, метесима¹¹ и котари-ма¹²; и у жупи Требињу¹³ три села: Чесвиницу, Нецијећ и Гори-

4 У оригиналу *редовни*, поименичени придев у значењу 'редовник', уп. RJA XIII: 842.

5 У оригиналу *фраиш*, скраћено од *фрашар*, непроменљиво, уп. RJA III: 69.

6 Више података о дипломатским мисијама фра Александра Дубровчанина у служби краља Матије Корвина в. у THALLÓCZY 1914: 204, 216, 218–219.

7 У оригиналу *владавац*, у значењу 'старешина', уп. RJA XXI: 153.

8 Л. Талоци (1914: 204, 218–219) и П. Ђорђић (1991: 171) погрешно идентификују Телки са Телкибањом (мађ. Telkibánya) у североисточној Мађарској. У питању је бенедиктинска опатија Телки у непосредној близини средњовековног Будима (уп. карту у Romhányi 2016: 217).

9 О границама средњовековне жупе Лука уп. Мишић 1996: 25.

10 Село Неризи данас не постоји, али се зна да се налазило северније од ушћа реке Брегаве, код данашњег села Тасовчића. Друга два села сачувана су до данас, прво са непромењеним именом, а друго са именом Лозница, оба мало јужније од ушћа Брегаве у Неретву. Детаљније у Тошић 1987: 13–14.

11 У значењу 'земљиште које се налази око села и које му припада', уп. RJA VI: 626.

12 У истом значењу као и *мешех*, уп. RJA V: 395.

13 О границама средњовековне жупе Требиње уп. Тошић 1998: 14–17.

цу¹⁴ с њиховим метесима и котарима; и у жупи Драчевици¹⁵ три села: Сутстипан, Кути, Мокрине¹⁶, с метесима и котарима; и у Попову¹⁷ три села: Дубљане, Грмљане и Галичиће¹⁸, с њиховим међама и котарима, са свим њиховим приходима, са ораћим¹⁹ земљама, обрађеним и необрађеним²⁰, са луговима, гајевима, водама, рекама, рибњацима, млиновима и млиништима²¹, виноградима, сенокошама²² и ливадама.

Да је вољан вишеписани фратар Александар држати, и у векове уживати, продати, даровати или за душу оставити, коме је њему драго, било ког имена или звања, моћи, влашћу²³ и снагом овога нашег отвореног писма.

На Броду Савском, на Градиштима, лето Господње хиљаду четиристо шездесет и пето, први дан после Свих Светих. Краљевства нашега, лето осмо, а крунисања прво²⁴.

14 Село Чесвиница вероватно представља истоимено насеље у општини Стон у Хрватској. Село Нецијећ преосмишљавањем је постало Нецвијеће (уп. Лома 1999/2000: 147–148) у Побрђу требињском (уп. Тошић 1998: 46). У истој области и село Горица, данашње насеље у Требињу (уп. Тошић 1998: 46).

15 О средњовековној жупи Драчевици в. ЕСН 2008: 304.

16 На територији општине Херцег Нови данас постоје села Сушћепан, Кути и Мокрине.

17 Средњовековна хумска жупа Попово (уп. Мишић 1996: 24–25), данашња област Попово у доњој Херцеговини (уп. Филиповић – Миђевић 1959).

18 На територији Попова данас постоје села Дубљани, Грмљани и Галичићи (уп. Филиповић – Миђевић 1959: 143–144, 174–175, 178–179).

19 Уп. *орашан* у РЈА IX: 160.

20 Уп. *шежаиан* 'уз именицу земља, рађен, обрађен, што се може обрађивати', РЈА XVIII: 271.

21 У значењу 'земљиште око каквог млина', уп. РЈА VI: 844.

22 У значењу 'сенокос, ливада', уп. РЈА XV: 161.

23 У оригиналу *обласи*, 'моћ, власт', уп. РЈА VIII: 386–387.

24 Матија Корвин је проглашен за краља 1458. године, а крунисан је 29. априла 1464. године угарском круном коју му је вратио Фредерик III. У сва три латинска писма издата истог или следећег дана (в. нап. бр. 2) наводи се друга го-

3. Напомене о писму, графиви, правопису и лезику. Писмо је писано канцеларијским брзописом у коме се – према Ђорђевић 1991: 171 – истичу облици графема д, н, ц и њ. Графема д има двопотезни (в. у примерима: дамо 1, дѣвровчанина 3, дана 12, итд.) и једнопотезни облик (в. у примерима: далматински 1, подивба 2, редовнога 3, итд.), који не залази у горњи простор. Иако Ђорђевић 1991: 171 истиче да се у писму налазе двојаки облици слова н, на снимку писма запазили смо само новије облике овога слова карактеристичне за западно подручје (уп. на знање 1, наше^њ 2, вирнось 2, многе 2, вирне 2, итд.). Западни облик познају и слова ц (у виду писаног у; в. у следећим примерима: хрвацки 1, процинџући 2, владавца 3, итд.) и ч (подсећа на латинско v; в. у следећим примерима: поштваног 3, дѣвровчанина 3, паче 5, итд.). Слово њ прелази стаблом у горњу линију реда: Матиашь 1, краљь 1, вирнось 2, итд.

Графијско-правописни систем представља мешавину одлика западне и источне традиције. У духу рашког правописа употребљавају се лигатуре ња и ње за обележавање гласовних група [ја] и [је]²⁵. Лигатура ња посведочена је само у постконсонантској позицији: порѣна 5, вдавзана 5, крѣнена 13, док се у једном примеру у поствокалској позицији употребљава графема а: Матиашь 1, што одговара ресавској традицији. С друге стране, лигатура ње употребљава се као једино решење за обележавање [је], а примери долазе у свим позицијама: ње 4, 10, 11, днѣмо 5, знанѣ 1, впатѣ 3. Босанско-хумска и рашка традиција мешају се приликом означавања гласовне група [ља]: дѣвланѣ 8, гѣрманѣ 8, вола 10, али земљамаи 8, воглањь 10, док се гласовна групе [ље] и [ње] доследно

дина од крунисања (coronationis vero II, уп. THALLÓCZY 1914: 425–426, 428), док се у ћириличком писму погрешно наводи прва, што је приметио и Л. Талоци (1914: 428).

25 На употребу лигатура указује и Ђорђевић 1991: 171.

нији од примера са *е* на месту стсрп. *јаџа*: процинџиоџи 2, вирнось 2, вирне 2, вирнога 3, викџвичниџи 5, риками 9, синокошами 10, џ вике 11, крипостю 12 према свиџи 1 (дат. мн.), џ места и времена 4, где 4, пригало 4, лето 12, 13. Однос је још повољнији у корист икавске замене уколико се овим примерима придруже и они у којима се графема *џ* налази на месту етимолошког /и/: прџносеџи 2, дарџвамо 5, прџходици 8. Само у једном примеру, и то у топониму неџицеџљ 6, бележимо ијекавизам (уп. *Неџвијеџе* код Требиња, савремени лик овога топонима добијен преосмишљавањем, в. нап. бр. 14).

Од осталих одлика фонолошког система потребно је посебно указати на следеће: а) извршена је промена /џ/ > /а/: џгарски 1, џгарскога 3, дана 12, дань 13, б) промена вокалнога /л/ у /у/ забележена је само у топониму џ хџмскои земли 5, в) нису забележени примери за /л/ на крају слога, као ни за /о/ које би било пореклом од њега, г) метатеза у заменичком корену *вс-* потврђена је следећим примерима: свиџи и свиџџи 1, свиџи 8, свиџи 13, д) на месту прасл. групе **dj* бележи се консонант /ђ/: меџами 8, џ група [шт] потврђена је у следећим примерима: поџтованога 3, прџходици 8, млиници 9, као и у топониму гнилица 6.

Највише материјала за опсервације о морфолошком систему наше писмо пружа у вези са облицима инстр. мн. именица и придева. Код именица мушког рода и средњег рода бележи се велики број примера са старим наставком *-и*: мџеси 6, меџеси 7, лџгови 9, ган 9, ривници 9, виногради 9, прџходици 8, млиници 9, али и старији наставак *-ми*: котарми 6, 7, 8, млинми 9, добијен аналогизом према именицама женског рода на консонант: користми 8, користџи 10. У инстр. мн. именица женског рода некадашњих *-ā/-jā-* основа и даље је присутан наставак *-ами*: меџами 8, земљами 8, водами 9, риками 9, синокошами 10, ливадама 10. У облицима инстр. мн. сложене придевске деκлинације потврђен је наставак *-ими*: џратими 9, теџатниџи и неџеџатниџи 9, званими 10.

Од осталих морфолошких особина посебно истицање заслужују: а) употреба *-ju* у инстр. јд. именица женског рода на консонант: милошћу 1, мољћу 12, влашћу 12, крипошћу 12, б) наставак *-oia* у ген. јд. заменица и придева: вирнога нашега поштованог и редовнога 3, ренога 4, нашега згарскога 4, нашега штворенога 12, нашега 13, в) наставак *-mo* у 1. л. мн. презента: дамо 1, дарувамо 5, дајемо 5, г) наставак *-smo* у 1. л. мн. аориста: даровасмо 5, дасмо 5, д) облици глаголског прилога садашњег процинђући 2 и прѣнесећи 2.

Наведене језичке одлике не пружају довољно повода за сигурно извођење ширих закључака о дијалекатској подлози језика писма. На основу икавско-јекавске замене вокала *ja/i*, као и на основу места настанка писма, могуће је претпоставити да се у основи језика могао налазити дијалекат из кога су се касније развили посавски, славонски и икавски и јекавски говори из слива реке Босне²⁶. С друге стране, уколико претпоставимо да би малобројни примери јекавизма могли бити и последица прилагођавања језика адресату, онда би се дијалекатско исходиште могло тражити западније, на простору на коме су у средњем веку били у контакту икавски говори западне Босне и чакавски дијалекат. У прилог овој хипотези говори и језик писма краља Матије Корвина упућен султану Бајазиту II из 1487. године (в. посебно поглавље у овој књизи). На основу околности настанка писма (истог и наредног дана краљ Матија Корвин издаје и три писма на латинском језику са сличним формуларом), затим на основу писања групе [ур] на месту вокалног /р/, као и на основу примера *вогмањ* 10 (вероватно одраз латинске графије за словенско /љ/) са већом сигурношћу може се претпоставити да је писар нашега писма био билингвалан и биграфичан, те да су латински језик и писмо били примарни медиј у његовој писарској пракси.

26 О проблему генезе ових говора детаљније в. у Ивић 2001: 272–273.

ПИСМА ДЕСПОТА ВУКА ГРГУРЕВИЋА
СУЛТАНУ БАЈАЗИТУ II И АЛИ-БЕГУ МИХАЛОГЛУУ
(1482–1483)*

1. Увод. Од деспота Вука Гргуревића, сина слепог Гргура Бранковића и унука деспота Ђурђа Бранковића, у народној традицији познатијег под именом Змај-Огњени Вук, сачувано је до данас пет писама из девете деценије XV века. Наводимо их овде хронолошким редом настанка¹: 1) Писмо султану Бајазиту II о миру и пријатељству (5. VI 1482, Купиник), 2) Веровно писмо султану Бајазиту II за његовог слугу Мурата (1482–1483), 3) Писмо Али-бегу Михалоглуу којим препоручује свога изасланика Јована

* Ово поглавље представља проширену и измењену верзију рада *О правопису и језику писама деспота Вука Гргуревића* објављену у часопису *Славистика*, бр. 25/1, 2021, стр. 134–147.

1 Ни у једном од наведених писама у тексту није наведена година настанка. За прва три писма Н. Радојчић (1953/1954: 351) сматра да су настала 1481. године, а као аргумент наводи чињеницу да се у првоме писму помиње султан Бајазит II коме деспот Вук Гргуревић изјављује верност као новом турском господару. К. Митровић (2006: 73) прихвата мишљење С. Ђирковића (1981: 387) који настанак првог писма везује за 1482. годину, а онда, сходно томе, претпоставља да би наредно писмо могло бити издато 1482. или 1483. године, а треће 1483. године (в. Митровић 2006: 74–75). За четврто писмо преузели смо датирање С. Станојевића (уп. DEISSMANN 1932: 102), док за пето писмо К. Митровић (2006: 79) наводи да је настало током лета или почетком јесени 1483. године.

(1483), 4) Веровно писмо султану Бајазиту II за његовог изасланика Мурата (27. јун 1483, Ириг), и 5) Писмо султану Бајазиту II о склапању мира (1483). Будући да деспота Вука Гргуревића приказују „не само као истакнутог крајишког заповедника, већ и као вештог дипломату који је активно учествовао у преговорима који су 1482–1483 вођени у циљу закључења примирја између султана Бајазита II и краља Матије Корвина” (уп. Митровић 2006: 66), наведена писма представљају значајно сведочанство о употреби српског као дипломатског језика у преписци која је из Угарске од краја XV века вођена са турским султанима и војним и обласним заповедницима, те као таква завређују детаљније филолошко и лингвистичко истраживање.

О писмима деспота Вука Гргуревића до данас располажемо само са неколико узгредних филолошких коментара Н. Радојчића (1953/1954: 352) наведених уз издање текста, као и са неколико палеографских напомена П. Ђорђића (1991: 125–127). Тако Радојчић (1953/1954: 352) за прво и треће писмо каже да су писани „или руком невештом или рукописом нечитким”, „углавном, чистим говорним језиком”, док за друго писмо наводи да је писано „китњастим рукописом од стране вешта писара”. К. Митровић (2006: 78) износи претпоставку да је нека од Вукових писама могао својом руком саставити поп Јован, његов поклисар, личност несумњиво учена и упућена у тајне дипломатије².

Уз начела за приређивање текста писама Радојчић (1953–1954: 352) напомиње како „акцената у писмима има мало”, да су изостављани из издања „пошто су ударани без смисла и неконсеквентно”, а у вези са интерпункцијом примећује како је

2 На истом месту К. Митровић (2006: 78) износи и претпоставку да је у питању иста личност која је 1481. године писала једно *Чешворојеванђеље*, вероватно у Срему.

„тачка уношена у текст мало изнад линије”. Палеографске напомене П. Ђорђевића (1991³: 125–127), засноване само на фотографији четвртог писма, односе се на морфолошке облике слова з, м, љ, ч, ж, и и н у контексту развитка српског брзописа у XV веку након престанка рада државних канцеларија.

Основни циљ овога рада представља покушај да се сагледају најважније правописне одлике писама у контексту ресавске правописне школе, као и најважније језичке одлике у контексту дијалекатске диференцијације српских говора на територији некадашње Српске деспотовине и јужне Угарске крајем XV века. Правописне и језичке одлике писама посматране су у ширем оквиру који нам пружају повеље и писма деспота Ђурђа Бранковића и његових наследника (према Поломац 2012а; 2012б; 2013; 2016; Ивић 1973), употреба српског језика у дипломатској преписци угарског двора у XV и XVI веку (према Поломац 2018б; 2020; 2021а), као и употреба српског језика у преписци турских султана XV и XVI века са Дубровником (према Лутовац Казновац 2019а).

2. ТЕКСТОВИ ПИСАМА У ОРИГИНАЛНОЈ ГРАФИЈИ. Прва три писма позната су нам на основу издања Н. Радојчића (1953/1954: 353–355) које је приређено према фотографијама оригинала (из истанбулског Сараја) добијених од немачког турколога Ф. Бабингера (уп. Радојчић 1953/1954: 350). Овим фотографијама – које се данас чувају у Архиву САНУ под сигнатурама 10070–1, 10070–3 и 10070–4 – користили смо се и ми у овоме раду³. Четврто и пето писмо познати су нам захваљујући немачком истраживачу А. Дајсману који их је заједно са другим неисламским рукописима пронашао у истанбулском Сарају. Он је фотографије усту-

3 Фотографије писама не објављујемо због недовољног квалитета.

пио бугарском историчару И. Гошеву који је на основу њих први објавио писма 1932. године (уп. ГОШЕВЪ 1932: 262–269), да би наредне године Дајсман донео преводе писама на немачки језик (уп. DEISSMANN 1933: 102–105). Фотографије су затим преко И. Гошева и С. Станојевића дошле до Љ. Стојановића који је писма објавио у другој књизи старих српских повеља и писама (уп. СТОЈАНОВИЋ 1934: 487–489). Фотографија четвртог писма објављена је касније у Ђорђевић 1991: 358, док се фотографији последњег писма губи сваки траг. Идући за поменутом Дајсмановом студијом (1933), као и каснијим радовима о словенским рукописима у истанбулском Сарају (уп. ХАРИСИЈАДЕС 1964/1965: 159–160), покушали смо да дођемо до оригинала писама деспота Вука Гргуревића. Међутим, приликом посете Топкапи палати у Истанбулу (у новембру 2019. године) обавештени смо да се тамо данас налази само турска копија писма Али-бегу Михалоглуу, али не и српска писма која су предмет овога рада⁴. С обзиром на наведене околности, наше истраживање засновано је на грађи из прва четири писма, док је грађа из петог писма узимана селективно само као контролни корпус на основу већ поменутог Стојановићевог издања.

2.1. ПИСМО ДЕСПОТА ВУКА ГРГУРЕВИЋА СУЛТАНУ БАЈАЗИТУ II (5. VI 1482, Купиник). Текст писма издат је на основу фотографског снимка из Архива САНУ (сигнатура 10070–1), а текст адресе са полеђине писма на основу Радолчић 1953/1954: 354. Година настанка писма према Ђирковић 1981: 387 и Митровић 2006: 73. За дипломатичке особености и садржај писма в. Митровић 2006: 71–73. Претходна издања: Радолчић 1953/1954: 353–354.

4 Ову информацију свакако треба узети са резервом и поново проверити.

† Велико^{мк} и прѣвисоко^{мк} и прѣславно^{мк} и прѣсветло^{мк} ꙗподарѣ црѣ на цри |²
исто^{нѣ} и западни^ѣ землѣи и велики амирѣ сѣлтанъ баази^{тъ} |³ вѣгъ целивѣ
чѣтитѣ рѣкѣ црѣва ти · велики и чѣстити ꙗпо^ддарѣ аво догѣ к на црѣва
ти слѣга мѣратъ и ѡ неѣ примисѣ |⁵ книгѣ и рѣчи црѣва ти и ми добрѣ
разѣмесмо цю црѣво ти на |⁶ ѣ свои книги пише и на рѣчи порѣчѣе ·
ми се на тѣ царѣвѣ |⁷ ти покланѣмо како нашемѣ ꙗподарѣ · и цю намъ
пише црѣо |⁸ ти ерѣ не бѣ ѣчинѣ и сѣв си на столѣ црѣва своѣго ѡца бѣ |⁹
да ѣмножи црѣво ти чѣтито ѣ дѣгѣ животѣ · а цю намъ |¹⁰ црѣво ти пише
и на рѣчи порѣчѣе ерѣ на хокѣ дати зе^лмлю и градове а ми да бисмо
били мегю црѣво ти |¹² и мегю светлѣ кралиемъ како сѣ и наши прѣви
били · и за |¹³ инѣ работѣ цю зна црѣво ти цю си на бив порѣчин · |¹⁴ и
ми чѣвши твоѣ црѣва волю и хотѣе пѣстисмо к на |¹⁵ шемѣ ꙗподарѣ
светломъ кралю а къ братѣ твоѣ црѣва |¹⁶ и на тои га нагѣмо како може
ѣ свѣ црѣва ти воля бѣ |¹⁷ и ако докле би црѣвѣ ти воля била дотлан
да бѣе миръ |¹⁸ мегю вами и вратѣство истинно и принатѣство |¹⁹ а ми
мегю вами стоѣки да бисмо слѣжили црѣвѣ ти |²⁰ како сѣ и наши прѣви
слѣжили и харѣ давали докле бѣе воля |²¹ црѣва ти · и молимо се црѣвѣ
ти ако хокѣеш да бѣе ме^гю вами тврѣдо врѣство и принатѣство како
да чѣе |²³ вѣ светъ · тадѣ да бѣе ѡ црѣва ти стране тврѣдо |²⁴ и
непоколебимо · а ѡ кралиевѣ светлѣти стране ѣа ѣзи^лмліе на мою главѣ
и на мою верѣ и на мою дшѣ ерѣ кѣ |²⁶ бити ѡ кралиевѣ светлѣти тврѣдо
тои цю справи^лмо да не бѣе мегю вами ниѣдне вѣрѣке · и къ црѣвѣ |²⁸
ти посласмо нашеѣ потѣноѣ слѣгѣ иввана съ свѣ на |²⁹ шеѣ срѣца хотѣемъ
молимо се црѣвѣ ти цю ти бѣе |³⁰ говорив да га верѣешъ · и бѣ да
ѣмножи чѣтитомѣ црѣвѣ лета |³¹ и годинѣ : ~ |³² црѣва ти склѣ дѣпо^л |³³
вѣкъ и капетѣ вѣслѣски градѣ |³⁴ и ѣлѣна ѣ ѣ кѣпинѣ

Текст адресе на основу Радолчиѣ 1953/1954: 354:

Велико(мѣ) и прѣвисоко(мѣ) и прѣславно(мѣ) и прѣсветло(мѣ) | г(с)подароу
цроу на(д) цри исто(ч)не(м) земля(м) и за | падѣ(м) и велико(м) амирѣ
с(ѣ)лтанъ баази|тъ вѣгоу

Поред великог броја примера за оу на месту љ (у нашем издању исправљено: г̃подарљ 1, 3–4, 7, 15, цр̃љ 1, верљ 3, рљкљ 3, слљга 4, книгљ 5, разљмесмо 5, љ 6, порљљље 6, 10, царљтвљ 6, 17, 21, нашемљ 7, љмножи 9, дљгљ 9, животљ 9, сљ 12, 20, инљ 13, работљ 13, љљвши 14, пљстисмо 14, нашемљ 14–15, братљ 15, слљжили 19, 20, љље 22, глављ 25, верљ 25, слљгљ 28, верљљешь 30, вљкъ 33, иљлљна 34), у Радојчићевом издању треба исправити и следеће примере: уместо свољи 6, са те(м) 6, вг 8х2, земље 10–11, први 12, ѡ(т)зимље(м) 24–25, тоље 26, ниљдна 27, сь сви(м) 28, долази према нашем читању свољи 6, на те̃ 6, бљ 8х2, земљу 10–11, прьви 12, љзимље̃ 24–25, тои 26, ниљдне 27, сь свљ̃ 28.

2.2. ВЕРОВНО ПИСМО ДЕСПОТА ВУКА ГРГУРЕВИЋА СУЛТАНУ БАЈАЗИТУ II ЗА ЊЕГОВОГ СЛУГУ МУРАТА (1482–1483). Текст писма издат је на основу фотографског снимка из Архива САНУ (сигнатура 10070–3). О садржају, околностима и години настанка писма детаљније у Митровић 2006: 74–75. Претходна издања: Радојчић 1953/1954: 355.

† Вљликљ · и прљвисокљ · и прљсветлљ · и прљславнљ · г̃подарљ царљ н̃а
цари · истљнљ и зап̃анљнљ · |² землљ · вљликљ · амљрљ сљлт̃а баљзљи верљ ·
целивљ љеститљ рљкљ цр̃тва ти · вљлику |³ и љтљти г̃подарљ · да знаа
велико цр̃тво ти · ерљ см̃ неколико рљчи порљљили цр̃твљ ти по цр̃тва |⁴ ти
слљге по мљрат̃ · за тои ц̃вљде говорљ н̃а цр̃твљ ти мљр̃а · да м̃е вљровало
цр̃тво ти коли |⁵ко да ти бљ гаа с̃а говорљ цр̃твљ ти : – и бљ да љмножи лета
и годљ цр̃тва ти : – |⁶ цр̃тва ти скл̃а деспљ вљ |⁷ и капет̃а вљс̃аскљ градљ

Поред примера за оу на месту љ (у нашем издању исправљено: сљлт̃а 2, љеститљ 2, рљкљ 2, порљљили 3, слљге 4, мљр̃а 4, цр̃твљ 5, љмножи 5), у издању Н. Радојчића треба поправити само го(с)подароу 1, 3, запа(д)ни(м) 3; према нашем читању г̃подарљ 1, 3, зап̃анљнљ 1.

2.3. Писмо деспота Вука Гргуревића Али-бегу Михалоглу (1483). Текст писма издат је на основу фотографског снимка из Архива САНУ (сигнатура 10070–4), а текст адресе са полеђине писма на основу Радолчић 1953/1954: 355. О садржају, околностима и години настанка писма детаљније у Митровић 2006: 74–75. О Али-бегу Михалоглу, смедеревском санџак-бегу, детаљније у Зиролевић 1971. Претходна издања: Радолчић 1953/1954: 354–355.

† Племенитѡ¹⁸ и мѡдрѡ¹⁸ и сваке пѡтене ѿти и слави бѣгѡдарѡ²ваномѡ и ѡ
храбарствѡ нарочитомѡ братѡ ми и при³јателно гѡподарѡ срѣске земле
и подѡнѡю баше али бе⁴гѡ много здравье и веселье да има брѡство
ти · нашѡ⁵ пѡтени брате аво разѡмѡмо ѡо си нѡ ѡ своии книге⁶ писав
како да ми слободно нашега ѡлака к тебѡ пошлѡм⁷ и ѡ тебѡ да поге
на големога гѡподара пѡтѡ а на верѡ⁸ великога гѡподара и свеѡ башалара
и твою · за тои да зна⁹ ерѡ ми посласмо нашега пѡтенога слѡгѡ иввана
и с мѡ¹⁰ратѡ кѡ брѡствѡ ти а ти да ѡ ѡправѡ на црѡвѡ пѡтѡ¹¹ како
ти зна¹¹ · и да зна¹¹ ѡо мо гѡнѡ црѡ писали и на рѡчи по¹²рѡчили тои смо
рѡкли и наѡчили нашега слѡгѡ иввана¹³ све да искаже брѡствѡ ти
за тои ѡо ти ѡ нѡ каже¹⁴ верѡи га · и више тога и ѡ ти примѡ моѡ
верѡ¹⁵ и моѡ дѡшомѡ ерѡ ѡ краљеве светлѡти стране¹⁶ ни ѡ нѡ ниедне
вѡке ниедне лѡже неке бѡ¹⁷ ѡо годѡ справимо меѡо ними такогѡ да¹⁸
бѡде ѡ големога гѡподара стране и ѡ вѡ такои кѡ¹⁹мо добрѡ посѡ
справити · и пѡда зна брѡство ти²⁰ ерѡ ти сѡ ивѡе некое рѡчи по ивванѡ
порѡчиѡи моли²¹ме те прими ѡ ѡ неѡа насамѡ те рѡчи дрѡги ѡлѡкѡ²²
меѡо ваии да не ѡѡе · а ѡо ми ѡ порѡчило брѡствѡ²³ ти за своѡ ѡлѡка
коѡа би хотѡ к нѡ дослати за ти²⁴ када годѡ хокѡе пошли га слободно
вера мѡ гѡна²⁵ светлого краља и по неѡвои светлѡти наша²⁶ да доге
слободно с послѡ кои има брѡство ти²⁷ и пѡ да га пѡтавиомѡ здрава до
смедеревѡ : ~ ~²⁸ дѡпотѡ вѡкѡ и капе²⁹тѡ вѡсѡске градѡ

Текст адресе на основу Радољчић 1953/1954: 355:

Племенито(мџ) и моудро(мџ) и всаке по(ч)тене | ч(с)ти и слави бго(м)
дарованом(џ) и џ хрварьствџ | ствџ нарочитом(џ) брат(џ) ми и приџте |
лю г(с)подароу ср(в)ске земље и подџна(в)џа ваше | аливегоу

Поред примера за оу на месту џ (у нашем издању исправљено: мџдрџ^џ 1, бџдарованомџ 1–2, џ хрварьствџ 2, џподарџ 3, џлака 6, поџџ 7, верџ 7, слџгџ 9, мџратџ 9–10, брџствџ 10, црџџ 10, џнџ црџ 11, порџчили 11–12, брџствџ 13, верџи 14, вџде 18, насамџ 21, дрџги 21, чџе 22, порџчило 22, вџкъ 28), у издању Н. Радољчића треба исправити следеће примере: уместо хрварьствџ 2, подџна(в)џа 2, своџи 5, все(х) 8, да и(х) ш(д)прави(ш) 10, приџема(м) 14, нашом(м) 14, 15, ниџедна 16х2, вџса(н)ски(х) 29, према нашем читању хрварьствџ 2, подџнаџю 3, своџи 5, све 8, а ти да џ џправиџ 10, приџима 14, моџџ 14–15, ниџедне 16х2, вџсџске 29.

2.4. ВЕРОВНО ПИСМО ДЕСПОТА ВУКА ГРГУРЕВИЋА СУЛТАНУ БАЈАЗИТУ II ЗА ЊЕГОВОГ ИЗАСЛАНИКА МУРАТА (27. ЈУН 1483, ИРИГ). Сачувана су два листа хартије. Први лист је пресавијен два пута хоризонтално и вертикално тако да чини неку врсту импровизованог коверта на коме се са једне стране налази текст адресе, а са друге стране печат, док се унутар коверта налази други лист са текстом писма (уп. Гошевџ 1932: 265). Текст адресе са првог листа издат је на основу факсимила објављеног у Гошевџ 1932: 266. Текст писма са другог листа издат је на основу фотографског снимка објављеног у Ђорџић 1991: 358. О садржају, околностима и години издавања писма детаљније у Митровић 2006: 78–79. Претходна издања: Гошевџ 1932: 267; Стојановић 1934: 487. Превод писма на немачки в. у DEISMANN 1932: 102–104.

Лист 1:

† Велико^{мѣ} и светло^{мѣ} и високо^{мѣ} и прѣсла^нномѣ |² црѣ на црѣ и велико^{мѣ} амиръ сѣтѣ^{нѣ} баазити |³ хѣ берѣ ~

Лист 2:

† Велико^{мѣ} и светло^{мѣ} и високо^{мѣ} и прѣсла^нномѣ црѣ надѣ црѣ и ве^лликомѣ амие сѣтѣ^{нѣ} хѣ^{нѣ} баазити берѣ целивамѣ че^лститѣ рѣкѣ црѣтва ти честити гподарѣ да зна црѣвѣ |⁴ ти ерѣ вѣ црѣтва ти к намѣ догоше слѣга црѣтва ти мѣ^лратѣ и^{нѣ} нашемѣ слѣгѣ и^нванѣ и нѣ казаше цю не црѣ^лство ти к нѣ порѣчило и за тои ми впетѣ црѣвѣ |⁷ ти зписасмо и посласмо · и по мѣ^лратѣ на рѣчи порѣчи^лсмо цю зговори црѣвѣ^{нѣ} ти наше сѣ рѣчи да мѣ не ве^лрѣне црѣтво ти · и цю ни не црѣтво ти драгѣ^{нѣ} конѣ |¹⁰ послало на вѣ^лсе покля^{нѣ} (!) твомѣ честитомѣ црѣвѣ^{нѣ} |¹¹ и рѣкѣ^{нѣ} ти целивѣ бѣ да даа црѣвѣ^{нѣ} ти дѣгѣ животь |¹² и ми да слѣжимо црѣвѣ^{нѣ} ти право и верно како сѣ |¹³ и прѣвѣ^{нѣ} црѣ црѣтва ти родителѣ^{нѣ} наши прѣви ро^л |¹⁴ дитѣне слѣжили и бѣ да змножи твоѣ велико |¹⁵ и честито црѣтво · писано и^ннѣа · кѣ днѣ ѣ ири^л |¹⁶ гѣ ~ ~ |¹⁷ склѣ црѣтва ти |¹⁸ деспотѣ вѣкѣ ~

Стојановићево издање писма верно је оригиналу. Уочене су само две грешке: уместо прѣви 12 у нашем издању прѣви 12; уместо Слѣ 17 у нашем издању склѣ 17. Узвичником у загради означили смо очигледну писарску грешку у 10. реду: уместо поклянѣ^{нѣ} писар је написао покля^{нѣ}.

2.5. ПИСМО ДЕСПОТА ВУКА ГРГУРЕВИЧА СУЛТАНУ БААЗИТУ II О СКЛАПАЊУ МИРА (1483). Фотографија писма остала нам је недоступна. Издање у оригиналној граfiји представља репродукцију издања објављеног у Стојановић 1934: 488–489. Крај реда обележен је на основу издања објављеног у Гошевѣ 1932: 267–269. Превод писма на немачки језик у Deismann 1932: 104–105. О

садржају, околностима и времену издавања писма детаљније у Митровић 2006: 79–80.

† Чѣтити ꙗко дарѣ зна црѣтво ти ... ине црѣтво ти за мѣ |² порѣчило и ѿ сам
иноу (?) казѣ момѣ ꙗко дарѣ светлоу краљу и |³ нашѣ сѣ краљевѣ светлостъ
готовѣ на мирѣ и на братство и на |⁴ приаѣство и подѣ такаи (?) сѣ
редѣ тои нашѣ да бѣде твѣрдо |⁵ и непотворѣно и на тои сѣ нашѣ мога
ꙗко дарѣ и нагнѣ да |⁶ къ твомѣ црѣтвѣ дошлае своее добрѣ люди ꙗко дарѣ
с пѣтемѣ како |⁷ къ братѣ и къ добрѣ приаѣтелю. нѣ тако и хокіе гнѣ кра
да твое |⁸ црѣтво даа свою верѣ и црѣтва ти книгѣ да дошлае ѿнем
кра|⁹левѣ люде кои те доки къ црѣтвѣ ти ѣ поклицарѣство и твое |¹⁰
црѣтво да даа своѣ два добра члѣва ѿ ꙗко дарѣ ѣ залогѣ за ѿне |¹¹ краљеве
люди кои те къ твоѣ црѣтвѣ ходити и ѿвои давамѣ |¹² црѣтвѣ ти на
знанье ерѣ ѣ краљева светлостъ истинѣ ѣ знала |¹³ ерѣ ѣ твое црѣтво
ѿлѣчило ѿбе баше да чине некое кащеле по |¹⁴ брѣгѣ дѣлаѣ сѣпрѣ
краљева ѿсага и краљева ѣ светлѣтъ ѿлѣ|¹⁵чила ꙗко дарѣ своѣ мокью и по
сѣхѣ и по водѣ сѣпрѣ тогаи да |¹⁶ бѣдѣ · за тои вигѣ твое црѣтво ели брѣме
сада таи послѣ чи|¹⁷нити када хокіешѣ мирѣ и мирѣ да се свѣрши · ерѣ да
зна црѣтво |¹⁸ ти ѿ самѣ рѣкѣ пред краљевѣ светлостью и предѣ ѣгарскомѣ
ꙗко дарѣ |¹⁹ ерѣ твое црѣтво ницо некіе чинити цю би било сѣпрѣ краљу
и |²⁰ неговѣ ѿсагѣ докле се за мирѣ свѣрши да ако хокіе црѣтво ти |²¹
мирѣ да се свѣрши и краљеве светлѣсти поклицари къ црѣтвѣ ти |²² да
догю ѣстави обе баше и воиске да стіе ѿ нишѣ или ѿ крѣ|²³шевцѣ докле
поклицари ходѣ и црѣтва ти ладые дотлаи къ |²⁴ смедѣрѣвѣ да не идѣ
ѣ краљева ѣ светлостъ на менѣ ѿтавила |²⁵ ако твое црѣство свое воиске
ѣстави ѿа да ѣстави неговѣ воиске |²⁶ да стоіе ѿ сигидинѣ и ѿ темѣварѣ
и ладые краљеве да не идѣ |²⁷ ниже фѣтога и слѣкамена тѣи да стоіе
докла поклицари ходѣ. |²⁸ ерѣ када би црѣтва ти воиска до дѣлаѣ
дошла ѣ тои доба кра|²⁹лева светлѣтъ своеѣ поклицара къ црѣтвѣ ти некіе
послати ерѣ |³⁰ би сваки члѣвкъ рекѣ краѣ е ꙗко силѣ мирѣ с царѣ ѣчинѣ ·
ерѣ |³¹ краљева светлостъ ни подѣ еднѣ силѣ таи мирѣ некіе да бѣде |³²

него за вѣрство и за приаѣство и ако се вѣан миръ свѣрши |³³ за вногѣ
 ѣлѣка за кога твоѣ цѣтво добрѣ зна цю ми си по³⁴ рѣчѣван за тои га
 твоѣ цѣтѣ примѣ моѣ веромъ и моѣ |³⁵ дѣомъ докла годер те гѣнь
 бѣ жива дрѣжи на вѣо светѣ нигдѣ |³⁶ сѣмне да не имѣ ѡ вѣе стране с
 тогаи ѣлѣка и сѣ твоѣ цѣтѣтѣ |³⁷ за ти поса направѣ · и цю хокне с
 тогаи цѣтво ти ѣчинити на |³⁸ поспѣ ми дан на ѣлѣ на знѣе .

3. Графила и правопис. Истраживање је показало да су најважније одлике ресавског правописа у писмима деспота Вука Гргурѣвића веома слабо одражене. За сва писма карактеристично је одсуство графеме њ, као и доследно обележавање гласовне групе [ja] помоћу лигатуре ња на рашки начин⁵: вѣазитѣ I/2, IV/2, приаѣство I/18, 22, га I/24, II/5, V/25, 34, иѣлѣа I/34, вѣазѣ II/2, приаѣтелю III/2–3, га III/14, V/2, 18, иѣлѣа IV/15, своа V/10, дѣнаа V/14, 28. Лигатура ња доследно се употребљава и за означавање група [ља] и [ња]: землѣ I/2, II/2, волѣ II/15, 17, 20, кралѣ III/25, покланѣмо II/7, конѣ IV/9.

Изолованим или малобројним примерима потврђене су графеме њ и ѣ, као и употреба надредних акценатских знакова. Тако би о графеме њ могло бити речи само у примеру запѣлѣнѣ II/1, у коме надредно м и њ чине лигатуру. Графема ѣ употребљава се само у двама примерима, у функцији обележавања /и/ испред /j/ у страним називима месеци: иѣлѣа I/34, иѣлѣа IV/15. У првоме писму бележи се више примера за и у овој позицији: приаѣство I/22, ниѣднѣ I/27, док у кратком тексту четвртог писма нема других примера за /и/ испред /j/. У трећем и петом писму /и/ ис-

5 Примери се наводе тако што се римским бројем означава редни број писма према хронологији настанка (в. списак писама у претходној тачки), а арапским бројем ред у оригиналу. Примери из петог писма навођени су према реду у издању Љ. Стојановића.

пред /j/ бележи се помоћу и и њ: приѣтељу III/2–3, ниѣдне III/16×2, приѣтѣство V/4, 32, приѣтељу V/7, али здравье III/3, веселье III/3, знанье V/12, ладье V/23, 26⁶. Посебно стоје примери са надредним словом и титлом: хотѣе I/14, хотѣемь I/29, подѣнѣю III/3, знѣе V/38, који могу упућивати и на скраћивање.

Запажањима Н. Радојчића (1953/1954: 352) о малобројним примерима и неконсеквентној употреби акценатских знакова потребно је додати и да се у писмима нешто већим бројем потврда бележи само двострука варија (кендема). Овај знак најчешће долази уместо очекиваног спирита изнад графеме w⁷, ређе изнад е и ю: свѡи I/6, III/5, виѡ порѣчиѡ I/13, говорниѡ I/30, писѡ III/6, иѡвана III/12, иѡце III/20, иѡваѡ III/20; стоѣки I/19, твоѡ III/8. Вероватно се на овај начин могу објаснити и примери: цѡри II/1, порѣчили II/3, колиѡ II/4–5. У складу са традицијом пословноправне писмености Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 146–156) двострука варија се употребљава у функцији обележавања квантитета у облицима сложене придевске деклинације: великиѡ I/2, 3, прѡви I/12, 20, вѡликуѡ II/2, ѡститиѡ IV/3, облицима именица и заменица: рѡчиѡ II/3 (ген. мн.), миѡ I/5, 14, 19, III/9, IV/12 (ном. мн.), тиѡ III/10 (ном. јд.)⁸, ѡѡ I/5, III/17, IV/8, као и у основинском делу и наставцима глагола: приѡмисѡ I/4, знѡ IV/3 (3. л. јд. през.). Поред двоструке варије, на квантитет упућује и удвајање вокала у облику ном. јд. личне заменице 1. л.: ѡѡ I/24, II/5, V/25, 34, као и у 3. л. јд. презента: знѡ II/3,

6 Могуће је да се у наведеним примерима са њ огледа утицај Португе српске канцеларије (уп. Лутовац Казновац 2019а: 84–85).

7 Писање двоструке варије изнад графеме w одлика је неколико писама султана Мехмеда II Дубровнику из осме деценије XV века (уп. Лутовац Казновац 2019а: 107).

8 Аналогичном према облицима номинатива заменица *ѡи* и *ми* долази двострука варија и у дат. јд.: ми III/6, ти II/2, 3×2, 4×2.

даа IV/12, V/8, 10. Од интерпункцијских знакова забележена је само тачка, употребљена „мало изнад линије”, како ју је већ описао Н. Радојчић (1953/1954: 352).

Највише правописних варијација у писмима бележи се у вези са обележавањем гласовне групе [je]. Доследном употребом е одликује се само друго писмо: ерѣ II/3, е II/4. У првом писму бележи се знатно више примера за е него за лигатуру њ: порѣѣѣ I/6, 10, ерѣ I/8, 10, 25, хотѣѣ I/14, стоѣки I/19, ѣѣ I/2, хотѣѣѣ I/29, верѣѣѣ I/30 према ѡ I/8, ниѣдне I/27. У осталим писмима стање је обрнуто – лигатура ѡ преовлађује над е: здравѣѣ III/3, весѣљѣѣ III/3, ниѣдне III/16x2, неѣѣ III/20, ѡ III/22 према ерѣ III/9, 15, 20, ѣѣ III/22; ѡ IV/5, 8, 9, верѣѣ IV/8–9, твоѣ IV/4 према ерѣ IV/4; своѣ V/6, 25, 26, твоѣ V/7, 9, 13, 16, 19, 25, 33, знанѣѣ V/12, ѡ V/12, 14, 24, неѣѣ V/13, сѣѣ V/22, ладѣѣ V/22, 26, стоѣ V/27, своѣ V/29 према ерѣ V/12, 13, 17, 28, 29, знѣѣ V/38, е V/13, 30, еѣ V/16, ерѣ V/19, 30, едѣѣ V/31. С друге стране, приликом обележавања гласовних група [ље], [ње], [ће] и [ђе] употребљава се само лигатура ѡ: краљѣѣ I/12, краљѣѣ I/24, 26, III/15, V/11, 21, 26, ѣѣ I/24–25, пошлѣѣ III/6, родитѣѣ IV/13, родитѣѣ IV/13–14, краљѣѣ V/3, дошлѣѣ V/6, дошлѣѣ V/8, краљѣѣ V/8–9, краљѣѣ V/12, 14x2, 24, 28–29, краљѣѣ V/18, западѣѣ I/2, неѣѣ I/4, III/21, неѣѣ III/25, неѣѣ V/20, неѣѣ V/25, сѣѣ V/36, хѣѣ I/10, III/24, хѣѣ I/21, V/17, ѡ I/25, неѣѣ III/16, V/29, 31, кѣѣ III/18–19, хѣѣ V/7, 37, 31, V/20, неѣѣ V/19, доѣѣ I/4, поѣѣ III/7.

На основу наведених правописних одлика може се закључити како писма деспота Вука Гргуревића одступају од стања које је забележено у главнини повеља и писама деспота Ђурђа Бранковића и његових наследника. Правопис писама деспота Вука Гргуревића најсличнији је правопису писама деспота Стефана Бранковића Дубровнику (1. X 1476). У овоме писму изостају графеме ѣ и ѡ, изостаје ѡ у функцији [ja] (доследно лигатура ѡ),

изостају акценти и спирити и употреба интерпункције, а графеме *ы* и *є* (у функцији [je]) потврђене су само једним примером (уп. Поломац 2013: 131). У осталим писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића, као и у писмима султаније Маре, одлике ресавског правописа знатно су заступљеније (уп. Поломац 2013: 128–131; Ивић 1973: 340). Одсуство одлика ресавског правописа у писмима деспота Вука Гргуревића, као и у случају писма деспота Стефана Бранковића Дубровнику из 1476. године, може се објаснити њиховим световним карактером, али и друштвеноисторијским контекстом у коме су настали. Време опште несигурности након смрти деспота Ђурђа Бранковића и пада Српске деспотовине морало је оставити трага и на делатност писара у канцеларијама његових наследника (уп. Поломац 2013: 132). С друге стране, правопис писама деспота Вука Гргуревића сличан је правопису великог броја писама турских султана Мехмеда II и Бајазита II упућених Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 293), што указује на могуће узајамне утицаје писмености из времена Српске деспотовине (и времена након њеног пада) и писмености Портине српске канцеларије.

4. ЈЕЗИЧКЕ ОДЛИКЕ СА АСПЕКТА ИСТОРИЈСКЕ ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈЕ

4.1. ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА. С обзиром на стање у повељама и писмима деспота Ђурђа Бранковића и његових наследника (уп. Поломац 2012а: 134–141; 2012б: 343–350), и у писмима деспота Вука Гргуревића очекујемо петочлани вокалски систем: /a/, /e/, /и/, /o/, /у/, који се одликује екавизмом, вокалом /a/ пореклом од некадашњег /ə/, вокалом /у/ од некадашњег вокалног /л/, као и вокалом /o/ пореклом од некадашњег /л/ на крају слога.

Графема *ѣ* пише се на етимолошком месту најчешће у вези са *р*, у карактеристичној лигатури⁹: прѣвѣсокѣ I/1, прѣсѣсноѣ I/1,

прѣсветлѣ I/1, рѣчи I/5, 6, 10, II/3, III/11, 20, 21, IV/7, 8, добръ I/5, III/19, прѣвисокѣ II/1, прѣсветлѣ II/1, прѣславнѣ II/1, дмирѣ II/2, прѣслѣномѣ IV/1, а знатно ређе и иза других сугласника: вѣровало II/4, тебѣ III/6 (дат. јд.). У истим позицијама долази и примери са овом графемом на месту етимолошког /e/: ерѣ I/8, 10, 25, II/3, III/9, 15, 20, IV/4, рѣкли III/12, вѣликѣ II/1, вѣликѣ II/2, вѣлику II/2. Поред наведених примера, на екавизам писама недвосми-слено упућују примери писања е на месту етимолошког *jaša*:

I: прѣсветлѣ 1, истѣнѣ 2 (дат. мн.), западнѣ 2 (дат. мн.), целивѣ 3, раздѣмѣмо 5, книгѣ 6 (лок. јд. ж. р.), на те 6 (лок. јд.), сев си 8, мегнѣ светлѣ кралѣмѣ 12 (инстр. јд.), хотѣе 14, докле 17, 20, светѣ 23, светлѣти 24, 26, верѣ 25, съ свѣ 28 (инстр. јд.), хотѣемѣ 29, верѣеш 30.

II: прѣсветлѣ 1, целивѣ 2, по слѣге 4 (лок. јд.), лета 5.

III: баше 3 (дат. јд.), раздѣмѣмо 5, ѣ книгѣ 5 (лок. јд.), верѣ 7, свѣ 8 (ген. мн.), верѣи 14, верѣ 14, светлѣти 15, хотѣ 23, вера 24, светлога 25, светлѣти 25, босѣскѣ 25 (ген. мн.).

IV: светлѣ 1, целивамѣ 2, нашемѣ слѣгѣ ивванѣ 5, верѣе 8–9, на вѣѣ 10 (лок. јд.), целивѣ 11, верно 12, прѣвѣ црѣ 13 (дат. мн.).

V: ѡнем кралѣвѣ людѣ 8/9 (дат. мн.), по воѣ 15 (лок. јд.).

Из наведене грађе посебно се издвајају примери екавизма у одређеним морфолошким категоријама значајни као сведочанство процеса формирања косовско-ресавског дијалекта од краја XIV и током XV века: а) дат. и лок. јд. именица ж. р.: баше III/3 (дат. јд. некадашње палаталне промене), ѣ книгѣ I/6, III/5, по слѣге 4, по воѣ V/15 (лок. јд. некадашње непалаталне промене)¹⁰;

9 Наведена лигатура карактеристична је и за писма турских султана Мехмеда II и Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 42–43).

10 Наведени примери забележени су и у другим пословноправним споменицима од краја XIV и током XV века: у Струшком препису Душановог законика (уп.

б) облици придевских заменица са наставцима некадашње непалаталне промене: сь свѣ I/28 (инстр. јд.), свѣ III/8 (ген. мн.), ѡнем краљевѣ людѣ V/8 (дат. мн.), аналошки проширени и на друге облике унутар парадигме: мегю светлѣ краљемъ I/12, њашемъ слѣгѡ иѡванѡ IV/5 (инстр. јд.), на тѣ I/6, на ѡвѣ IV/10 (лок. јд.), ѡсѣскѣ III/25 (ген. мн.), истѡнѣ и западнѣ землѣ I/2, прѣвѣ црѣ IV/13, ѡнем краљевѣ людѣ V/8–9 (дат. мн.)¹¹. И док се у лок. јд. именица женског рода, као и у инстр. јд. придевских заменица и придева наставци -е и -ем сређу доследно, у лок. јд. придевских заменица и ген. и дат. мн. придева наилазимо на колебање: поред на тѣ I/6, на ѡвѣ IV/10 бележи се и на ѡвѡ V/35, поред ѡсѣскѣ III/25, истѡнѣ и западнѣ землѣ I/2 бележи се и ѡсѣскѣ I/33, II/7, истѡнѣ и западнѣ землѣ II/1, што би могло упућивати на то да процес уопштавања косовско-ресавских наставака још увек није био завршен¹². С друге стране, о снази тенденције уопштавања косовско-ресав-

Грицкат-Радуловић 1975: 134), повељама и писмима кнеза Лазара и Вука Бранковића (уп. Стиловић 2008: 462; Поломац 2017: 66–67), у повељама и писмима деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића (уп. Стиловић 2008: 462; Поломац 2012а: 136; 2016: 167–168), у повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића (уп. Поломац 2012б: 325–327), у писмима султаније Маре (уп. Ивић 1973: 338), као и у Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (уп. Јовић 1968/1969: 406–407) и писмима турских султана Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 188). За примере овога типа у говорима косовско-ресавског дијалекта уп. само Ивић 1994а: 222.

11 Примери су забележени и у повељама и писмима кнеза Лазара и Вука Бранковића (уп. Стиловић 2008: 464–466; Поломац 2017: 67), повељама и писмима деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића (уп. Поломац 2012а: 136–137; 2012б: 346; 2016: 167–168), писмима султаније Маре (Ивић 1973: 338–339), у Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (уп. Јовић 1968/1969: 417–418, 425–427), као и у писмима турских султана Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 360). За стање у говорима косовско-ресавског дијалекта уп. само Ивић 1994а: 223; 2009: 65.

12 На исти закључак упућује и грађа из писама султаније Маре (уп. Ивић 1973: 338–339).

ских наставака у нашим писмима сведочи чињеница да се примери са *-ex* и *-em* у ген. и дат. мн. придева пробијају и у формулаичним уводним и завршним деловима писама, у којима се начелно очекује конзервативније стање.

Иако се морфолошки икавизам бележи у писму деспота Стефана Бранковића Дубровнику из 1476. године: *ни на чѣ несѣ имѣ љ мѣ љвогѣ домѣ љчинѣ тѣстемѣтъ* (уп. Поломац 2012б: 346; 2016: 168), иако су најмање два писма деспота Вука Гргуревића настала на територији данашњег Срема (прво у Купинику, четврто у Иригу), у њима нису потврђени примери икавизама који би могли упућивати на постанак шумадијско-војвођанског или смедеревско-вршачког дијалекта крајем XV века.

Изузев четвртог писма у коме нису забележени примери вокала /а/ пореклом од некадашњег /ə/, у свим осталим писмима ова промена је потврђена¹³: *тадѣ I/23, восѣскѣ I/33, II/7, хрѣварѣствѣ III/2, посѣ III/19, сѣ порѣчѣ III/20, каѣ III/24, V/17, 28, восѣскѣ III/29, сам каѣ V/2, нашѣ сѣ V/3, сѣ нашѣ V/4, 5, саѣ V/16, посѣ V/16, 37, љ самѣ рѣкѣ V/18, би рѣкѣ V/30, таѣ V/31, ѡѡѣ V/32*. На основу наведених потврда разложно је претпоставити да је у примеру љже III/16 (ген. јд.), вокал /а/ обележен на традиционалан начин графемом љ.

Судбина некадашњег вокалног /л/ у писмима деспота Вука Гргуревића може се пратити само на основу његовога имена у потпису: *вѣкъ I/33, III/28, IV/18, ѣѣ III/6*¹⁴. Већим бројем потврда

13 Вокал /а/ пореклом од некадашњег /ə/ забележен је и у повељама и писмима деспота Стефана и Лазара Бранковића (уп. Поломац 2012б: 349; 2016: 171). С друге стране, чување полугласника претпоставља П. Ивић (1973: 343) за писма султаније Маре Бранковић.

14 Потврде ове промене очекиване су с обзиром на стање других споменика пословноправне писмености XV века из источних штокавских крајева: примери се бележе у Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (уп. Јовић 1968/

посведочена је промена /л/ на крају слога у /о/: сѡw си I/8, си вѡw порѡчѡw I/13, бѡде говорѡw I/29–30, си писѡw III/5–6, нагнѡw V/5, си порѡчѡw V/33–34, што је такође очекивано у контексту података које нам пружају повеље и писма деспота Лазара и Стефана Бранковића, у којима је ова промена „системска одлика језика посведочена неспорним примерима” (уп. Поломац 2012б: 350)¹⁵. Примери у којима је /л/ на крају слога непромењено долазе са надредним словом и титлом на крају речи, те као такви имају првенствено ортографски значај: љ бѡ ѡчѡw I/8, бѡде говорѡw II/4, вѡ говорѡw II/5, посѡ III/19, сѡ порѡчѡw III/20, вѡ хотѡ III/23, нашѡ сѡ V/3, 4, 5, посѡ V/16, 37, самѡ рѡкѡ V/18, вѡ ѡчѡw V/30, сѡ напѡрѡw V/36–37, сѡ казѡ V/2, вѡ рекѡ V/30.

Остале важније фонетске и фонолошке одлике језика писама деспота Вука Гргуревића, забележене и писмима султаније Маре (уп. Ивић 1973: 339–340), нису од значаја за дијалекатску диференцијацију српских говора у другој половини XV века, али представљају важно сведочанство о превласти српског над српскословенским језиком у нашим писмима. Иницијално у- пореклом од вѡ- доследно је одражено у духу српског језика (ѡ I/6, 9, 16, 34, III/2, 5, IV/15, V/9, 10, 28, ѡчѡw I/8, ѡзимѡw I/24–25, ѡписѡw IV/7, ѡзговѡw IV/8, итд.), као и консонанти /ћ/ и /ѡ/ у резултату новог јотовања -jш- и -jg-: докѡ V/9, догѡ I/4, III/26, догѡше IV/4, догѡ V/22, нагѡw I/16, погѡ III/7. Поред примера метатезе у заменичком корену вс- (<вѡс-) у духу српског језика: свѡ I/17, сѡ свѡ I/28, свѡ III/8, свѡ III/13, сваки V/30, забележен је и један српскословен-

1969: 383), двама повељама деспота Ђурђа Бранковића из треће деценије XV века (уп. Поломац 2012а: 139–140) и повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића (уп. Поломац 2012б: 349). У писмима султаније Маре нема примера за вокално /л/ (уп. Ивић 1973: 339).

15 Промена /л/ на крају слога у /о/ забележена је и у писмима султаније Маре (уп. Ивић 1973: 339).

ски пример сваке III/1 у уводној формули писма. Предлог и префикс *od* редовно се пишу са надредним *d*: \hat{w} I/4, 23, 24, 26, II/4, III/7, 13, 15, 16, 18x2, 21, IV/4, V/10, 36, \hat{w} правѣ III/10, \hat{w} лѣчило V/13, \hat{e} \hat{w} лѣчила 14/15. Прелаз /ж/ у /р/ доследно је проведен у везнику \hat{e} рѣ I/8, 10, 25, II/3, III/9, 15, 20, IV/4, V/12, 13, 17, 28, 29, \hat{e} рѣ V/19, 30, док очекивано изостаје у глаголу може I/16. Поред многобројних примера групе (-)иш- пореклом од (-)чьш-: \hat{c} ю I/5, 7, 9, 13x2, 26, 29, III/5, 11, 13, 17, 22, IV/5, 8, 9, V/19, 33, 37, \hat{c} II/4, ницо V/19, бележи се и традиционално писање у примерима \hat{p} тенога I/28, \hat{p} тене III/1, \hat{p} тени III/5, \hat{p} тенога III/10.

4.2. Морфологија. Поред горенаведених примера дат. и лок. јд. ж. р. непалаталне и палаталне промене са наставком -e, у именичкој деклинацији су од највеће важности потврде наставка -a у ген. мн. м. р.: свѣ \hat{v} ашалара III/8, свонѣ \hat{v} оклисара V/29 (поред градѣ I/33, II/7, III/29 у формули потписа)¹⁶, као и примери који би могли упућивати на процес анализације: до смѣдѣрѣвѣ III/27 (ген. јд.), сев си на столѣ \hat{c} ѣтва свога \hat{w} ѣа I/8. Пример до смѣдѣрѣвѣ III/27 може упућивати на мешање генитива и локатива у једнини¹⁷, док други пример може илустровати мешање акузатива и локатива¹⁸.

16 Потврде наставка -a у ген. мн. именица бележимо у признаници деспота Стефана Бранковића о пријему дела очеве оставе (12. август 1457. године) (уп. Поломац 2016: 229).

17 Мешање ова два падежа у једнини забележено је у једном примеру и у повељи деспота Ђурђа Бранковића Дубровнику (17. септембар 1445): при сѣпочившаго кнеза лазара, и при сѣпочившаго гѣа и родителя ми деспота стефана (уп. Поломац 2012а: 142; 2016: 210).

18 Неразликовање ова два падежа бележимо и у признаници деспота Лазара Бранковића Дубровнику (1457): ере је гѣѣ кра \hat{v} рѣмѣиѣ \hat{v} сегаи света \hat{v} прагѣ (уп. Поломац 2016: 210). Ипак, на опрез приликом тумачења примера сев си на столѣ \hat{c} ѣтва свога \hat{w} ѣа I/8 упућују примери из RJA XV: 169, у којима се види да се ради о устаљеном изразу.

У писмима нису забележени примери који би упућивали на пре-структурирање множинских падежа након губљења двојине: само земља I/2, II/2 (дат. мн. ж. р.) и цри I/1, II/1, цѣри III/1 (инстр. мн. м. р.), али у уводним формулама адресације. Посебну пажњу заврећују још и двојаки облици инстр. јд. м. р. некадашњих палаталних основа (кралѣмь I/12, али и царѣ V/1) и ном. мн. м. р. по консонантској промени (родитѣѣ IV/14, али и поклисари V/21, 23, 27), као и примери лок. јд. м. и с. р. доследно са наставком -у: љ животѣ I/9, љ кѣпини I/34, по мѣрачѣ II/4, IV/7, по ивѣаи III/20, љ иригѣ IV/15–16, љ залогѣ V/10, по врѣгѣ V/13–14, ѡ нишѣ V/22, ѡ крѣшевѣ V/22–23, ѡ сигидинѣ V/26, ѡ темѣварѣ V/26, на светѣ V/35, љ хрѣварѣствѣ III/2. Наставак -ем бележи се у дат. мн. м. р. некадашње -i- и консонантске промене: люде V/9, родителѣ IV/12, а у акуз. мн. м. р. некадашње -i- промене долази старији облик люди V/6, 11. Старији наставак -ју у инстр. јд. именица ж. р. некадашње -i- промене потврђен је у примерима мокью V/13 и светлостью V/18. Један српскословенски облик ген. јд. ж. р. долази у уводној формули адресације: и всѣке пѣтене ѣти и слави III/1 (уп. у истом писму и српске облике стране III/15, 18 и вѣке III/16).

У категорији заменица и придева – поред горенаведених примера са -ем у инстр. и лок. јд. и дат. мн. и -ех у ген. мн. – потребно је указати још и: а) на примере личне заменице 1. лица јд. у духу народног језика: ѡ III/14, V/2, 18, ѡа I/24, II/5, V/25, 34, б) на множинске падеже личне заменице 1. и 2. лица: ѡа II/4, ѡа III/13, 16, вѣ III/18 (ген.), ѡа I/4, 5, 10, 13, III/5, 23, IV/5, 6, ѡамѣ I/7, 9, IV/4 (дат.), ѡи IV/9 (дат.), вѣ I/23 (акуз.), ѡами I/18, 19, 22, 27, III/22 (инстр.), в) на акуз. мн. ж. р. заменице 3. лица: да мѣ је верѣје цѣгѣво ти IV/8–9, г) на употребу општих заменица цо годѣ III/17, када годѣ III/24, д) на употребу партикуле j¹⁹: таи

19 Партикула је потврђена и у прилозима: дотлаи I/17, V/23, такои III/18, тѣи V/27.

V/31 (ном. јд. м. р.), *вѡаи* V/32 (акуз. јд. м. р.), *таи* V/16, 37 (акуз. јд. м. р.), *тогаи* V/15, 36, 37 (ген. јд.), *ѡногѧ* V/33 (акуз. јд.), *тои* I/26 (ном. јд.), *тои* I/26, II/4, III/8, 12, 13, IV/6, V/5, 16, 28, 34, *ѧи* III/23, V/4 (акуз. јд.), *ѡѡи* V/11 (акуз. јд.), *ѧ*) на примере употребе придева неодређеног вида: *ѧ дѧгѧ животѧ* I/9, *докла годѡр те гѡнь бѧ жива дръжи* V/35.

У категорији глаголских облика најпре је потребно указати на фреквентне облике презента који ускључиво долазе у духу српског народног језика: а) *целивѧ* I/3, II/2, IV/12, *целивамѧ* IV/2, *ѧзимлѧ* I/25, *примѧ* III/14, *молимѧ* III/20–21, *давамѧ* V/11, *ѧстави* V/25, *примѧ* V/34 (1. л. јд.), б) *ѧокиѡшь* I/21, V/17, *ѧокиѧ* III/24, *верѧѡшь* I/30, *знѧ* III/8, 11x2, *ѡпрѧви* III/10, *дошлѧ* V/8, *имѧ* V/36 (2. л. јд.), в) *ѧмножи* I/9, 30, II/5, IV/14, *пиѡе* I/6, 7, 10, *порѧѧѡе* I/6, 10, *зна* I/13, III/19, IV/3, V/1, 17, 33, *знаѧ* II/3, *може* I/16, *бѧѡе* I/17, I/20, 27, V/31, *бѧѧѡе* I/21, 23, III/18, V/4, *ѧѡе* I/22, III/22, *имѧ* III/1, 26, *погѡе* III/7, *искаже* III/13, *каже* III/13, *догѡе* III/26, *ѧзговори* IV/8, *верѧѡе* IV/8–9, *даѧ* IV/12, V/8, 10, *дошлѡе* V/6, *ѧокиѡе* V/7, 20, 37, *сврѡши* V/17, 20, 21, 32, *ѧстави* V/25, *некиѡе* V/31, *дръжи* V/35 (3. л. јд.), г) *поклѧнѧмо* I/7, *молимо* I/20, 29, *спрѧвимо* I/26–27, III/17, *пошлѧѡѧ* III/6, *пѡтаѧвимо* III/27, *слѧжимо* IV/12 (1. л. мн.), д) *сѧ* IV/8, *ѧине* V/13, *бѧѧѧ* V/15, *догѡ* V/22, *сѧѧе* V/22, *стоѧе* V/26, V/27, *ѧоѧе* V/23, 27, *идѧ* V/24, 26 (3. л. мн.). Међу наведеним примерима презента посебно истицање заслужују облици по V Белићевој врсти: *ѧзимлѧ* I/25²⁰, *дошлѧ* V/8, *дошлѡе* V/6, *пошлѧѡѧ* III/6.

Поред облика 3. л. јд. и мн. аориста: *догѡе* I/4, *догоше* IV/4, *казѧше* IV/5, посебно истицање заслужују облици 1. л. мн. дослед-

20 Облици овога глагола по V Белићевој врсти забележени су и у повељама деспота Ђурђа Бранковића (уп. Поломац 2012а: 144), у једном писму султана Базита II Дубровнику из 1485. године (уп. Лутовац Казновац 2019а: 244), као и у савременим косовско-ресавским говорима (уп. Ивић 2002: 9).

ви дошла V/28, ви било V/19 (3. л. јд.), висто вили I/10, висто слџили I/19 (1. л. мн.). Поред очекиваних облика императива: верџи III/14, дди V/38, прими III/21, пошли III/24, џстави V/22 (2. л. јд.), посебно истицање заслужује облик императива у примеру: за тои **вигъ** твоје цѣтво ели врѣме сада таи послѣ чинити V/16–17, настао аналогijом према атематским глаголима, а потврђен како у старим споменицима (уп. Даничић 1874: 336) тако и у савременим говорима косовско-ресавског и призренско-тимочког дијалекта (уп. Ивић 2009: 168).

О процесу губљења партиципа и настанку глаголских прилога у српском народном језику сведоче примери ствѣки I/19 и чџвши I/14.

4.3. Из лексике. С обзиром на садржај и намену писама очекивана је употреба лексике страног порекла. У категорији оријентализама, поред личних имена *Бајазити*, *Мураити* и *Али-беи*, долазе владарске титуле *султѣан*, *амира/амире*²³, *беи* и *хан*²⁴, затим термини војног и државног устројства: *баша*²⁵, *улак*²⁶ и *харач*. Посебно истицање заслужује лексема *армаѣан* 'дар, поклон' (в. ЂКАЛIС 1966: 98): и цо ни не цѣтво ти армагѣа конѣ послало IV/10, која у RJA I: 110 долази само са потврдама из народне поезије. Међу осталим речима страног порекла потребно је указати на романизме *кашѣел* и *кайеѣан* (титула деспота Вука Гргуревића, 'заповедник града', в. RJA IV: 841), затим на грецизам *склав* 'слу-

23 У средњовековним споменицима бележи се *амир*, *амира* и *амире* (уп. RJA I: 81).

24 Према RJA III: 565 најстарије потврде долазе од XVI века.

25 У нашим писмима у значењу 'војни заповедник' (уп. ЛССВ: 503). У једном примеру: а на верџ великога гѣодара и свѣ вашалара IV/7–8 долази неадаптирани множински облик.

26 У значењу 'гласник' (уп. ЂКАЛIС 1966: 631), према RJA XX: 487 са најстаријим потврдама из XVI века.

га, роб' (уп. VASMER 1944: 134, RJA XV: 241; детаљније о установи *склава* у ЛССВ: 671–672) и хунгаризам *орсаї* (од старијег мађ. *uruszág, urszág*, данас *ország* (уп. НАДРОВИЧС 1985: 441); у значењу 'држава, земља', в. RJA IX: 175; ЛССВ: 634–635).

5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. На основу најважнијих језичких одлика писама деспота Вука Гргуревића може се закључити како је српски језик употребљен у њима изграђен на основи косовско-ресавског дијалекта с краја XV века, чије су најважније одлике екавизам у низу морфолошких категорија (дат. и лок. јд. именица ж. р. са наставком *-е*, наставак *-ем* у инстр. и лок. јд. и дат. мн. и *-ех* у ген. мн. заменица и придева), вокал /а/ пореклом од /ə/, вокал /у/ пореклом од вокалног /л/, вокал /о/ пореклом од /л/ на крају слога, облици презента типа *узимљем*, облици футура I са енклитиком *ше* и облици императива типа *виђ*. На основу ових, али и других забележених језичких одлика, може се пратити континуитет употребе одлика косовско-ресавског дијалекта у повељама и писмима XIV и XV века – од повеља и писама кнеза Лазара и господина Вука Бранковића преко повеља и писама Српске деспотовине до повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића, писама султаније Маре Бранковић и писама деспота Вука Гргуревића. Пад Српске деспотовине и померање политичких активности на територију јужне Угарске нису оставили трага у језику писама деспота Вука Гргуревића насталим на тлу данашњег Срема, будући да њихов језички тип – како смо показали – одражава традиције пословноправне писмености Српске деспотовине. Поређењем писама деспота Вука Гргуревића са сачуваним српским писмима из угарских канцеларија XV и XVI века може се закључити како се највише језичких подударности налази са писмом дворског судије и ердељског војводе Стефана Баторија Али-бегу Михалоглуу (1482–1489) (в.

следеће поглавље ове књиге), нешто мање и са писмима краља Јована Запоље смедеревском санџак-бегу Мехмеду Јахијапашићу и његовом заменику Ферхату из 1537. године²⁷, док се у основи српског језика писама угарског краља Матије Корвина из XV века налази други дијалекатски тип²⁸. С друге стране, граfiјско-правописне и језичке подударности које се уочавају између писама деспота Вука Гргуревића и писама турских султана Мехмеда II и Бајазита II Дубровнику²⁹, упућују нас на путеве могућих узајамних утицаја писмености из времена Српске деспотовине (и времена након њеног пада) и писмености Портине српске канцеларије.

27 У овим писмима бележи се вокал /a/ пореклом од /ə/, екавизам у дат. јд. именица ж. р. и лок. јд. придевских заменица, као и наставак -хмо у 1. л. мн. аориста (уп. Поломац 2020).

28 Оба српска писма краља Матије Корвина из XV века одликује икавизам (деталније у посебним поглављима у овој књизи).

29 У основи језика писама Портине српске канцеларије налази се народни говор близак данашњем косовско-ресавском дијалекту (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 360).

ПИСМО СТЕФАНА БАТОРИЈА
АЛИ-БЕГУ МИХАЛОГЛУУ (1483)*

1. Увод. Писмо Стефана Баторија¹, дворског судије Матије Корвина и ердељског војводе, упућено 1. маја 1483. године турском војном заповеднику и смедеревском-санџак бегу Али-бегу Михалоглуу² представља део шире дипломатске преписке која је вођена између угарског краља Матије Корвина и турског султана Бајазита II током 1482. и 1483. године, а која је резултира петогодишњим примирјем између двеју страна. У претходном поглављу размотрена су писма која је у име краља Матије Корвина султану Бајазиту II и Али-бегу Михалоглуу слао деспот Вук Гргуревих током 1482. и 1483. године. На садржинску везу ових писама и писма Стефана Баторија Али-бегу Михалоглуу већ је указано у нашој историографији (уп. Митровић 2006: 76–78). Бавећи се детаљније писмима деспота Вука Гргуревиха са аспек-

* Ово поглавље представља делимично проширену верзију рада *Српски као дипломатски језик на угарском двору XV века (на примеру писма Стефана Баторија Али-бегу Михалоглуу)* објављену у часопису *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, бр. 66/1, 2021, стр. 159–171.

1 Детаљније о Стефану Баторију (мађ. Escedi Bátori István) в. у HORVÁTH – NEUMANN 2012.

2 О Али-бегу Михалоглуу (тур. Mihaloğlu Ali Bey) детаљније в. у ЗИРОЈЕВИЋ 1971.

та историјске дијалектологије (уп. Поломац 2021б) уочили смо и одређене језичке сличности са Баторијевим писмом, што нас је подстакло да му посветимо подробнију пажњу.

Баторијево писмо до сада није било предмет посебних филолошких истраживања. Уз издање текста писма Н. Радојчић (1953/1954: 357) најпре напомиње како је писар знао понешто тадашњи српски књижевни језик „и чак је располагао и мрвицама знања о правописној реформи Константина Филозофа Косничкога”, затим истиче како је право чудо како су „ученошћу несумњиво неоптерећени српски писари” Корвиновог писма Бајазиту II и Баторијевог писма Али-бегу Михалоглуу „успели да веома сложена и јако деликатна питања одену у подесну форму”, да би се на крају запитао није ли тај писар могао бити поп Јован, поклисар деспота Вука Гргуревића (уп. Радолчић 1953/1954: 361)³. На Корвиново писмо Бајазиту II и Баторијево писмо Али-бегу Михалоглуу осврнуо се још само П. Ђорђевић (1991: 171) кратком белешком о графици и језику првога писма: „У графици има њ и њ, а нема ћ. Преовлађује екавски изговор, поред неколико икавизама”. О графици и језику Баторијевог писма Ђорђевић (1991: 171) не говори директно, већ само упућује на Корвиново писмо Бајазиту II: „Графиција је углавном као у претходном писму, а такође и језик”. Основни циљ нашег рада представља покушај да се писмо Стефана Баторија Али-бегу Михалоглуу детаљније сагледа са правописне и језичке стране у контексту досадашњих сазнања о употреби српског језика и ћирилице у дипломатској преписци угарског двора са турским султанима и војним званичницима током XV и XVI века (према Поломац

3 На попа Јована као вероватног писара Вукових писама упућује и К. Митровић (2006: 78) истичући како је Вуков поклисар „морао бити учен и упућен у тајне дипломатије”.

2020; 2021б), али и у ширем контексту односа српске канцеларије на угарском двору са пословноправном писменошћу Српске деспотовине (према Поломац 2016) и Портине српске канцеларије (према Лутовац Казновац 2019а).

2. ТЕКСТ И ФИЛОЛОШКИ КОМЕНТАР. Баторијево писмо у оригиналној графици приређено је на основу фотографије која се налази у Архиву САНУ под сигнатуром 10070–5. У питању је иста фотографија на основу које је Н. Радојчић (1953/1954: 355) приредио своје издање, напоменувши притом како „су писма велика, а формат фотографија мали, то их није било лако прочитати и преписати”⁴. Н. Радојчић (1953/1954: 355) нас такође обавештава да се оригинали Корвиновог и Баторијевог писма чувају у Сарају у Цариграду, као и да је њихове фотографије добио љубазношћу немачког турколога Ф. Бабингера⁵. У Архиву САНУ није сачувана фотографија полеђине писма на којој се налази кратак текст адресе који је стога донета према Радојчићевом издању.

У тексту писма Стефан Батори интитулише се мађарским именом и титулом (мађ. *udvarbíró*, 'дворски судија', уп. *HADROVICS* 1985: 517): батџ иџвџ · и двџвџ бирџ · свџлости кралевеи · и воџџа ардеџки 1, док је Али-бегово име прилагођено српском језику: али вџгоу миџџвџговикю 2. Из писма сазнајемо о месту (Будим), дану

4 Будући да смо располагали Радојчићевим издањем, недовољно добар квалитет фотографије писма није нам стварао превише тешкоћа приликом рашчитавања, али нас је онемогућио да фотографију приложимо у раду заједно са текстом у оригиналној графици.

5 Приликом посете Топкапи палати у Истанбулу (у новембру 2019. године) обавештени смо да се тамо данас налази само турска копија писма деспота Вука Гргуревића Али-бегу Михалоглуу, али не и српска писма деспота Вука Гргуревића, краља Магије Корвина и Стефана Баторија. Ову информацију свакако треба узети са резервом и поново проверити.

и месецу (1. мај), али не и о години настанка. Н. Радојчић (1953/1954: 357) писмо датује између 1. маја 1482. (султан Мехмед II који се помиње у писму умро је 3. маја 1482) и 1489. године (краљ Матија Корвин умро је пре 1. маја 1490. године), док К. Митровић (2006: 76–77) сагледавајући писмо у контексту читаве преписке између деспота Вука Гргуревића и Бајазита II и Алибега Михалоглуа претпоставља да је настало 1483. године, што смо и ми овде прихватили.

2.1. ТЕКСТ ПИСМА У ОРИГИНАЛНОЈ ГРАФИЈИ

† БАТА̂ ИЦВА̂ · и ѡДВА̂ ВИРО̂ · СВѢТЛОСТИ КРАЛЈЕВИ · и воеѡА АРДЕЉКИ · ОУЗМОЖНОМ̂ · ВЪСЪКЕ ЧЪТИ ПОЧЪТЕНЕ ДЪИНОМ̂ · БРАТОУ МИ |² ЛЮБИМОМЪ · АЛИ БЪГОУ МИХА̂БЪГОВИКУ · воеводѢ СЛАВНОМ̂ · МНОГОЛЮБОВНО ПОКЛОЊЕНІЕ · ПАКИ ДА ЗНА ГИТВО ТИ · КАКО ПРИМИСМО · ЛИСТЕ ЦЮ МИ |³ БЪШЕ ТВОЕ БРАТЪВО ѠПИСАЛО ПО ПОП̂ ИВАНЪ · ПРЪМА НАШИ̂ ЛИ̂ · ЦЮ СМО МИ БИ̂ ПИСАЛИ ТВОМОУ БРАТСТВЪС̂ СКОРЪЗЪ МИРЬ · и МИ ЛИТЕ ВАШЕ КАЗАСИ̂ |⁴ СИЛНОМ̂ ГИ̂НЪ НАШЕМ̂ СВѢТЛОТИ КРАЛЈЕВИ · и СВѢТЛОТЪ КРАЛЈЕВА ДОВРЪ РАЗАБРА ЛИТЕ ВАШЕ, КАКО ВИ ПИШЕТЕ · ДА Є БИЛО ЗА ВРЪМЕНА |⁵ СИЛНОГА, и ПОКОИНОГА СОУЛТА̂ МЕХЕМЕ БЕГА · НЕКОЛИКО КРА̂ ЗА МИ̂ и ЗА ПРІАТЕЉТВО · ПОКЛИСАРИ НАШЕГА СИЛНОГА и СЪЛОГА КРАЛІА · |⁶ К ЦАРОУ НА ПОРТЪ ДОХОДИЛИ · и ОУТЪКМИЛИ Ш НЕГОВЪМЪ ЦРЪТВОМЪ · КАКО ДА ВИ СЕ ГРА̂ ЗАСЛОЊ ЦЮ ЈЕ С ОНЕИ СТРАНЕ ОУЗЕТЪ Ѡ ВАСЬ · ДА |⁷ СЕ РАЗВИНЕ · и ТАКОИ ПРАВИТЕ ДА Е ТОИ БИЛО С КРАЛЈЕВЕ СТРАНЕ ѠВЕКІАНО ПРЪ ЦРѢВЕ̂ ПОКЛИСАРО̂ · и ОУ КЛЕТОВНЕ ЛИСТЕ ЗАПИСАНО · |⁸ КОИ СОУ ЛИТИ МЕГНО ЦРѢМЪ и КРАЛІЕ̂ ЗАПИСАНИ · и ПА̂ ТАКОИ ГОВОРИТЕ · ДА ЈЕ ТО С КРАЛЈЕВЕ СТРАНЕ НЕСЪВРЪШЕНО · и ДА СЕ ЗАТО МИ̂ РА|⁹СКИНЪ · и МИ ТОИ ОУЗНАМО и РАЗОУМЕСМО · ДА НЕ ЗАТОИ МИ̂ РАСКИНОУ̂ · НЕГО Є ВИЛА СВѢТЛО КРАЛЈЕВА ГОТОВА и ПРИПРАВНА СЪСВѢ̂ |¹⁰ ДА ГРА̂ ЗАСЛО̂ РАЗВИНЕ · и СВЕ СВОЕ ѠВЕГОВАНІЕ ДА СЪВРЪШИ · ДА ДА ЗНАШЬ · КАКО Є ЗА ѠВАИ ОУЗРЪ̂ МИ̂ РАСКИНЪ · КА̂ НАПОСЛАТЪ и ДОЛЦИ ПЕ|¹¹ТЪРЬ ХОДИ К ЦРѢВЕ СВѢТЛОТИ · ТА̂ и ПОКОИНИ СОУЛТА̂ МЕМЕ̂ БЕГЪ БЪШЕ ИСКЪ КАКО ДА ВИ НЕГОВА ВОИСКА КА̂ ЈЕ БИЛО НИЕМЪ ДРАГО ДА |¹² ХОДИ СКОРЪЗЪ ЗЕМЉО и

ГІТВО СВѢЛОСТИ КРАЛІЕВІЕ · С ВОЛО КРАЛІЕВѢ, ИЛИ И БЕЗ ВОЛІЕ · ТОМОУИ СВѢЛО
 КРАЛІЕВА НЕ ХТѢ · ЕРЕ ТОИ НЕ БЕІ¹³ШЕ ГОВОРЕНО ОУ ПРЬВѢ ГОВОРѢ · ЦЮ ПРЕ БЕШЕ
 СРЕГІЕНЬ МІИ И ПОТЪРГІЕНЬ · И ТОИ ЗНАИ ЕРЕ¹⁴ ЗА ТАИ ОУЗРѢ МІИ РАСКИДЕ · ДА ЗА
 СВЕ ЗА ТОИ НИЦІА НЕ¹⁴ МАНІЕ · И ВЩЬ АКО НЕ ВОЛА ВЕЛИКОГА ЦРЯ СЪШНЕГА ·
 ОУЧІНИИ МІИ ДОБРО ПРІАТЕЛѢТВО З ГОСПОДИНО НАШИИ КРАЛІЕМЪ · КАКО НЕ НАРОУЧЕНО
 ВѢТОУ · |¹⁵ ДА ЗА ТОИ НЕ ИМАИ СЪМНО НІЕДНѢ МОИ БРАТЕ · И ДА ЗНАШЬ КАКО
 НЪ И ТИ САМЪ НАРѢЧЮЕШЬ, ЕРЕ СМО ВЕЛИКО ВРѢМЕ ВѢ КРАЛІЕВЕ СТРАНЕ НА СЕІ¹⁶БЕ
 ПРІИМИ · ДА НЕКА ЗНАШЬ ДА ТЕ ЧІНЮ ИСТИННА И СТАНОВИТА · АКО ВЕЛИКИ
 ЦРЬ ВАШЬ СЪ ВНѢ НАРЕЧЕНІЕМЪ · КАКО НЕ БИЛЬ ГІИИ КРАЛЬ |¹⁷ С НЕГОВѢ ВЩЕ ·
 И ОУХОКІЕ МІИ И ПРИАТЕЛѢТВО · И КРАЛІЕВА Е СВѢЛО ГОТОВА, К ОНОМЪИ ПРЬВОМОУ
 НАРЕЧЕНІЮ · ЦЮ СЕ НЕ ПРЬВО ЗАПИСАЛО¹⁸ И НАРЕДИЛО · ХОКІЕ СЕ ТВРѢДО ДРЪЖА ·
 АКО КІЕ И ЦРЬ ДРЪЖАТИ, И ВНОИ ИСПЪНИТИ · ТАКОИ ДА БОУДЕ МЕГЮ НАМИ
 МИРЬ И ИСТИ|¹⁹НО ПРИАТЕЛѢТВО · А ЦЮ МИ ПІШЕШЬ ЗА ЛЮДИ · КОИ СОУ ПРЪВШИ
 С ВАШЕ СТРАНЕ К НАМЪ, ДА ІХЪ ВПЕТЬ ВРАТИМО · ЗА ТОИ СВѢЛО КРА|²⁰ЛІЕВА
 ХОКІЕ І ПОУСТИТИ · АКО КІЕ ТВОИ ГІИИ ЦРЬ ПОУСТИТИ ЛЮДИ, КОИ СОУ ІС КРАЛІЕВА
 ВРѢА ВЪВЕДЕНИ · АКО ЛИ БИ ЦРЬ НЕ ХОТЕЛЬ · |²¹ КАКО БИ ТОИ ПОУЧЕНО ВІЛО ЗА
 СВѢЛО КРАЛІЕВОУ · ДА АКО ХОКІЕ ЦРЬ ПОУСТИТИ КОИ ХОТЕ СВОИ ВОЛО ДОИТИ К
 НЪ · ХОКІЕ И ГІИИ |²² КРАЛЬ РАДО ПОУСТИ · КОИ ХОТЕ СВОИ ВОЛО ПОИТИ К ВАМЪ ·
 ЗА ТОИ АКО КІЕ ПРИСТАТИ ТВОИ ГІИИ ЦРЬ · НАРЕДИ СЪ ЦРЕМЪ ДА ПО|²³САІЕМО (!)
 ТЕ СЛОБѢНЕ, КРАЛІЕВѢ ПОКЛИСАРѢ · И ДА ПОШЛЕ ЛЮДИ ОУ СМѢРЕВО ОУ
 ТАЛСТВО · КЪ ТАКОИ ОУЧІНИТЕ · ХОКІЕ ГІИИ |²⁴ КРАЛЬ ТЪИ ЧАСЬ ПОУСТИТИ
 НА ПОРТОУ СВОГА ПОКЛИСАРА · ДА СЕ ОУЧІНИ ИЗНОВА МІИ И ПРІАТЕЛСТВО · И ДА
 СЕ ПОТВРѢДИ · |²⁵ ЗАТОИ НАГИ ТВОЕ ВРАТВО ВОЛО ЦРЄВѢ · ЦЮ КІЕ С НАМИ
 ОУЧІНИТИ · И НАМЪ ВПІШИ ДА ЗНАМО, АКО НЪ ТРЕВОУІЕ ЗА ТАИ |²⁶ МІИ И
 ПРІАТЕЛСТВО МЕГЮ ДВА ГІИИ СТОАТИ · КОИ СЕ МІИ ЗА ВБА ГІИИ ВІИ КОРИСТЕНЬ,
 И ПОУЧЕНЬ · И БЪ ТЕ ДРЪЖИ |²⁷ ОУ ГІИИТВОУ ЗРЪВА И ВЕСЕЛА · ПИСАНА НА БДИИ
 МЕСЕЦА МІА А

Текст адресе на основу РадолчиѢ 1953/1954: 355:

ОУЗМОЖНОМ(Ъ) И ВЪСАКІЕ ХВАЛЕ И ПОУЧЕНЕ ЧЪСТИ ДО(СТ)ОИНОМ(Ъ) · АЛИВЕГ(Ъ)
 МИХААЛБЕГОВИК(Ъ) ВОЕВО(Д) СЛАВНОМ(Ъ) · И НА(М) ВРАТѢ И ПРІАТЕЛЮ :

Наше читање се у неколико примера разликује од Радојчићевог: према *воево(д)а* 1, *вѣське* 1, *до(с)оином(џ)* 1, *нѣговѣмь* 6, *несъвршено* 8, *съврши* 10, *раскиноу(т)* 10, *говор(џ)* 13, *ере* 13, *г(с)пнь* 16, *сџ* 20, *свѡ(м)* 21, 22, *ити* 22, у нашем издању *воеѡа* 1, *вѣське* 1, *дѡиноѡ* 1, *неговѣмь* 6, *несъвршено* 8, *съврши* 10, *раскинџ* 10, *говорџ* 13, *ере* 13, *гѡпнь* 16, *соу* 20, *своѡ* 21, 22, *поити* 22. У неколико примера другачије смо поступали према састављеном и растављеном писању речи: према тако и 7, *нехѣѣ* 12, *ономџ* и 17, *аколи* 20, *нехотель* 20, у нашем издању такои 7, *не хѣѣ* 12, *ономџи* 17, *ако ли* 20, *не хотель* 20. У примерима *гѡтѡ* 2, *гѡџ* 4, *гѡтѡ* 12, *гѡпнь* 16, 20, 21, 22, 23, *гѡра* 26х2, *гѡтѡу* 27 изнад надредног с написано је д тако да његова подница истовремено представља и титу. Посебан коментар захтева Радојчићево читање *послѣне* 22–23, што је у нашем издању донето према снимку као *послѣмо* (!) 22–23, будући да је у питању очигледна грешка писара: очекивани облик био би *пошлѣмо* 22–23 (уп. у истом реду *пошлѣ* 23).

2.2. ЈЕЗИЧКИ ОСАВРЕМЕЊЕН ТЕКСТ ПИСМА

Иштван Батар (Стефан Батори), дворски судија светлости краљеве и ердељски војвода, узможном⁶ и сваке поштене части достојном, брату ми љубљеном Али-бегу Михалбеговићу (Михалоглуу), многољубовно поклоњеније.

Нека зна господство ти како примисмо листове⁷ што ми твоје братство беше отписало по попу Јовану, [отписало] на наше листове што смо били писали твоме братству за мир. И ми о Вашим листовима казасмо нашем силном господину, светлости краљевој. И светлост краљева добро разабра Ваше листове, [разабра]

6 У значењу 'племенит, частан, дичан, славан', в. RJA XX: 379.

7 *Листѡ* у значењу 'писмо' (уп. Бубало 2009: 40).

како Ви пишете да су у време покојног силног султана Мехмед-бега поклисари⁸ нашег силног и светлог краља доходили на Порту неколико пута за мир и пријатељство, и како су утакмили⁹ са његовим царством како да се град Заслон¹⁰, што је од Вас узет, разруши. И тако чините да је то било с краљеве стране обећано пред царевим поклисаром и записано у клетовне књиге¹¹, у листове записане међу царем и краљем. И говорите пак тако да је то с краљеве стране незавршено, и да се зато раскину мир. И ми сазнасмо то и разумесмо. Мир није зато раскинут, него је светлост краљева била готова и приправна сасвим да разруши град Заслон и све своје обећање да сврши. Да, да знаш због чега је мир раскинут! Кад је најпосле Петар Доци¹² ишао царевој светлости, тада покојни султан Мехмед-бег беше тражио да његова војска ходи кроз земљу и господство светлости краљеве, када год је њему драго, с вољом краљевом или без воље. Светлост краљева то не хте јер о томе не беше говорено први пут када је уређен и потврђен мир. И знај то, јер због тога се раскиде мир! Да, за све то, ништа мање! И још, ако је воља великог садашњег цара да учини мир и добро пријатељство с господином нашим краљем како је наложено, за то не имали ниједну сумњу, мој брате! И да знаш, како нам и ти сам поручујеш, јер смо велико бreme од краљеве стране на себе примили. Да, знај да те чиним правим и

8 У значењу 'посланик, дипломатски посредник, преговарач' (уп. RJA X: 516; ЛССВ: 538–539).

9 У значењу 'утврдити, одредити, установити, углавити, уговорити', в. RJA XX: 74–75.

10 Заслон, данашњи Шабац, детаљније у Крстић 2010.

11 Под *клешовном књиом* подразумева се уговор двеју страна потврђен заклетвама.

12 Петар Доци (мађ. Dóczy Péter), бивши београдски капетан, заповедник угарске флоте на Дунаву и Сави и јајачки бан, у српској епској традицији познатији као Петар Дојчин (уп. Пешић – Милошевић-Ђорђевић 1996: 70).

становитим¹³! Ако велики Ваш цар пожели мир и пријатељство како је био уредио господин краљ са његовим оцем, и краљева је светлост готова тврдо се држати онога што је прво било записано и уређено, ако ће се цар држати и оно испунити. Тако да буде међу нама мир и право пријатељство!

А што ми пишеш да вратимо опет људе који су прешли с Ваше стране нама, хоће светлост краљева пустити их, ако хоће твој господин цар пустити људе који су одведени из краљевог орсага¹⁴.

Ако цар не био хтео, како би то поштено било за светлост краљеву. Да ако хоће цар пустити оне који желе својом вољом доћи нама, хоће и господин краљ радо пустити оне који желе својом вољом поћи Вама. Зато, ако ће пристати твој господин цар, уреди са царем да пошаљемо те слободне људе краљеву поклисару. И да пошаље људе у Смедерево у талство¹⁵. Кад тако учините, хоће господин краљ у тај час пустити на Порту свога поклисара да се изнова учини мир и пријатељство да се потврди. Зато нека твоје братство изнађе цареву вољу што ће нам учинити, и отпиши нам да знамо. Ако треба стајати између два господара за тај мир и пријатељство, за мир који се види користан и поштен за оба господара.

И Бог нека те држи у господству здрава и весела! Писано на Будиму, 1. маја.

Текст на ћолеђини: Узможном и сваке хвале и поштене части достојном, Али-бегу Михалбеговићу (Михалоглуу), славном војводи¹⁶ и нашем брату и пријатељу!

13 У значењу 'поуздан, истинит, несумњив, сигуран', уп. RJA XVI: 399–410.

14 Од старијег мађ. *uruszág, urszág*, данас *ország* (уп. Hadrovics 1985: 441); у значењу 'држава, земља', в. RJA IX: 175; ЛССВ: 634–635.

15 У значењу 'стање у коме се налази талац', уп. *ћалаштво* и *ћалство* у RJA XVIII: 38, 45.

3. ГРАФИЈСКЕ И ПРАВОПИСНЕ ОДЛИКЕ. Исправно запажање Н. Радојчића (1953–1954: 357) о томе да је писар Баторијевог писма познавао ресавски правопис неопходно је допунити конкретним примерима.

Међу одликама ресавског правописа најдоследније је изражено обележавање групе [ja] помоћу графеме а: уп. прѣтѣлѣтво 5, 14, 26, прѣтѣлство 24, приатѣлѣтво 17, 19, стоати 26 према само једном примеру са лигатуром у скраћеници мѣа 27. Ресавски манир преовлађује и приликом обележавања групе [je]: е 7, 9, 10, 17, е 4, ере 12х2, 15, воеѣа 1, воеводѣ 2, ниѣднѣ 15, нарѣчѣюеш 15, нарегнѣнемъ 16, поклоненѣ 2, твое 3, свое 10, шветованѣ 10 према малобројнијим примера са лигатуром у овој позицији: ѣ 6, 8, 11, 14х2, 16, 17, рѣзвѣ 7, 10, твое 25, тревоуѣ 25. С друге стране, лигатуре ја и ѣ доследно се употребљавају приликом обележавања сугласничких група [ja] и [ha]: краља 5, воља 14, швекѣано 7, односно [je], [he], [he] и [je]: краљевѣ 1, краљевѣи 4, краљѣва 4, 9, 12, 17, 19–20, 20, краљѣвѣ 7, 8, 15, краљѣѣ 8, краљѣвѣ 12, краљѣвѣѣ 12, краљѣнемъ 14, краљѣвоу 21, краљѣвѣѣ 23, вољѣ 12, послѣмо 22–23, пошлѣ 23; поклоненѣ 2, ниѣговѣмъ 6, ниѣгова 11, ниѣмѣ 11, манѣ 14, сѣшнѣга 14, ниѣговѣ 17; срегнѣнъ 13, поѣргнѣнъ 13, нарегнѣнемъ 16, нарегнѣнѣю 17; оусѣоѣе 17, ѣоѣе 18, 20, 21х2, 23, ѣѣ 18, 20, 22, 25. Ресавска норма преовлађује и приликом обележавања /и/ испред /j/: поклоненѣ 2, прѣтѣлѣтво 5, 14, 26, шветованѣ 10, нарегнѣнемъ 16, нарегнѣнѣю 17, прѣтѣлство 24, али и рѣзвѣ 7, 10, ниѣднѣ 15, приатѣлѣтво 17, 19, као и приликом употребе интерпункције: запете (забележено је 11 примера) и тачке на доњој линији реда¹⁷.

16 Овде у значењу 'санѣак-бег', уп. ЛССВ: 97.

17 Прецизан однос примера тачке на средини реда и доњој линији није могуће потврдити због недовољно квалитетне фотографије писма.

предлогу и префиксу у духу ресавског правописа: ѿ 6, 15, ѿтоѿ 14, ѿписало 3, ѿпиши 25, ѿвѣдени 20¹⁹.

Од осталих правописних одлика посебно истицање заслужује и један пример употребе графеме ю у функцији обележавања /у/ иза графеме ч: нарѣчюєшь 15. Ова појава карактеристична је за српскословенску писменост (уп. Ивић – Јерковић 2008: 432), па не изненађује што се у повељама и писмима Српске деспотовине јавља најчешће у манастирским даровницима (уп. Поломац 2016: 79).

Наведене правописне одлике оповргавају тврдњу П. Ђорђића (1991: 171) да је правопис Баторијевог писма углавном исти као у Корвиновом писму Бајазиту II. Преовлађујућом употребом ресавског правописа Баторијево писмо не само да се знатно разликује од Корвиновог писма Бајазиту II већ се издваја у читавом кругу сродних писама насталих на тлу Угарске крајем XV и током прве половине XVI века: Корвиново писмо фра Александру из 1465. године одликује мешавина западне (босанско-хумске) и источне (рашке) традиције (уп. Поломац 2018а: 41–43), Запољина српска писма из 1537. године одликује мешавина рашке и ресавске традиције (уп. Поломац 2020: 61–63), док су у писмима деспота Вука Гргуревића одлике ресавског правописа веома слабо изражене (уп. Поломац 2021б). Правопис Баторијевог писма ближи је правопису писама султаније Маре (уп. Ивић 1973: 340–341), као и правопису световних повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића (уп. Поломац 2016: 429–430). Наведене правописне одлике, посебно доследна употреба

19 У световним повељама и писмима из времена Српске деспотовине у овој функцији преовлађује w са надредним d (уп. Поломац 2016: 72–75). На исти закључак упућује и грађа из српских писама Портине канцеларије (уп. Лутовац Казновац 2019а: 56–57).

графеме ѿ, као и употреба ю у функцији обележавања /y/ иза графеме ч, потврђују мишљење Н. Радојчића (1953/1954: 359) да је писар знао „пнешто тадашњи књижевни језик”, што може представљати додатни аргумент у прилог тези да је то могао бити поп Јован, поклисар деспота Вука Гргуревића.

4. ЈЕЗИЧКЕ ОДЛИКЕ

4.1. ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА. За разлику од писама деспота Вука Гргуревића у којима се графема ѿ најчешће употребљава у карактеристичној лигатури са графемом р (уп. Поломац 2021а: 139), у Баторијевом писму ѿ се налази на етимолошком месту у нешто већем броју примера: воеводѿ 2 (дат. јд.), прѿма 3, скрозѿ 3, 12, бѿше 3, 11, свѿтлѿти 4, свѿтлѿтъ 4, добрѿ 4, врѿмена 4, прѿ 7, свѿтлѿ 9, 19, 21, сѿсвѿѿ 9, наипослѿ 10, не хѿтъ 12, врѿме 15, прѿшли 19. О екавизму писма недвосмислено сведоче примери употребе ѿ на неетимолошком месту: бѿгоу 2, миѿѿбѿговику 2, ш ѿеговѿмь цѿтвомь 6 (инстр. јд.), као и примери писања графеме ѿ на месту очекиваног ѿ: прѿ цѿреѿ поклисарѿ 7 (инстр. јд.), ѿбекѿно 7, разоумѿмо 9, не 9, 13 (3. л. јд. през.), ѿветовѿнѿе 10, к цѿреѿ свѿтлѿти 11 (дат. јд.), вѿше 12–13, 13, прѿ 13, срегѿень 13, сѿ ѿнѿѿ нарегѿѿнѿемь 16 (инстр. јд.), с ѿеговѿѿ ѿцѿѿ 17 (инстр. јд.), не хѿтель 20, тревоуѿе 25, месеца 27. Из наведене грађе посебно се издвајају примери дат. јд. ж. р. именичке промене: воеводѿ 2, к цѿреѿ свѿтлѿти 11, као и примери инстр. јд. придевских заменица и придева са наставком некадашње непалаталне промене: сѿсвѿѿ 9, сѿ ѿнѿѿ нарегѿѿнѿемь 16, ш ѿеговѿмь цѿтвомь 6, с ѿеговѿѿ ѿцѿѿ 17, прѿ цѿреѿ поклисарѿ 7, али з господѿнѿѿ нашѿ краљемь 14. Обе категорије примера, забележене и у писмима деспота Вука Гргуревића (уп. Поломац 2021а: 139), као и у пословноправној писмености од краја XIV и током XV века²⁰, сведоче о процесу формирања косовско-ресавског дијалекта током XV

века (уп. само Ивић 1994а: 223; 2009: 65). Дијалекатски значај имају и примери екавизма у одричном облику 3. л. јд. презента (*неје>не̄*): *не* 9, 13, такође потврђени у пословноправној писмености од краја XIV и током XV века²¹, а данас карактеристични за говоре призренско-тимочке дијалекатске зоне (уп. само Белић 1999: 403, Павловић 1939: 192–193, Стевановић 1950: 49, Богдановић 1987: 252, Реметић 1996: 507–508).

О присуству вокала /а/ пореклом од некадашњег полугласника обавештавају нас примери *ѡваи* 10, *ѡи* 13, 25 (акуз. јд. м. р.), *кѡ* 10, 11, 23, *тѡ* 11, *сѡшнѡга* 14, као и један пример са танким јером на месту етимолошког /а/: *вѡске* 1. На основу наведених примера може се закључити како се вокал /а/ налази и у примерима са танким јером на месту некадашњег полугласника: *ѡѡти* 1, *оѡтъкмили* 6, *сѡсвѡ* 9, *петѡрь* 10–11, *тѡи* 24, *користѡнь* 26. Посебно стоје примери *несѡврѡшено* 8, *сѡврѡши* 10, у којима би писање танког јера у префиксу могло представљати и одлику српскословенског језика. Вероватно се српскословенским утицајем може објаснити и чување вокалног /л/ у примеру *исплѡнити* 18, као и /л/ на крају слога у примерима *вѡше искѡ* 11, *ѡ вилѡ* 16, *не ѡтељ* 20. Други примери у којима бисмо очекивали промену вокалног /л/ у /у/ и промену /л/ на крају слога у /о/ нису забележени у писму.

20 Примери су забележени и у повељама и писмима кнеза Лазара и Вука Бранковића (уп. Стиловић 2008: 464–466; Поломац 2017: 67), повељама и писмима деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића (уп. Поломац 2016: 167–168), писмима султаније Маре (уп. Ивић 1973: 338–339), у Рударском законнику деспота Стефана Лазаревића (уп. Јовић 1968–1969: 417–418, 425–427), као и у писмима турских султана Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 360).

21 Примери су забележени у повељама и писмима кнеза Лазара и Вука Бранковића (уп. Стиловић 2008: 460; Поломац 2017: 66) и повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 167).

Остале фонетске и фонолошке одлике забележене у Баторијевом писму нису релевантне за дијалекатску диференцијацију српског језика у XV веку, али нас зато ближе упућују на однос српског и српкословенског језика у њему. Као и у писмима султаније Маре и деспота Вука Гргуревића (уп. Ивић 1973: 339–340, Поломац 2021б: 141), и у Баторијевом писму у духу српског језика редовно налазимо у- пореклом од некадашњег *вѣ*-: оузмѡжнѡмѣ 1, оузѣтъ 6, оу 7, 13, 23×2, 27, оузнѡмо 9, оучиниѣ 14, оусхокиѣ 17, оучинитѣ 23, оучини 24, оучинити 25, затим редовно /р/ на месту некадашњег /ж/ у примерима ере 12, 13, 15, ницѡ 13, док се српским примерима за метатезу *вс*- у *св*- супротставља један српкословенски пример: вѡське 1 према сѡсѡѣ 9, сѡе 10, 13. Српкословенским утицајем вероватно треба објаснити примере доити 21, поити 22, насупротив примеру наги 25 (3. л. јд. императива) у коме је извршено ново јотовање.

Помена су вредне и појава покретног вокала у примеру *ищѣ* 14, затим фонетизам *ардеѡки* 1 према румунском језику (уп. рум. *Ardeal*, мађ. *Erdély*), као и асимилација консонаната у примерима з господиѡ 14, ис краљѡва *ирсѡ* 21 и ш његовѡмѣ *цѣтѡмѣ* 6.

4.2. Морфологија. У категорији именица – поред већ поменутог примера *воеводѡ* 2 (дат. јд.) – неопходно је указати на (а) примере наставка -у у лок. јд. именица м. и с. р.: по поѡ *иѡнѡ* 3, оу прѡѡ *говорѡ* 13, оу *ѡтѡвоу* 27, на *ѡдимѡ* 27, (б) примере инстр. јд. именица м. р. некадашње палаталне промене са наставцима -ом и -ем: поклицѡрѡ 7, цѣремѡ 8, 22, ицѣ 17, као и (в) старије облик акуз. мн. некадашње -i- промене: ѡуди 19, 20, 23. Примери из све три категорије потврђени су и у писмима деспота Вука Гргуревића (уп. Поломац 2021б: 141). Скраћено писање именице (са надредним словом и титлом) у примеру *иѣма наши ѡ* 3 онемо-

гућава сигурно закључивање о евентуалном мешању ген. и лок. множине у писму²².

Изузев горенаведених примера инстр. јд. заменица и придева са наставком некадашње непалаталне промене и примера за метатезу у заменичком корену *вс-*, Баторијево писмо нам не даје превише материјала за значајније опсервације у категорији деклинације заменица и придева. Као и у писмима деспота Вука Гргуревића (уп. Поломац 2021б: 142) и овде се очекивано бележе примери множинских падежа личне заменице 1. и 2. лица: *вась* 6 (ген.), *нѧ* 15, 25, *намь* 19, 25, *нѧ* 21, *вамь* 22 (дат.), *нами* 18, 25 (инстр.), затим примери употребе заменичких (и прилошких) партикула: *с онеи* 6 (ген. јд.), *томоуи* 12, *ономѧи* 17, *тои* 7, 9, 12, 13×2, 15, 19, 21, 22 (али и *то* 8), *овѧи* 10, *таи* 13, *тъи* 24, *онои* 18, *такои* 7, 8, 18, 23, *ниѧѧ* 13, као и примери употребе придева неодређеног вида: *да те чиню истинна и становита* 16 и *и бѧ те дрѧжи оу ѧптвоу зѧва и весѧла* 26–27. Посебно истицање заслужују двојки облици дат. јд. придева *кралѧеви* 1 и *кралѧеви* 4, као и дат. јд. *љубимомѧ* 2 употребљен у уводној формули у духу српскословенског језика.

У релативно кратком тексту Баторијевог писма употребљен је велики број глаголских облика. Као и у писмима деспота Вука Гргуревића (уп. Поломац 2021б: 142) најфреквентнији су облици презента, а долазе искључиво у духу српског језика: *чиню* 16 (1. л. јд.), *знашь* 10, 15, 16, *нарѧчюешь* 15, *пишѧшь* 18 (2. л. јд.), *зна* 3, *разбѧи* 7, 10, *сѧврѧи* 10, *ходи* 11×2, *боудѧ* 13, *не* 9, 13, *ѧ* 14, *ѧ* 17, *оусѧоѧѧ* 17, *ѧоѧѧ* 18, 20, 21×2, 23, *ѧотѧ* 21, 22, *пошлѧ* 23, *оучѧи* 24, *потврѧди* 24, *дрѧжи* 26, *вѧ* 26 (3. л. јд.), *вратѧмо* 19, *знамо*

22 Примери мешања ген. и лок. мн. потврђени су у повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 215) и писмима Портине српске канцеларије (уп. Лутовац Казновац 2019а: 179–180).

25 (1. л. мн.), пишеџе 4, правите 7, говорите 8, оучините 23 (2. л. мн.). Поред већ поменутог облика 3. л. јд. не 9, 13, посебно истицање заслужује облик 1. л. са старијим наставком -у: чиню 16, као и облик 3. л. јд. пошле 23 са променом по V Белићевој врсти.

Од претериталних времена у писму су потврђени аорист: разавра 4, раскинџ 8–9, раскиде 13, не хтџ 12 (3. л. јд.), примисмо 3, казасм̆ 3, разоумесмо 9, оузнџмо 9 (1. л. мн.), перфекат: не вила 16, е вила 9, не било 11, е било 4, не записало и наредило 17–18 (3. л. јд.), смо писали 3, смо прџимџ 15–16 (1. л. мн.), соу прџшли 19, доходили и оутџкмили 6 (3. л. мн.) и плусквамперфекат: вџше џписало 3 (3. л. јд. с. р.), вџше искӑ 11 (3. л. јд. м. р.). Посебно истицање заслужују двојаки облици 1. л. мн. аориста са наставцима -смо и -хмо²³, као и облици перфекта без помоћног глагола: поклицари нашега силнога и сџлога краља · к цароу на портџ доходили · и оутџкмили ш неговџмџ цџрџвомџ 5–6. Поред облика 2. л. јд. императива: знаи 13, не имаи 15, нареди 22, џпиши 25, у једном примеру долази и 3. л. јд.: затои наги твоје вџрџво волю цџрџџ 25. Потврђени облици тенденцијала и футура I не дају повода за посебне опсервације: ви не хотель 20 (3. л. јд. м. р.), ви било 21 (3. л. јд. с. р.); ке пристати 22, ке дрџжати и испљнити 18, ке оустити 20, ке оучинити 25 (3. л. јд.).

Висока фреквенција употребе партиципских конструкција условљена је предметом и садржајем писма²⁴. Поред примера рефлексивног пасива: да се развие 6–7, и да се зато миџ раскинџ · 8–

-
- 23 Двојаки облици 1. л. мн. аориста забележени су и у писмима турског султана Мехмеда II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 249), као и у писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију из 1551. године (уп. Поломац 2018б: 648). Облици 1. л. мн. аориста на -мо (<-хмо) карактеристични су за савремене косовско-ресавске и призренско-јужноморавске говоре (уп. Ивић 2009: 168).
- 24 Употреба партиципских конструкција у српском средњовековном пословно-правном стилу представља једно од средстава за постизање деперсоналности (обезличености) исказа (уп. Поломац 2016: 386–389).

9, што се је прво записало и наредило 17–18, да се оучини изнова мѣ и прѣтѣлство · и да се потврѣди 24, потребно је указати и на фреквентне примере партиципског пасива: а) пасив презента: што не с онеи стране оузетѣ ѿ васѣ 6, кои соу лѣти мегю црѣмѣ и краалѣ записани 8, да је то с кралиеве стране несъврѣшено 8, да не затои мѣ раскиноуѣ 9, како е за шван оузрѣ мѣ раскиноуѣ 10, како је наоучено ѿтоуѣ 14, кои соу ис кралева шрсѣ ѿведени 20, б) пасив плусквамперфекта: да е тои било с кралиеве стране швекѣно прѣ црѣвѣ поклисарѣ · и оу клетовне листе записано 7, ере тои не беше говорено оу прѣвѣ говорѣ · што пре беше срегѣнь мѣ и потргѣнь 12–13.

4.3. Из лексике. Поред већ поменутог хунгаризма *udvarbiró* 'дворски судија', од лексичких посебности писма потребно је указати још и на хунгаризам *орсаі* (в. нап. 14), оријентализме *сулшан* и *беі*, романизам *ѿорша* 'двор турског султана' (уп. RJA X: 876), словенску титула *војвода* у значењу 'санџак-бег' уз Алибега Михалоглуа (в. нап. 16), као и на словенске речи *шалство* (најстарија потврда ове лексеме, уп. *шалаштво* и *шалство* у RJA XVIII: 38, 45) и *ушакмиши* 'утврдити, одредити, установити, углавити, уговорити' (в. нап. 9; уп. и *шакмеж* у писму султана Бајазита II краљу Матији Корвину из 1487. године у Поломац 2023).

5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. На основу изнетих језичких особина може се оповргнути тврдња П. Ђорђића (1991: 171) да се језик Баторијевог писма углавном слаже са језиком Корвиновог писма Бајазиту II из 1487. године. И површним поређењем двају писама могу се уочити бројне језичке разлике, међу којима је свакако најзначајније присуство великог броја икавизама у Корвиновом писму. Детаљнијом филолошком анализом требало би се усмерити на откривање ближих језичких веза између Корвино-

вог писма Бајазиту II и његовог писма фра Александру Дубровчанину из 1465. године. С друге стране, истраживање је потврдило нашу почетну хипотезу да је језик Баторијевог писма близак језику писама деспота Вука Гргуревића. Српски језик Баторијевог писма и писама деспота Вука Гргуревића изграђени су на основици југоисточног српског дијалекта XV века из кога су се развили савремени косовско-ресавски и призренско-јужноморавски говори. Најважнија одлика овога дијалекта у Баторијевог писму јесте екавизам у низу карактеристичних категорија: у дат. јд. именичке промене женског рода, у облицима заменица и придева некадашње непалаталне промене, као и у одричном облику 3. л. јд. презента *nē* < *неје*. Језик Баторијевог писма и језик писама деспота Вука Гргуревића показују како је померање политичких активности преосталог српског племства на територију Угарске након пада Српске деспотовине омогућило да језик њене пословноправне писмености настави живот у новом окружењу и у новој (дипломатској) функцији. На продужење традиције ове писмености у Угарској XV и XVI века свакако су утицали и људи попут попа Јована, поклисара деспота Вука Гргуревића, коме се можда може приписати заслуга за нешто виши удео српскословенских одлика у Баторијевог писму (нпр. чување вокалног /л/ или /л/ на крају слога, одсуство новог јотовања у глаголима *доити* и *поити*) у односу на писма деспота Вука Гргуревића.

ПИСМО УГАРСКОГ КРАЉА МАТИЈЕ КОРВИНА СУЛТАНУ БАЈАЗИТУ II (1487)

1. Увод. О употреби српског језика у дипломатској преписци османских султана и угарских краљева током XV и XVI века непосредно сведочи неколико малобројних сачуваних докумената: два писма султана Бајазита II, једно упућено краљу Матији Корвину 1487. године (уп. Поломац 2023), друго упућено краљу Владиславу II 1498. године (в. друго поглавље у овој књизи), писмо султана Селима I упућено 1519. године угарском краљу Лудовику (уп. НАКАЅ 2017), као и једно писмо краља Матије Корвина султану Бајазиту II из 1487. године (уп. Радолчић 1953/1954: 355–366)¹. Већ и сама околност да писмо угарског краља Матије Корвина султану Бајазиту II представља једино сачувано писмо на српском језику упућено на Порту од стране једног угарског кра-

1 О угарско-османској дипломатској преписци на српском језику крајем XV века сведоче нам и писмо Стефана Баторија, Корвиновог дворског судије и ердељског војводе, упућено из Будима 1483. године смедеревском санџак-бегу Али-бегу Михалоглуу (уп. Поломац 2021а), као и пет писама која је у име краља Матије Корвина султану Бајазиту II и Али-бегу Михалоглуу током 1482. и 1483. године слао српски деспот Вука Гргуревећа (уп. Радолчић 1953/1954: 353–355; Митровић 2006: 76–78; Поломац 2021б).

ља², довољно говори о његовом значају за историју српске средњовековне световне писмености. Детаљније истраживање неопходно је и због тога што овом писму до сада није посвећена посебна научна пажња. Њиме се до сада детаљније бавио само историчар Н. Радојчић (1953/1954: 359–361, 363–366) који је донео издање текста у оригиналној графици према снимцима добијеним од турколога Ф. Бабингера и осврт на његов садржај у контексту угарско-османских дипломатских односа крајем XV века. Иако правопис и језик писма нису предмет Радојчићеве студије, у њој се налази и неколико значајних филолошких напомена. Пажњу најпре завређује суд како је састављач писма „писао српским говорним језиком и фонетским правописом” (уп. Радојчић 1953/1954: 357), затим напомена како је језик Корвиновог писма још више говорни него у Баторијевог писму, са „још мање тежње за показивањем учености” (уп. Радојчић 1953/1954: 361), као и једно вредно запажање о односу садржаја и форме Корвиновог и Баторијевог писма, које прати и запитаност о личности писара и њиховом односу према ранијој дипломатској писмености: „Право је чудо колико су ученошћу несумњиво неоптерећени српски писари ових писама успели да веома сложене и јако деликатна питања одену у подесну форму. Ко ли су они били? Да ли они настављају дипломатске традиције ранијих српских држава?” (уп. Радојчић 1953/1954: 361). Већег филолошког интересовања за ово писмо у годинама након Радојчићевог из-

2 Од краља Матије Корвина сачувано је још једно писмо на српском језику, издато 1465. године фра Александру Дубровчанину (уп. Поломац 2018б). Из XVI века располажемо само српским писмима краља Јована Запоље упућеним 1537. године из Великог Варадина (данашње Орадее у Румунији) смедеревском санџак-бегу Мехмед-бегу Јахијапашићу и његовом заменику Ферхату (в. Поломац 2020).

дања није било. На правопис и језик писма кратко се осврће П. Ђорђевић у *Историји српске ћирилице*: „У графици има ѓ и љ, а нема ћ. Преовлађује екавски изговор, поред неколико икавизама” (уп. Ђорђевић 1991: 171). Облик З. л. јд. презента лѣха разјаснио је још Н. Радојчић (1953/1954: 366) у своме издању писма позивајући се на сугестију П. Ивића који је о овом примеру писао и другим поводима (уп. Ивић 1949–1950: 319; 1958: 339–340; најдетаљније уз одредницу *лаѣи* у ОСЕРСЈ: 48–49). Две фонетске одлике писма поменуте су у Stolz 1984/1985: 752–753: сугласник /j/ у резултату старог јотовања прасл. *d’ у примеру такојере 13, 15, 27, као и одсуство сугласника /x/ у примеру окјемо 15, окјемо 27. С обзиром на значај и недовољну истраженост, основни циљ рада био је да се писмо приреди у оригиналној графици уз пратећи филолошки коментар, као и да се његове најважније графициско-правописне и језичке одлике сагледају у контексту досадашњих сазнања о употреби српског језика и ћирилице у дипломатској преписци угарског и османског двора у XV веку (према Поломац 2021а; 2022б), као и у контексту писма краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину (према Поломац 2018б).

2. ТЕКСТ И ФИЛОЛОШКИ КОМЕНТАР. Текста писма у оригиналној графици приређен је према фотографији оригинала из Архива САНУ (сигнатура 10070–2). У питању је иста фотографија на основу које је писмо приредио и Н. Радојчић (1953–1954: 363–366) напоменувши притом како „су писма велика, а формат фотографија мали, те их није било лако прочитати и преписати”³. Н. Ра-

3 Будући да смо располагали Радојчићевим издањем, недовољно добар квалитет фотографије писма није нам стварао превише тешкоћа приликом рашчитавања, али нас је онемогућио да фотографију приложимо у раду заједно са текстом у оригиналној графици.

дојчић (1953–1954: 355) нас такође обавештава да се оригинал овога писма, као и оригинали писама деспота Вука Гргуревића и писма Стефана Баторија, чувају у Сарају у Цариграду, те да је њихове фотографије добио љубазношћу немачког турколога Ф. Бабингера⁴. У Архиву САНУ нисмо пронашли фотографију полеђине писма на којој се налази кратак текст адресе који је стога донет према Радојчићевом издању. У тексту писма наведено је место, месец и дан издавања, али не и година: *У тавори воиске наше У ѿвсѣденю новога места месеца јуниа двадесети пети дань : ~ 30–31*. На основу ове формуле и сличних формула из других писама краља Матије Корвина писаних латинским и немачким језиком Н. Радојчић (1953–1954: 359) закључује како је писмо писано 1487. године приликом опсаде Новог Места код Беча (данас Wiener Neustadt). Из текста се може закључити како Корвиново писмо представља одговор на претходно писмо које му је султан Бајазит II упутио по своме склаву Алији, у којем се жали на препаде на граници и кршење примирја (уп. Радојчић 1953/1954: 360).

2.1. ТЕКСТ ПИСМА У ОРИГИНАЛНОЈ ГРАФИЈИ

Прѣсвѣломѣ поглаю и љзминомѣ гднѣ сѣлтан баѣзѣи ханѣ великѣ царѣ
 тѣѣскомѣ и инем мнозем зѣлам гднѣ братѣ и прѣвателѣ и родѣ наше
 предрагѣ матеаш милѣтиѣ |² бѣжинею крал љгрѣки и чѣшки и херцег
 бечѣки и инем мнозем землям гѣподин многоу здравие всаке прѣѣзни

4 На исти податак упућује и М. Харисијадес (1964–1965: 159–160). Приликом посете Топкапи палати у Истанбулу (у новембру 2019. године) обавештени смо да се тамо данас налази само турска копија писма деспота Вука Гргуревића Али-бегу Михалоглу, али не и српска писма деспота Вука Гргуревића, краља Матије Корвина и Стефана Баторија. Ову информацију свакако треба узети са резервом и поново проверити.

и двѣрихъ чѣсти привитаѣиѣ · книгѣѣ ваше висѣте кѣю |³ намъ ална
склава висѣте ваше донесе добрѣвѣвно ю примисмо и что бешѣ ѣ нои
разѣмесмѣ и разѣмесмѣ како ѣ висота ваша вни мирѣ држала кои ѣ
мѣгю |⁴ нами и лаха га на прѣда држати и ако би тко инако мѣгю нами
что безидиѣ да висмѣ не веровали · на тои ѣговарамѣ вашои висѣти
да ѣ ваше висѣте обита |⁵ и добра хѣтенина что к тогаи мира држанно
прѣстои никадар се нисмѣ двоили и никадар се нисмѣ сѣмнили да онаи
зла коѣ сѣ се ѣ оне стране нам и нашимъ |⁶ краицемъ и владаню ѣчинила
да би с хѣтениемъ и с видиниемъ и ѣ заповѣти ваше висѣте ѣчинена и
такои и ваша висота ѣ насъ верѣи да что ваша висѣта пише |⁷ да од
ове стране ѣ северина онога зла землямъ и владаню висѣте ваше ѣине
се и говори ваша висѣта да ѣре мо на далекихъ земляхъ да намъ тогаи
наши |⁸ и лѣдинѣ не даю на знаніе на тои гѣворимо вашои висѣти да
заисто све намъ се не даѣ на знаніе како и ми верѣемо да и вашои ви-
сѣти оноѣ све что |⁹ се ѣ оне стране протива намъ ѣини не даѣ се на знаніе
защо ако би ваша висота све онои ѣѣла знамо да би ваша висота к
томѣи видила да из тогаи |¹⁰ знамѣ да се вашои висѣти све онои не
повида али може бити что се повида тер что пишемѣ инако се него како
ѣст разѣми ере до се добе висота |¹¹ ваша никадар к томѣи не види и
знаи ваша висота да смо се юре толико кратъ вашои висѣти за шкѣде и
за плинѣ коѣ сѣ се са оне стране нашимъ ѣчинилѣ тѣ |¹² жили да юр знаемо
да смо тѣжбомъ додинали вашои висѣти и юр векѣ срамѣемо се по ники
пѣт тѣжити вашои висѣти затѣи смо и прѣво вѣзда просили |¹³ вашѣ
висѣтѣ да би никога добра чѣвека висѣта ваша пѣстила а ми ѣ ове
странѣ такоѣре да бисмо послали кои би све что се ѣ на оби страни |¹⁴
ѣчинило да би разгледали и оправили и злочинѣе такоѣе да би пѣдеп-
сали такои да би се инии ними ѣсвизтили того ради и сада просимо
вашѣ висѣтѣ |¹⁵ да никога поглавита чѣвека свога с пѣномъ областю
свою на разгледаніе и на оправѣ са оне стране да пошлетѣ а и ми ѣ обе
странѣ такоѣре окѣемо |¹⁶ ѣчинити защо дѣла нека зна ваша висота
ниѣданъ насъ ѣ наю двию од тѣжаѣе такоѣеѣ не може се ѣчѣвати защо к

нам сваки дан многе тѣжбе ¹⁷ дохѡде и мегю иними дано нам је сих
 даан на знаніе како врѣбосански воивода не мал плаин једном ѡ босни
 дрѣговиа ѡ хрватих под градом ¹⁸ нашим тнином ѡчинив је и вазда је
 побивіен био како тои ваша склава ако бѣде хѡтити извидити може и
 да зна ваша висѡта да дѣлаи ¹⁹ ваша висѡта тогаи воиводе врѣбѡ-
 санскога не изврѣже никадар мирѣ кои је мегю нами некіе се мокии
 дрѣжати защо є таи воивода како є нам пови²⁰ дано отворено рекао да
 заповидю ваше висоте ничѡтор не хѡіе и ако би мѡ ѡмрети прѡтива нам
 и нашим све что може ѡчинити кіе и како коли ²¹ бѣде моган за ѡно
 побивіеніе своиних коіе је правдено ѡчиніенно да се кіе осветити затои
 ваша висота да види и разгледа како се мирѣ нам ²² дрѣжи и каквоо
 напосліа од дрѣжаніа мира имаіемо ѡпаніе · за воиводе смедеревскога
 истинно ничѡтор се не тѣжимо да вашои висоти га прѣпорѡ²³ ѡіаіемѡ и
 вашои висоти захѡлаѡ имаіемо да такова добра ѡвека кои мирѣ лѡби
 ваша висота онде дрѣжи защо ничѡтор такова ни ѡчинив ²⁴ прѡтива
 нам · чим би мирѣ разѡкрѡшиѡ да мнози дрѡзи а навластито таи
 воивода врѣбосански ничѡтор не прѣіца ѡтогодерѣ може смисліи ²⁵ и
 ѡчинити прѡтива мирѡ и приази и братствѡ коіе с вашом висотѡм
 имаѡм затои нека зна ваша висѡта да докле се они не изврѣже ни ваша
 ви²⁶сѡта ѡ нашех тѣжав се може избавити ни се ми ѡ негова зла
 чиніеніа можемо избавити тогѡ ради прѡсимо вашѡ висѡтѡ да како
 се више ²⁷ пише ѡлѡчите једнога поглавита ѡвека за оправленіе ѡкод
 и кривиц коіе сѡ се на ѡби страни ѡчиниле и ми такоіере окіемѡ
 ѡчинити ²⁸ да се злочинци и кои сѡ заповиди ѡбино нас прѣкрѡшили
 педепсаю да и ини тои видивше ѡ зла чиніеніа се здрѣже такои кіе се
 мирѣ и братство ²⁹ боле за ѡбию страну похѡаленіе и корист дрѣжати ·
 за коіе стѡвари и за многе ине по склаѡѡ ваше висоте али вашои висоти
 никое речі ³⁰ нарѡчисѡмѡ кога ваша висѡта ѡслиши · и верѡи мѡ и
 бѡди нам здрава и весела ваша висота многа лета и године писана ѡ
 тавори воиске ³¹ наше ѡ ѡбседеіу новога места месеца јуниа двадесети
 пети дань · ~ ³² Commissio propria ³³ domini Regis

Текст адресе на полеђини према Радојчић 1953/1954: 366:
Прѣ(с)ветломѣ поглавию и ѡзвмв(ж)номѣ господинѣ сѣлта(н) баѣзи(д)
ха(н) мило(с)ю |² божиною велико(мѣ) царѣ тоу(р)скомѣ и инем мнозем
землам братѣ |³ и приателѣ и родѣ нашемѣ придрагомѣ

Радојчићево издање текста у оригиналној графици није у свему верно оригиналу. Поред неколико примера у којима се не доноси w (уместо много 2, говоримо 8, висоти 10, могао 21, имамо 25, нарѣчисмо 30, у нашем издању многw 2, гwворимо 8, висwти 10, могaw 21, имамw 25, нарѣчисмw 30), бележимо и неколико грешака у читању: уместо внога 7, нашим 7–8, од оне стране 11, 15, врѣвосански 17, немал 17, дрѣго ва 17, и ако 18, кривне 27, ѡ злочинѣна 28, одрѣжати 29, у нашем издању исправљено онога 7, нашии 7–8, са оне стране 11, врѣвосански 17, не мал 17, дрѣговѣа 17⁵, како 18, кривиц 27, ѡ зла чинѣна 28, дрѣжати 29.

2.2. ЈЕЗИЧКИ ОСАВРЕМЕЊЕН ТЕКСТ ПИСМА

Пресветлом поглавју⁶ и узможном⁷ господину султан Бајазит хану⁸, великом турском цару и господину многим другим земљама, брату и пријатељу и нашем предрагом роду.

Матејаш, Божијом милошћу, угарски и чешки краљ, бечки херцег и господин многим другим земљама, [шаље] много здравља, сваке пријазни и добрих чести⁹ добитак.

5 Прилог у значењу 'iterum, rursus, secundo, alias', в. РКС I: 307; RJA II: 807.

6 У значењу 'поглавар, владалац', в. RJA X: 389.

7 У титулатурама 'племенит, частан, дичан, славан', в. RJA XX: 379.

8 Титула монголских и турских владара, уп. ЂКАЛЈИЋ 1966: 309.

9 У значењу 'део добра, срећа', уп. RJA I: 948.

Примисмо добровољно књигу Ваше висоте коју нам донесе Алија, склав¹⁰ Ваше висоте, и разумесмо оно што беше у њој и разумесмо како је Ваша висота држала мир који је међу нама и како га жели држати и надаље. И кад би неко међу нама другачије нешто беседио, не бисмо веровали! На то одговарамо Вашој висоти да се никада нисмо двоумили да ће одржавање тога мира стајати од обећања и доброга хтења Ваше висоте. И да никада нисмо сумњали да она зла која су нам била учињена од оне стране, нашим крајиштима¹¹ и нашем владању¹², да су била учињена хтењем и знањем и заповешћу Ваше висоте. И тако и Ваша висота нека верује нама, као што Ваша висота пише, тако и од ове стране, од Северина¹³, чине се зла земљама и владању Ваше висоте. И говори Ваша висота како нам то наши људи не дају на знање пошто смо у далеким земљама. На то говоримо Вашој висоти: да, заиста, не даје нам се све на знање, а верујемо да се исто тако и Вашој висоти не даје на знање све оно што се нама чини од оне стране. [Верујемо] зато што знамо, ако би Ваша висота све оно чула, знамо да би видела. Да, због тога знамо да се Вашој висоти не говори све оно, или може бити што се говори и што пишемо другачије се разуме него како јесте, јер до овога доба Ваша висота никада то није видела. И нека зна Ваша висота да смо се већ толико пута тужили за штете¹⁴ и заплене¹⁵ које су се са оне стране нашим

10 Грецизам у значењу 'слуга, роб', уп. VASMER 1944: 134, RJA XV: 241; в. и ЛССБ: 671–672.

11 У значењу 'територија дуж државне границе', в. ЛССБ: 320–321.

12 *Владаније* 'територија над којом се простире владарева власт', уп. RJA XXI: 443–444.

13 Северин, град у Банату, данашњи Drobeta-Turnu Severin у Румунији.

14 У оригиналу *шкода* и *чкода* 'штета', RJA II: 53; XVI: 661–663.

15 У оригиналу *џлина*, 'оно што се заплени у боју, рату', RJA X: 60.

учиниле. Да, знамо већ да смо Вашој висоти додијали тужбом, и већ више срамимо се по неки пут тужити се. Зато смо и прво увек молили Вашу висоту да пусти неког доброг човека, а ми од ове стране такође да га пошаљемо. Они би све што је на обе стране учињено разгледали и оправили¹⁶ и такве злочинце би казнили тако да би се други ради тога освестили. И сада молимо Вашу висоту да пошаље некога свога поглавита¹⁷ човека с пуним својим овлашћењем¹⁸ на разгледање и на оправу¹⁹, а ми ћемо такође учинити од обе стране. Нека зна Ваша висота: ниједан од нас двојице не може се сачувати од таквих тужби зато што нама сваки дан доходе многе тужбе. И међу њима, дано нам је ових дана на знање како је врхбосански војвода²⁰ учинио не малу заплону, једном у Босни, други пут у Хрвата под градом нашим Тнином²¹. И он је увек био побеђен, како то Ваш склав, ако буде хтео, може извиђати. И да зна Ваша висота да док врхбосанског војводу не свргнете, никад се неће моћи држати мир који је међу нама, зато што је тај војвода, како нам је речено, отворено рекао да ништа не хаје за заповести Ваше висоте. Учиниће све што може против нас, како год буде могао, по цену смрти, осветиће се за убијање својих људи, које је учињено праведно. Зато Ваша висота да види и разгледа како се мир нама држи и како најпосле имамо наду за држање мира. Истина, за смедеревског војводу²² ништа се не

16 У значењу 'учинити, извршити, израдити, испословати', в. RJA IX: 102.

17 У значењу 'угледан, отмен, дичан', уп. RJA X: 387.

18 У оригиналу *области* у значењу 'власт, моћ, овлашћење', RJA 386–389.

19 У значењу 'посао, дело', в. RJA IX: 97.

20 У питању је босански господар Скендер-паша, о коме детаљније у Радолчич 1953/1954: 360 и Биљарски 1997: 71–73.

21 Данашњи Книн у Хрватској.

22 Овде у значењу 'санцак-бег', уп. ЛССВ: 97.

тужимо. Да, Вашој висоти га препоручујемо и захвални смо Вашој висоти што онде држи таквог доброг човека који мир љуби и који ништа није учинио против нас, чиме би се мир прекршио. Да, многи други, а особито тај врхбосански војвода ништа не препушта, што год може смислити и учинити против мира и пријазни и братства које имамо с Вашом висотом. Зато нека зна Ваша висота да док се он не свргне, нити се може Ваша висота избавити од наших тужби нити се ми можемо избавити од његовог злог чињења. Ради тога молимо Вашу висоту да одреди једног поглавитог човека за оправу штета и кривица које су се учиниле на обе стране, и ми такође хоћемо то учинити. Да се казне злочинци који су прекршили заповести обеју страна, да се и други, видевши то, уздрже од злог чињења. Тако ће се мир и братство боље држати за обе стране на похвалу и корист. За ове ствари и за многе друге, по склаву Ваше висоте Алији, поручисмо Вашој висоти неке речи, нека га Ваша висота услиши. И веруј му и нека буде здрава и весела Ваша висота, многа лета и године!

Писано у табору наше војске, при опсади Новог Места²³, 25. јуна.

Текст адресе на ђолеђини: Пресветлом поглавју и узможном господину султану Бајазит хану, милошћу Божијом, великом турском цару и другим многим земљама, брату и пријатељу и предрагом нашем роду.

3. ГРАФИЈСКЕ И ПРАВОПИСНЕ ОДЛИКЕ. Исправно запажање П. Ђорђевића (1991: 171) о употреби лигатура и одсуству графеме љ у писму, неопходно је прецизирати и допунити конкретним примерима. Лигатура ља долази доследно у функцији обележавања групе [ja] у поствокалском и постконсонантском положају: баљзљ

23 Данашњи Wiener Neustadt у Аустрији.

вога јотовања, односно читање [-ja], [-je] и [-ju]. Графема *ї* не само да није забележена у позицији обележавања /и/ испред /j/ већ није забележена ни у другим позицијама типичним за повеће и писма Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 58–64), писма турских султана Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019а: 47–51) и османско-угарску дипломатску преписку XV и XVI века (уп. Поломац 2018а: 644; 2023: 101). Ни остале карактеристичне одлике ресавског правописа, употреба графеме *ѝ* и акценатских знакова, новија интерпункција са запетом и тачком на доњој линији реда, нису забележене у писму.

Не само да у писму није забележена графема *ѝ* већ се и графема *ь* употребљава знатно ређе од очекиваног. Традиционално писање на месту некадашњег слабог полугласника на крају речи срећемо само у малобројним примерима: изузев примера ген. мн. странь 29, бележимо само мирь 3, 19, 21, 23, 24, 28, штогодерь 24, дань 31, наспрам сѣлтан 1, инем 1, 2, мнозем 1, 2, зѣлам 1, матеѣаш 1, крал 2, херцег 2, землям 2, гѣподин 2, двѣрих 2, нам 3, никадар 6×2, итд. Писање танког јера недоследно је спроведено и приликом обележавања вокалног /р/. И у овој категорији преовлађују примери са изостављеним полугласничким знаком: држала 3, држати 4, држаню 5, прво 12, хрватих 17, врхъвосанскога 19, врхъвосански 24, изврже 25, здрже 28, здрава 30, према връвосански 17, изврже 19, држати 19, 29, држи 22, 23, држана 22, разькръшии 24, прѣкръшили 28. Поред наведених категорија танко јер се бележи само још у неколико примера на месту некадашњег слабог полугласника у префиксу или на крају основе сложених речи: разькръшии 24, врхъвосанскога 19, врхъвосански 24.

Од осталих графијско-правописних особина треба указати на доследну употребу графеме *ѝ* приликом обележавања /у/, као и на варијације приликом обележавања вокала /о/ у иницијалном положају: преовлађује графема *о*: обита 4, онаи 5, оне 5, 9, 11, 15,

ове 7, 13, онога 7, оноје 8, онии 9, 10, ови 13, оправили 14, областю 15, оправѣ 15, ове 15, оксемо 15, отворено 20, осветити 21, онде 23, они 25, оправлене 27, оксемо 27, обию 29, наспрам ѡни 3, ѡно 21, ѡби 27, ѡбию 28, ѡбседењу 31. Превласт графеме о у иницијалном положају одржана је и на писање предлога и префикса: уп. ѿ 4, оа 7, 16, 22, ѿ 16, 26, али и традиционална решења ѿ 5, 15, 26, 28, ѿговараму 4, ѿ 6×2, 7, 9, ѿлѣтите 27.

4. ЈЕЗИЧКЕ ОДЛИКЕ

4.1. ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА. Централно питање у фонолошком систему представља стање стсрп. *jaša*. Запажање П. Ђорђића (1991: 171) о превласти екавских над икавским рефлексима у језику писма потребно је прецизирати и допунити примерима. Графема њ забележена је у малом броју примера, увек у карактеристичној лигатури рњ, на етимолошком месту: Прѣсвѣломѣ 1, напруѣда 4, прѣстои 5, прѣкръшили 28, али и на месту етимолошког /и/: прѣвателѣ 1, прѣвѣзни 2. Икавизам најчешће долази у основи глагола и именица у корену *věd-*: видинѣм 6, видила 9, повида 10×2, извидити 18, повидано 19–20, видивше 28, заповидю 20, заповиди 28, затим у корену *věst-*: заповѣти 6, ѣсвизтили 14 и корену *plěn-*: плинѣ 11, плин 17. Остали примери са икавизмом у основи долазе у појединачним примерима: обита 4, безидиѡ 4, хѡтити 18. Икавизам у наставачким морфемама најчешће долази у конструкцијама са бројевима *два* и *оба*: на оби страни 13, на ѡби страни 27, ѿ наю двию 16, заповиди ѡбию нас 28, обию странѣ 29, као и у облицима 3. л. јд. аориста: разѣми 10, види 11. Аналошког порекла је икавизам у дат. јд. именица некадашњих *-ā*- основа: висѡти 4, 10, висоти 8, 11, 12×2, 22, 23, 29, као и у одричном облику презента нисѡм 5×2. Доследно долази икавизам и у префиксу неодређених заменица: ники 12, никога 13, 15, никоје 29.

Ако изузмемо примере прѣвѣтелѣ 1, прѣвѣзни 2, екавски примери доследно долазе у уводној формули адресације и интитулације писма: Прѣвѣселомѣ 1, прѣдрагѣѣ 1, инем 1, 2, мнозем 1, 2 (дат. мн.), у завршној формули салутације: многа лета и године 30, као и у завршној формули датума и места: ѿвсѣденю 31, новога места 31, месеца 31. Изван ових категорија екавизам најчешће долази у корену *věr-* код глагола: веровали 4, верѣи 6, верѣємо 8, верѣи 30, затим у основи *човѣк-*: човѣка 13, 15, 23, 27, као и у основи других именица и глагола: веше 3, разѣмесмѣ 3×2, везиднѣ 4, хѣтениѣ 5, хѣтениѣм 6, ѣмрети 20, рекао 20, рѣчи 29. Посебно стоји један пример екавизма у префиксу: прѣѣнца 24, као и примери у ген. мн. такѣвѣх 16, нашѣх 26.

На основу изложених примера може се најпре закључити како се писмо краља Матије Корвина султану Бајазиту II (1487) у погледа рефлекса јата знатно разликује од писма фра Александру Дубровчанину (1465). У писму султану Бајазиту II налазимо икавски и екавски рефлекс, док је у писму фра Александру Дубровчанину потврђен икавски и јекавски рефлекс. Могућност јекавског рефлекса у писму султану Бајазиту II искључена је будући да се графемом *є* у овом писму гласовна група [je] обележава само у изолованим примерима (в. горе т. 3). Настанак писма изван матичне територије употребе српског језика (у ратном табору војске Матије Корвина приликом опсаде Новог Места код Беча), одсуство информација о писарима и начину рада краљеве српске канцеларије, као и малобројност сачуваних докумената, отежава извођење сигурних закључка о дијалекатској припадности писара писма. Уколико из разматрања искључимо примере екавизма који би могли рефлектовати српскословенску традицију (нпр. хѣтениѣ 5, хѣтениѣм 6) или представљати резултат процеса прилагођавања језика писма адресату (примери из уводне и завршне формуле, примери ген. мн. типа *шако-*

вех и *нашех*)²⁴, остаје неспорно присуство већег броја икавизама и мањег броја екавизама у писму. Примери икавско-екавске замене јата из нашега писма у великој мери подсећају на примере које наводи А. Пецо (2007b: 177) за документе из предтурског периода са простора западне Босне²⁵. Питање да ли овакви примери рефлектују матерњи дијалекат писара или средњовековну писану традицију остаје отворено. Уз ово питање важно је напоменути да је икавско-екавска замена јата посведочена и у чакавским говорима, те да има мишљења да су се чакавски говори у средњем веку простирали и на територији западне Босне (уп. Ресо 2007b: 178–179).

Као и у писму краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину из 1465. године (уп. Поломац 2018b: 44), и у писму султану Бајазиту II из 1487. године доследно се среће /а/ на месту некадашњег полугласника. Примери су забележени у различитим категоријама: у основи речи: *вазда* 12, 18, *тали* 19, 24 (ном. јд. м. р.), *дан* 16, *дань* 31 (ном. јд.), *даан* 17 (ген. мн.), *тџжав* 16, 26 (ген. мн.), *врхъвосански* 17, *врхъвосанскога* 19; у предлогу: *са* 11, 15; у прилозима у којима је дошло до аналошког ширења основе са јаким полугласником: *никадар* 5×2, 11, 19, *сада* 14; у категоријама са секундарним полугласником насталим између опструкта и сонанта након губљења финалног полугласника у слабом положају: *ниџдан* 16, *рекло* 20, *моглав* 21.

24 Писмо султана Бајазита II краљу Матији Корвину издато 2. јануара 1487. године одликује екавизам (уп. Поломац 2023: 103), као и сва писма султана Бајазита II Дубровнику (уп. Лутовац Казновац 2019a: 118–120).

25 Приликом навођења примера А. Пецо (2007a: 177) не наводи назив документа из кога су преузети. Претпостављамо да се ради о примерима из средњовековних босанских повеља.

Промена вокалног /л/ у /у/ одражена је у језику писма, додуше само у једном примеру: с пѣном областю 15. Знатно више примера илуструје доследну промену сонанта /л/ у /о/: безидиѡ 4, ѣчѣниѡ 18, 23, могаѡ 21, разъкръшиѡ 24, реѡ 20, био 18. У духу српског народног језика доследно се бележи фонетизам /у/ пореклом од старијег иницијалног /в/: ѣзмѡномѡ 1, ѣчѣниѡ 11, ѡ 17×2, итд.

Великим бројем примера посведочена је појава покретног вокала /е/ у партикули *ре*: према ничѡре 20 и юре 11 долази и ничѡр 22, 23, 24 и юр 12×2; уп. и друге примере са партикулом *ре*: ере 7, ере 10, такоере 13, 15, 27, односно партикулом *р*: никадар 5×2, 11, 19, ѡтогодеръ 24, тер 10.

Најзначајнију особину консонантизма у писму представљају најстарији познати примери губљења /х/ у српском језику: поред примера губљења /х/ у иницијалном положају који су поменути у Stolz 1984/1985: 752–753: окѣмо 15, окѣмѡ 27, потребно је поменути и губљење /х/ и у примеру врѣбѡсански 17 (према врѣбѡсанскога 19, врѣбѡсански 24). Наспрам примера са губљењем /х/ очекивано долази знатно бројнији примери у којима је овај консонант очуван у свим позицијама: ханѡ 1, херѡег 2, хѡтѣниѡ 5, хѡтѣнем 6, хрѡатиѡ 17, хѡтити 18, хѡе 20; лаха 4, дохѡде 17, захѡллѡ 23, похѡленѣ 29; дѡбриѡ 2, далѣкиѡ 7, землѡх 7, такоѡеѡ 16, сиѡ 17, своииѡ 21, нашѡеѡ 26.

У писму доследно долази консонант /ћ/ у резултату старог јѡтовања прасл. *t': векѣ 12, окѣмо 15, некѣ 20, кѣ 20, 21, окѣмѡ 27, мокиѡ 20. Нема примера са групом [шт] у духу српскословенског језика. Ова сугласничка група бележи се само у заменици *шѡ* и заменицама сложеним од ње, најчешће записана на традиционалан начин: ѡто 3, 4, 5, 6, 8, 10×2, 13, 20, ничѡре 20, ничѡр 22, 23, 24, ѡтогодеръ 24, према заѡю 9, 16×2, 19, 23. Специфичност писма представља присуство рефлекса /ћ/ и /ј/ у резултату старог јѡтовања прасл. *d': поред мѡгѡ 3, 4, 17, бележи се и такоере

13, 15, 27, што је потврђено још и у босанским повељама XIV и XV века (уп. RJA XVIII: 33; НАКАЅ 2011: 3592–3593). О некадашњем великом опсегу ове изоглосе сведоче и савремени примери из говора у долини Врбаса, Лашве и Фојнице, у Сутјесци, Високом и дервентском крају, као и у јужнијим шћакавским говорима (уп. НАКАЅ 2010: 221; HALILOVIĆ 2005: 20, 24, 29). У писму нису забележени примери глагола сложених од прасл. **idti* у којима би се очекивало ново јотовање.

Промена сугласника /ж/ у /р/ доследно је одражена у партикули *p(e)*: *ничторє* 20, *юрє* 11, *јєрє* 7, *єрє* 10, *такєрє* 13, 15, 27, *никадар* 5×2, 11, 19, *чтогодєрь* 24. С друге стране, фонетизам /ж/ сачуван је у *можє* 10, 16, 18, 20, 24, 26, *можемо* 26, *џзмѣномџ* 1, 19. Заменички корен *вс-* сачуван је у духу српскословенског језика само у примеру *всаке* 2 из уводне формуле писма. Изван ове формуле редовно долазе облици са метатезом у духу српског народног језика: *свє* 8×2, 9, 10, 13, 20, *сваки* 16. Метатеза је потврђена и у заменичком корену *кѣ-*: *тко* 4.

Посебну пажњу завређују примери *вєзидиѡ* 4, *џсвизтили* 14, који би могли сведочити о процесу озвучавања консонанта /с/, вероватно у складу са говорном реалношћу.

4.2. Морфологија. Међу забележеним облицима именица најпре најпре треба указати на примере ген. мн. м. и ж. рода са нултим наставком: *даан* 17; *тџжав* 16, 26, *чкод* 27, *кривиц* 27. Само у једном примеру бележи се ген. мн. ж. р. са полугласничким знаком на крају речи: *странь* 29. Није до краја јасно да ли се иза танкога јера у овом примеру крије наставак *-а* или само остатак традиционалног писања. Чини нам се вероватнијим ово друго будући да у писму нису забележени други примери са полугласничким знаком на месту некадашњег полугласника. Наведени примери ген. мн. са нултим наставком имају дијалекатски зна-

чај, те заједно са примерима икавизма и сонанта /j/ пореклом од прасл. *d', могу упућивати на говоре западне Босне (уп. само РЕСО 2007с: 60–61)²⁶. На исто дијалекатско подручје вероватно упућује и лок. мн. љ хрватиѡх 17 (уп. РЕСО 2007с: 75–76; НАКАЅ 2011: 280–281), док се у конструкцији до се добе 10 вероватно огледа чакавски утицај (уп. грађу из РЈА II: 489). Од осталих забележених примера именица потребно је указати на облике дат. и лок. мн. м. и ж. р.: краиѡем 5 (дат. мн.), зѡлам 1, землям 2, 7 (дат. мн.), землям 7 (лок. мн.), затим на двојачке облике инстр. јд. ж. р. именица ж. р. некадашње -i- промене (са наставком -ом у уводној формули милѡтиѡ 1, са старијим наставком -ју: областю 15, заповидю 20), као и на двојачке облике лок. јд. м. р. некадашњих -o- основа: по склавѡ 29, али у ѡ тавори 30.

Поред старијих облика множинских падежа: нас 6, 16, 28 (ген.), нам 3, 5, 7, 8, 9, 16, 17, 19, 2, 21, 24 (дат.), нами 4x2, 19, ними 14 (инстр.), у категорији личних заменица посебно истицање заслужује енклитички облик личне заменице 3. л. у акуз. јд. ж. р.: доврѡвално ю примисмо 3, као облик ген. двојине личне заменице 1. лица у конструкцији ѡ наю двию 16. Међу забележеним примерима показних заменица пажњу привлаче примери они 25 (ном. јд. м. р.) и они 3 (акуз. јд. м. р.), карактеристични за савремене западне штокавске говоре (за говоре херцеговачко-крајишког дијалекта уп. само КАЅИЋ 1995: 325; за говоре западне Херцеговине уп. РЕСО 2007а: 313–314, а за ливањско-дувањски говорни тип уп. РАМИЋ 1999: 373)²⁷, али и за говоре призренско-тимочке дијалекатске зоне (уп. само БЕЛИЋ 1999: 288) и говор галипољ-

26 Нулти наставак у ген. мн. потврђен је и у крајишничким писмима XVI века из западне Босне и Приморја (уп. НАКАЅ 2011: 268).

27 Потврде заменице *ови* бележе се и у средњовековним повељама властеоске породице Косача, као и у једној повељи краља Твртка II из 1405. године и

ских Срба (*уви, уни*, пореклом од *ови, они*, уп. Ивић 1994б: 219–220). У категорији присвојних заменица коментар захтева инстр. јд. ж. р. с пљном областю *свою* 15, вероватно добијен аналогјом према именици из синтагматског споја. На неодређене заменице *ники* 12, *никога* 13, 15, *никоје* 29, облике ген. мн. заменица *таквоџех* 16 и *нашеџ* 26, као и на опште заменице *џтоџодеџ* 24, *всаке* 2, *све* 8×2, 9, 10, 13, 16, 20, *сваки* 16, већ смо указали у претходној тачки говорећи о рефлексима јата у писму, покретним вокалима и метатези у корену *вс-*.

У категорији *придева* већ смо указали на *инем* 1, 2, *мнозем* 1, 2 (дат. мн.) из уводне формуле. У истом контексту долази српскословенски облик инстр. јд. ж. р. *вџжинеџ* 2. Међу осталим забележеним примерима који долазе у духу српског народног језика посебно истицање заслужује доследна употреба облика ген. и акуз. јд. са формантом *-џа*: *новога* 31, *врџвџосанскога* 19, *смедеџевскога* 22 (уп. и облике личних и *придевских* заменица и бројева: *га* 4, 22, *кога* 30, *онога* 7, *никога* 13, 15, *свога* 15, *џеднога* 27, *тога* 5, 7, 9, 19), затим старији наставак *-ими* у инстр. мн.: *иними* 17, као и висока фреквенција употребе облика неодређеног вида: *здрава* 30, *весела* 30 (ном. јд.), *дџвџра* 5, *зла* 26, 28 (ген. јд.), *дџвџра* 13, 23, *поглавита* 15, 27 (акуз. јд.).

Забележени облици презента доследно се употребљавају у духу српског народног језика. Посебно истицање заслужују двојачки облици 1. л. мн.: *знамо* 9, *знамџ* 10, *знаџемо* 12, *имамџ* 25, *имџаџемо* 22, *имџаџемо* 23, као и примери *срамџџиџемо* 12²⁸ и *прџепорџџџаџемо* 22–23²⁹.

једној повељи краља Стефана Томаша из 1459. године (уп. *НАКАС* 2011: 2549–2550).

28 Према инфинитиву *срамџџиџи*, в. *РЈА* XVI: 178.

29 Вероватно према инфинитиву *прџепорџџиџи* или *прџепорџџаџи*. Присуство форманта *-аџе* у презенту глагола овога типа карактеристично је не само за

Међу облицима аориста пажњу завређује доследно присуство наставка *-смо* у 1. л. мн.: примисмо 3, разџмесмв 3×2, нарџчисмв 30. Фреквентни облици перфекта не захтевају посебан коментар: џчинив ље 18, ље рекдо 20 (3. л. јд. м. р.), ље држала 3 (3. л. јд. ж. р.), се ље џчинио 14 (3. л. јд. с. р.), нисмв се двоили 5, нисмв се сџмнили 5, смо тџжили 11–12, смо додинали 12, смо просили 12 (1. л. мн.), сџ прџкрџшили 28 (3. л. мн. м. р.), сџ џчиниле 11, 27 (3. л. мн. ж. р.), сџ се џчинио 5–6 (3. л. мн. с. р.). Поред великог броја примера са инфинитивом на *-и* у различитим функцијама: држати 4, бити 10, тџжити 12, џчинити 16, 25, 27, џчџвати 16, хџтити 18, извидити 18, мокии 19, држати 19, џмрети 20, смислџи 24, џчинити 25, избавити 26, бележи се у једном примеру и инфинитив без финалног *-и* у футуру: џчинити кџе 20, према кџе осветити 21, кџе држати 28–29. Пажњу завређују и облици футура II и потенцијала: вџде могаџ 21 (3. л. јд.); џи џзидив 4, џи разџкрџшив 24 (3. л. јд. м. р.), џи чџла 9, џи видила 9, џи пџстила 13 (3. л. јд. ж. р.), џисмв веровали 4, џисмо послали 13 (1. л. мн.), џи разгџдали и оправили 14, џи педепсали 14, џи џсвизтили 14 (3. л. мн.). Поред облика 2. л. јд.: верџи 6, 30, знаи 11, у једном примеру долази императив у 3. л. јд. у формули вџди нам здрава и весџла џаша висота многа џета и године 30.

4.3. Из лексике. Као и у писмима султана Бајазита II Матији Корвину и Владиславу II, и у овом писму налазимо карактеристичну лексичку из области државног и војног устројства. У сфери владарских титула и овде се бележе старе позајмљенице *џар* и *џраљ*, затим оријентализми *сулџан* и *џан* ('титула монголских и турских владара', в. ШКАЛИЋ 1966: 309), као и германизам *џерџеј*

савремене косовско-ресавске, смедеревско-вршачке и неке црногорске говоре (уп. Бошњаковић 2012: 243–244) већ и за ливанско-дувањски говорни тип (уп. РАМИЋ 1999: 385).

(у интитулацији краља Матије Корвина). Султан Бајазит II се у уводној формули етикетира и лексемом *поглавје* (в. нап. бр. 6), а у тексту писма најчешће синтагмом *Ваша висоша*. У сфери државног устројства долазе лексеме *владанје* (в. нап. 12) и *крајишће* (в. нап. 11), а у сфери назива за горњи феудални слој и султанове поданике *војвода*, *војевода* (в. нап. 20) и грецизам *склав* (у два примера у облику *склава*) (в. нап. 10).

Изван терминолошке сфере посебну пажњу завређује и неколико слабије потврђених или непотврђених лексема. Већ смо напоменули да се у писму налази једна од две потврде стсрп. глагола *лахати* 'хтети, намеравати'³⁰ коју је П. Ивић (в. ОСЕРСЈ: 48–49) доводио у везу са карашевским и свиничким говором на крајњем истоку штокавштине. Будући да у нашем писму нису забележене друге ексклузивне одлике ових говора, претпостављамо да је стсрп. *лахати* могло бити у употреби на ширем простору, о чему би могле сведочити и савремене дијалекатске потврде овога глагола у Босни у значењу 'лакомити се' (в. ОСЕРСЈ: 48, РСАНУ XI: 260). У писму се бележи и најстарија потврда глагола *годијати* 'досадити' (потврде у RJA II: 556 долазе од XVI века), као и прилога *најослија* 'напослетку' (у RJA VII: 374–375 само *најјослија*, као и *најјослије* са потврдама из XVI века) и *доклај* 'докле' (RJA II: 590 бележи *докла* са потврдама од XV века).

Неколико лексема треба придружити списку фонетских и морфолошких одлика писма које би могле упућивати на западне штокавске и(ли) чакавске говоре: прилози *јуре* и *јур* 'већ', према RJA IV: 688–689, први само са чакавским потврдама, други са потврдама из западних крајева; *сумњити* 'сумњати',

30 Друга потврда се налази у једном писму упућеном из Османског царства Михалу Бакићу 1539. године (в. Ивић 1925: 136).

према RJA XVI: 951–952 са потврдама из западних крајева; *шкога* 'штета'³¹ (према RJA XVI: 661, од XIII века највише код западних писаца), у истом значењу и *чкога*, в. RJA II: 53; *илина* 'плен' (у RJA II: 60 само два примера из Ј. Кавањина); *ипросиши* 'молити', в. RJA XII: 403–406, са потврдама и из средњовековних босанских повеља (в. НАКАЅ 2011: 2972–2974).

5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Графијска и правописна анализа проведена у раду показала је да у писму краља Матије Корвина султану Бајазиту II преовлађују одлике рашког правописа: доследна употреба лигатуре њ у функцији обележавања групе [ja], доследна употреба и у функцији обележавања /и/ испред /j/, као и преовлађујућа употреба лигатуре њ приликом обележавања групе [je]. Поред одсуства карактеристичних црта босанско-хумског и ресавског правописа (одсуство графеме љ; одсуство графеме њ, акценатских знакова и новије интерпункције), графијско-правописни систем писма одликују и варијације у обележавању група [ља], [ље], [ње] и [ће], као и одсуство традиционалног писања полугласничког знака на крају речи. Управо на основу ове последње одлике може боље разумети већ цитирани став историчара Н. Радојчића (1953/1954: 357) да је писмо писано фонетским правописом: свакако не фонетским правописом у контексту савремене ортографске терминологије већ управо у контексту писаревог одступања од традиционалног писања у складу са говорном реалношћу, на шта је могла утицати и хитност дипломатске комуникације и настанак писма у специфичним околностима, у ратном логору приликом опсаде Новог Места. Најважнијим графијско-правописним одликама ово писмо

31 *Шкога* је потврђена и у повељи босанског краља Стефана Томаша изdatoј 3. фебруара 1449. године у Врандуку (в. НАКАЅ 2011: 3552).

знатно се разликује од писма краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину, у коме не само да бележимо графему *ѧ* већ и примере који указују на то да је писар био биграфичан и билингвалан, те да су латински језик и писмо били примарни медиј у његовој писарској пракси.

Писмо краља Матије Корвина султану Бајазиту II и по својим најважнијим језичким одликама знатно се разликује од писма фра Александру Дубровчанину, а посебно и у односу на целину сачуване дипломатске преписке османског и угарског двора у XV веку. Кратак текст писма фра Александру Дубровчанину одликује се икавско-јекавском заменом јата, док остала сачувана дипломатска писма из XV века одликује екавизам карактеристичан и за повеље и писма Српске деспотовине и српска писма османских султана Дубровнику. Поред икавско-екавске замене јата, и неколико других језичких одлика писма краља Матије Корвина султану Бајазиту II упућује на простор на коме су у средњем веку у контакту били икавски говори западне Босне и чакавски говори: сонант /j/ пореклом од прасл. **d'* у *ѡакојере*, ген. мн. именица м. и ж. р. са нултим наставком, конструкција *до се добе*, као и неколико лексема: прилози *јуре* и *јур* 'већ', глаголи *сумњиѡи* 'сумњати', *ѡросиѡи* 'молити' и именице *ѡкода* и *ѡкода* 'штета' и *ѡлина* 'плен'. Остаје отворено питање у којој мери наведени примери одржавају традиције пословноправне писмености средњовековне Босне, а у којој мери матерњи дијалекат писара. О ходу историје српског језика као целине сведоче примери вокала /a/ пореклом од некадашњег /ǣ/, вокала /u/ пореклом од вокалног /l/, вокала /o/ пореклом од /l/ на крају слога, а посебно и најстарије потврде губљења сугласника /x/ у српском језику.

ПИСМА УГАРСКОГ КРАЉА ЈОВАНА ЗАПОЉЕ
МЕХМЕД-БЕГУ ЈАХИЈАПАШИЋУ
И ЊЕГОВОМ ЗАМЕНИКУ ФЕРХАТУ (1537)*

1. Увод. О наставку употребе српског као дипломатског језика у Угарској у XVI веку сведоче малобројни сачувани документи: писмо дунавског капетана Мустафе капетану острогошком Петру (уп. MIKLOSICH 1858: 552–553, Стојановић 1934: 483–484), писмо угарског великаша Томаша Надаждија Мурат-бегу, османском намеснику Клиса из 1539. године (уп. ISAILOVIĆ – KRSTIĆ 2015: 192), мировни уговор између Угарске и Турске закључен 1519. године (уп. ISAILOVIĆ – KRSTIĆ 2015: 193–194), као и три писма угарског краља Јована Запоље издата 1537. године у Великом Вараду (данашњој Орадеи (мађ. Nagyvárad) у Румунији): два писма смедеревском санџак-бегу Мехмеду Јахијапашићу и једно писмо Ферхату, Мехмед-беговом заменику (уп. MIKLOSICH 1858: 553–557; Стојановић 1934: 484–486)¹. Иако су нам сва три пи-

* Ово поглавље представља незнатно промењену верзију рада *Два српска писма угарској краља Јована Запоље из XVI века: тексти и филолошки коментари* објављеног у часопису *Археографски прилози*, бр 42, 2020, стр. 51–73.

1 О употреби српског језика на угарском двору у XVI веку сведоче и други посредни подаци. Н. Исailовић и А. Крстић (2015: 192–193) најпре наводе како се у окружењу краља Јована Запоље налазио логотет Лацко за кога се зна да је у краљево име на „словенском” језику писао светогорском проту Гаврилу,

сма Јована Запоље позната још на основу Миклошичевог и Стојановићевог издања, она до сада нису била предмет филолошких и лингвистичких истраживања². Разлог томе налази се вероватно у чињеници да оригинали поменутих писама нису били доступни каснијим истраживачима. Ни Миклошич ни Стојановић нису оставили податке о оригиналима и фотографским снимцима Запољиних писама, а нема их ни у *Историји српске ћирилице* П. Ђорђевића (1991: 171)³, у којој се на основу ова два издања Запољина писма само помињу у оквиру кратког одељка о мађарским канцеларијама. Наше истраживање стога је примарно било мотивисано жељом да се пронађу оригинали писама, те да се на основу њих приреди ново издање које би укључивало и преглед њихових најважнијих графичко-правописних и језичких одлика што би допринело ближе познавању употребе ћирилице и српског као дипломатског језика на угарском двору током XVI

а затим и како је Запољин капелан и повереник Ђурађ Сремац знао српски језик, о чему сведочи његова употреба у траговима у делу *Epistola de perditione regni Hungarorum*. Исти аутори (2015: 194) наводе и податке о употреби српског као дипломатског језика на двору угарског краља Фердинанда I. Тако се у Бечком архиву у неколико докумената наводи да је преписка Фердинандовог двора и Ратног савета са Србима вођена на српском језику (*lingua Rasciana, litterae Rascianae*), иако су данас сачувани углавном латински преводи и преписи. С друге стране, као доказ да је Фердинандова преписка са Портом вођена на српском језику може се навести податак из једне књиге штампане 1562. године поводом састанка турских посланика на Фердинандовом двору (уп. Павловић 1932: 175; Маринковић 2010: 282).

- 2 Само делимични изузетак представља студија Stolz 1984/1985 рађена на корпусу докумената објављених у Стојановић 1934. У овој студији помиње се само наставак *-ами* у дат. мн. именица ж. р. потврђен у оба овде анализирана писма (уп. Stolz 1984/1985: 756).
- 3 Овде треба додати да фотографских снимака нема ни у фонду научног пројекта Историја српског језика Филозофског факултета у Новом Саду, у коме се налазе снимци највећег броја повеља и писама из Стојановићеве збирке.

века. Током потраге за оригиналима српских писама објављеним у студијама А. Ивића (1909; 1925) у Haus-, Hof- und Staatsarchiv-у у Бечу септембра 2017. године пронашли смо два од три Запољина српска писма која су и предмет анализе у овом раду. Оригинал писма Јоване Запоље Мехмед-бегу Јахијапашићу из октобра 1537. године (уп. MIKLOSICH 1858, 554–555; Стојановић 1934: 485) остаје и даље предмет потраге.

2. ПИСМО СМЕДЕРЕВСКОМ САНЦАК-БЕГУ МЕХМЕДУ ЈАХИЈАПАШИЋУ (Велики Варадин, 30. X 1537). Овим писмом угарски краљ Јован Запоља потврђује да је примио писмо смедеревског санцак-бега Мехмеда Јахијапашића. Оригинал на хартији величине 29,6 × 44,3 cm налази се у Haus-, Hof- und Staatsarchiv-у у Бечу у збирци Allgemeine Urkundenreihe под сигнатуром AUR 30 X 1538. Хартија је пресавијена два пута хоризонтално и вертикално тако да се након пресавијања на једној страни налази формула адресације исписана у три реда, а на другој страни пресавијене странице које образују печат. Отварањем пресавијених страница са печатом долази се до текста писма исписаног у четрнаест редова, након чега долази потпис на латинском језику. Иако сигнатура из Бечког архива упућује на 1538. годину, задржали смо Миклошичево датирање 1537. годином на основу датумске формуле из текста писма. Досадашња издања писма у MIKLOSICH 1858: 553–554 и Стојановић 1934: 484–485⁴.

4 Важно је напоменути да су сва три српска писма Јована Запоље објављена у додатку друге књиге старих српских повеља и писама Љ. Стојановића (1934: 484–486), приређеном након његове смрти од стране С. Куљбакина (уп. Михљчић 1997: 30–31).

За разлику од Миклошичевог и Стојановићевог издања у којима је текст са полеђине (са формулом адресације и салутације) дат на почетку издања без посебног формалног одвајања од основног дела писма, овде смо поступили другачије, наводећи најпре основни текст, а затим посебно означен текст са полеђине.

Највећи број грешака у Миклошичевом (1858: 553–554) издању односи се на писање графеме њ на месту з: према Ђгрзскѣи 1, хрѡваатскѣи 1, херцегъ 2, пишемъ 2, срѡвѡскѣе 2, 1споља, смедеревѡскомѡ 2, подѡнавѡскомѡ 3, ѡвоекъ 5, богъ 7, 9, дрѡжѡство 11, дњъ 14, смедеревѡскомѡ 1споља, посавѡскомѡ 2споља и подѡнавѡскомѡ 2споља, у нашем издању стоји Ђгрзскѣи 1, хрѡваатскѣи 1, херцегъ 2, пишемъ 2, срѡвѡскѣе 2, 1споља, смѣревѡскомѡ 2, подѡнавѡскомѡ 3, ѡлкъ 5, бѡъ 7, 9, дрѡжѡство 11, днѡъ 14, смѣревѡскоѡ 1споља, посавѡскомѡ 2споља и подоунавѡскомѡ 2споља. У великом броју примера Миклошич доноси графему ѡ на месту оу: уместо великѡ 7, животѡ 8, ѡститомѡ 10, богѡ 11, царѡ 11, ѡ градѡ 14 и подѡнавѡскомѡ 2споља у нашем издању стоји великоу 7, животоу 8, ѡститомоу 10, боу 11, цроу 11, оу гроу 14 и подоунавѡскомѡ 2споља. Бројни су и примери у којима Миклошич доноси о на месту w: уместо ѡношь 1, господѡарѡ 3, на томъ 7, нароком 8 и великомъ 14 у нашем издању стоји према оригиналу ѡнѡ 1, гѡподаарѡ 3, на тѡ 7, нарокѡ 8 и великѡ 14. У трима примерима Миклошич не доноси пајерак: уместо поморавски 1, ѡбрѡдовахѡ 6–7 и дадохѡ 7 у нашем издању је помораваски 1, ѡбрѡдовахѡ 6–7 и дадохѡ 7, док у двама примерима не региструје удвајање л: према далматѣискѣи 1 и санѡакѡ 2 у нашем издању даалматѣискѣи 1 и сѡѡѡакѡ 2. У двама примерима испуштене су целе речи: према богоу 7 и ѡститѣи 12 у нашем издању гоу боу 7 и прѡ ѡститѣи 12, а у једном примеру и цела реч је погрешно написана: уместо господѡрѡ 10 у нашем издању цроу 10. Остале грешке забележене су појединачним примерима: према и инемъ вишемъ крашнимъ 3, по томъ 4, разѡмихѡ 6, какоирѡ

7, да ти је 12 и инѣ вѣ крашнѣ 2споља, у нашем издању долази инѣ вишѣ крашнѣ 3, по тѣ 4, раздѣмѣмо 6, какокрѣѣ 7, да тѣ је 12, инѣ вѣ крашнѣ 2споља. Овоме списку требало би додати и два примера у којима су погрешно рашчитане скраћенице: донѣ 5 и непрѣатѣ 9 Миклошич чита као донесѣ 5 и непрѣателѣ 9 (требало би донесе 5 непрѣателе 9).

Поређењем издања из Миклошичеве и Стојановићеве збирке може се закључити како је С. Куљбакин приређујући Запољина писма у додатку Стојановићеве збирке (в. горе напомену бр. 3) пренео Миклошичево издање, при чему је настало још неколико грешака: према Славномѣ 1споља, хрватскѣи 1, далматѣнскѣи 2, гвсподарѣ 2, смедеревскомѣ 2, више 3, градовомѣ 3, господарѣ 3, богѣ 3, срећкѣу 4, нарѣкѣ 4, потомѣ 4, веселѣст 7, на томоу 7, срекѣу 13 у нашем издању Славнѣмѣ 1споља, хрѣвѣадскѣи 1, даѣматѣнскѣи 1, гвѣподаарѣ 2, смѣревѣскомѣ 2, више 3, градовѣмѣ 3, гвѣподаарѣ 3, берѣ 3, срѣкѣу 4, нарѣкѣ 4, по тѣ 4, веселѣмѣ 7, на тѣмѣ 7, срѣкѣу 13; посрѣскомѣ 2 из оригинала писма у овом издању је испуштено.

У односу на оригинал писма посебан коментар у нашем издању заслужује неколико примера: а) облик поморѣвѣскѣи 1 задржан је према оригиналу (и према Миклошичевом читању) иако представља очигледну писарску грешку (уп. поморѣвѣски 1 у другом писму); б) према оригиналу је донет и пример нше 9 (код Миклошича наше) (уп. бројније примере у другом писму написане на исти начин: нше 6, 9, ншега 8, ншѣ 8); в) у примеру ис конѣ доврѣ срѣкѣе 8 задржали смо Миклошичево читање иако се писар очигледно колебао у писању будући да се у оригиналу изнад предлога налази написано и надредно з; и г) колебање у писању још је очигледније у 10. реду, где је ѣститѣога преправљено у ѣститѣоמוѣ, како смо и ми донели у нашем издању.

2.2. ЈЕЗИЧКИ ОСАВРЕМЕЊЕН ТЕКСТ ПИСМА

Милошћу Божијом, Јанош, угарски, хрватски, далматински и поморавски краљ, лужички морколаб⁵ и херцег обеју Шлезеја. Пишем славном и узможном⁶ господару српске земље, господару санцака смедеревског, београдског, подунавског, посавског, сремског, и господару других пограничних градова, Мехмед-бегу Јахијапашићу. По поклоњенију од Бога, твојој милости добру срећу и нарок⁷ у животу честитог цара захтевамо. Потом, дође до нас твоје милости човек и поглавити⁸ слуга Есебалија чауш-баша⁹, и нама књигу од твоје милости донесе. И књигу твоје милости погледасмо, речи од слуге твоје милости пак све лепо и хубаво¹⁰ по реду разумесмо. Ми се томе јако обрадовасмо и велику веселост имасмо и на томе Господу Богу хвалу дадосмо како је нама Бог велику радост и добит дао у животу силнога и честитог цара. И срећом честитог цара и нароком твоје милости, из које добре среће честитог цара и наша срећа стоји. Сада је Бог дао твојој милости у руке непријатеље честитог цара и наше непријатеље. Сада је твоја милост Божијом помоћу и нароком честитог цара, светлости, честитом цару, велику службу учинила и нама велику радост и велико пријатељство, за шта ми по Богу и по честитом цару захваљујемо твојој милости.

5 У значењу 'заповедник, управитељ каквога града или тврђаве', вероватно према мађ. *morkoláb*, нем. Markgraf, са потврдама у RJA VII: 10 само на основу Запољиних писама. У писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију у истом значењу бележи се *ѿорколаба* (уп. Поломац 2018а: 643), вероватно према мађ. *porkoláb*, у крајњем исходу од нем. *Burggraf* (уп. RJA X: 863).

6 У значењу 'племенит, частан, дичан, славан' (уп. RJA XX: 379).

7 У значењу 'срећа, судбина; добар глас, част, углед' (уп. РСАНУ XIV: 368–369)

8 У значењу 'угледан, отмен, дичан', уп. RJA X: 387.

9 У значењу 'старешина чауша, наредник' (уп. ŠKALIĆ 1966: 167).

10 У значењу 'лепо', у РКС III: 437 и RJA III: 716 само са потврдом из нашег писма.

Да ти је светао образ пред честитим царем! И разабраће твоја милост од знаменитога слуге твоје милости Есебалије, како од Бога захтевамо твојој милости добру срећу и нарок у животу честитога цара, на многа лета. Писа се у лето 7046, месеца октобра, 30. дан, у граду Великом Вараду¹¹.

Текст на џолеђини: Славном и узможном господару српске земље, господару санцака смедеревског, београдског, подунавског, посавског, сремског, и господару других пограничних градова, Мехмед-бегу Јахијапашићу. Од Бога захтевамо твојој милости добру срећу и нарок.

3. ПИСМО ФЕРХАТУ, ЂЕХАЈИ МЕХМЕД-БЕГА ЈАХИЈАПАШИЋА (ВЕЛИКИ ВАРАДИН, 30. X 1537). Овим писмом угарски краљ Јован Запоља препоручује свог посланика Ферхату, ђехаји (заменику) Мехмед-бега Јахијапашића. Оригинал на хартији величине 29,6 × 44,3 cm налази се у Haus-, Hof- und Staatsarchiv-у у Бечу у збирци Allgemeine Urkundenreihe под сигнатуром AUR 30 X 1538. Хартија је пресавијена два пута вертикално и три пута хоризонтално тако да се након пресавијања на једној страни налази формула адресације исписана у три реда, а на другој страни пресавијене странице образују печат. Отварањем пресавијених страница са печатом долази се до текста писма исписаног у једанаест редова, након чега долази потпис на латинском језику. И у овом писму, упркос сигнатури из Бечког архива, на основу датумске формуле у самом тексту (в. ниже), задржали смо Миклошичево датирање 1537. годином. Досадашња издања писма у Miklosich 1858: 554–555 и Стојановић 1934: 486.

11 Данас *Oradea*, мађ. *Nagyvárad*, град у Румунији.

3.1. ТЕКСТ У ОРИГИНАЛНОЈ ГРАФИЈИ

Млѣтиѹ вѣжѣноу · ѡноу краѣ · Ѹгръскѣи хрѣвадскѣи · даѣматѣи
поморавскѣи · лѣжѣски морколаѣи ѡвоѣи шлѣжѣами хе²рѣцегъ пише млѣтъ
кравѣвѣства ми · сѣвномѣ и плѣмениномѣ · и Ѹ витештѡу · избравномѣ ·
и въ храбростѣвѣ нарочитѣ³ |³ покраишномѣ витезѣ · ферхѣа кѣхѣе ·
славного мѣмѣ бега · много зѣвѣе и поклоненѣе ѡ бѣ да имѣ · а ѡ нѣ |⁴
кравѣвѣскоу млѣтъ · захтеваѡмо вашии млѣти добрѣ срѣкю · и нарѣ · по сѣ
разаврѣмо · истинѣ како вѣ е сѣ |⁵ бѣ даѣ · великоу радѣ · и вѣликоу ·
вѣселѣ · и много добѣ · Ѹ чѣститого цѣра · животоу · и на тѣ ми бѡу
хвалѣ |⁶ даѣмо · ѣрѣ вѣ е бѣ даѣ · ваше · и нше неприѣтелие · пѣ рѣкоу ·
тога рѣ да зна твоѣа млѣтъ ѡ ѣдно вѣрѣме · и ми |⁷ вѣлѣ товарѣ носимо на
своѣ раменоу ѡко вѣрѣло бѣрѣме · тога рѣ млѣ те · како да бѡу твоѣа млѣтъ
добрѣ речѣ |⁸ Ѹ гѣподаѣра мѣмѣ бега положѣ ншега вѣрѣного слѣге пѣлогѣ
фѣкети ѡноша · и коѣрѣ ти ншѣ подѣзани |⁹ слѣга · има ти говорити ·
вашои млѣти · да мѣ ваша млѣтъ вѣрѣѣте · ѣрѣ сѣ то нше рѣчи истинѣ |¹⁰
и ѡ бѣ захтеваѡмо твоѣи млѣти живота и зѣвѣѣа ами · пи · въ лѣто ꙗ · з · мѣ ·
мѣца · ѡ · л · дѣтъ · Ѹ гѣроу · Ѹ вел · вѣроу |¹¹ Ioannes Rex |¹² Manu Propria

Текст адресе на полеђини:

Плѣмениномѣ · и моудрѣ · и оу вѣемѣ потенѣ · и потенѣ ѣти дѣинѣ |²
и оу витештѡу · избравномѣ · и въ храбростѣвѣ нарочитомѣ · витезѣ |³
ферхѣа кѣхѣе мѣмѣ беговѣ · много зѣвѣе · и поклоненѣе

Као и у претходном писму, и овде се највећи број грешака у Миклошичевом издању односи на писање ѡ на месту ѡ (примери под а)), затим писање Ѹ на месту оу и обрнуто (примери под б)), као и писање о уместо ѡ (примери под в)): а) уместо Ѹгръскѣи 1, милостѣ 2, 4, 6, 7, кравѣвѣства 2, вѣ 2, 2споља, 10, кравѣвѣскѣ 4, богѣ 6, товарѣ 7, вѣрѣло 8, положѣ 8, нашѣ 8, дѣнь 10, всемѣ 1споља, у нашем издању Ѹгръскѣи 1, млѣтъ 2, 4, 6, 7, кравѣвѣства 2, вѣ 2,

2споља, 10, краљевъскоу 4, бѣ товаръ 7, врзло 8, положъ 8, ншъ 8, днѣ 10, вѣмъ 1споља; б) уместо краљевъскѣ 4, животѣ 5, градѣ 10, мѣдрѣмѣ 1споља, ѣ 2споља у нашем издању краљевъскоу 4, животоу 5, грѣоу 10, моудрѣмѣ 1споља, оу 2споља; уместо хвалоу 5, роукоу 6, оу 8 у нашем издању хвалѣ 5, рѣкоу 6, ѣ 7; в) истиномѣ 4, господара 8, моудромѣ 1споља, поутенномѣ 1споља, достоинномѣ 1споља у нашем издању истинѣ 4, гвѣподара 8, моудрѣмѣ 1споља, потеннѣмѣ 1споља, дѣинѣмѣ 1споља. У мањем броју примера Миклошич не доноси ѿ (према веселѣтѣ 5, великѣ 7, Племенитомѣ 1споља у нашем издању вѣселѣтѣ 5, вѣлѣи 7, Плѣменитомѣ 1споља) и пајерак (према поморавски 1, херцегъ 1–2 у нашем издању поморавски 1, херцегъ 1–2), док се у примеру милостѣю 1 погрешно употребљава ѣ (у нашем издању Млѣтѣю 1). И приликом издавања овога писма Миклошич је на двама местима испустио целе речи: у интитулацији испуштено је хрѣвѣдскѣи 1, а уместо како вѣ ѣ вогѣ даалѣ 4–5 у нашем издању како вѣ ѣ сѣ бѣ даѣ 4–5. Остале грешке забележене појединачним примерима: уместо Ферха 3, кѣгѣхѣѣ 3, по симѣ 4, носимѣ 7 и фекете ѣлноша 8, у нашем издању ферхѣ 3, кѣхѣѣ 3, по сѣ 4, носимо 7 и фекете ѣлноша 8. У двама примерима Миклошич погрешно разрешава скраћенице: уместо довитѣ 5 требало би довити 5 (ген. мн.) (у нашем издању према оригиналу дови 5; уместо чисти 1споља требало би чѣсти 1споља (у оригиналу чѣти 1споља).

Приређујући ово писмо у додатку Стојановићево збирке С. Куљбакин је пошао од Миклошичевог издања, при чему је настало још неколико грешака у односу на оригинал: према Мехмет веговоу 3споља, здравѣ 3споља, далматѣиски 1, племенитомѣ 2, кѣгѣхѣѣ 3, по сѣмѣ 4, разаврѣмо 4, на томѣ 5, вѣдѣ 7 у нашем издању мѣмѣ веговѣ 3споља, зравѣ 3споља, даѣматѣиски 1, плѣменитомѣ 2, кѣхѣѣ 3, по сѣ 4, разаврѣмо 4, на тѣмѣ 5, воѣ 7.

У односу на оригинал писма посебан коментар у нашем издању заслужује још неколико примера: а) облици вѣ хрѣвростѣвѣ

2, 2споља задржани су према оригиналу будући да представљају лок. јд. према *храбрости*¹², б) у примеру изабранном 2 задржано је Миклошичево читање, иако се писар колебао у писању о чему сведочи надредно с написано изнад и (уп. исти проблем у примеру ис које добръ сръкне 8 у претходном писму) и в) према оригиналу су донети и примери нше 6, 9, ншега 8, ншъ 8 (код Миклошича наше 6, 9, нашега 8, нашъ 8).

3.2. ТЕКСТ ПИСМА ЈЕЗИЧКИ ОСАВРЕМЕЊЕН

Милошћу Божијом, Јанош, угарски, хрватски, далматински и поморавски краљ, лужички морколаб и херцег обеју Шлезеја. Пише милост краљевства ми славном и племенитом, и у витештву изабраном, и у храбрости нарочитом, пограничном витезу Ферхату, ћехаји¹³ славнога Мехмед-бега Јахијапашића. Много здравље и поклоњеније од Бога да имаш, а од нас краљевску милост. Захтевамо Вашој милости добру срећу и нарок. По овом, разабрасмо истином како Вам је Бог дао велику радост и веселост и много добити у животу честитога цара. И на томе ми Богу хвалу дајемо јер Вам је Бог дао ваше и наше непријатеље под руку. Тога ради, да зна твоја милост како и ми од неког времена велики товар носимо на своме рамену као врло¹⁴ бремене. Тога ради, молим те како да буде твоја милост добром речју у господара Мехмед-бега полож¹⁵ нашега вернога слуге, подлог¹⁶

12 RJA III: 676 бележи само *hrabrenstvo*; уп. *храбрьсѣво* у Miklosich 1862–1865: 1905 и SJS IV, 790.

13 У значењу 'помоћник, заступник везира, паше, дефтердара или којег другог великодостојника' (уп. Škalčić 1966: 186).

14 У значењу 'велико, силно', уп. RJA XXI: 519, 527–529.

15 У значењу 'јемство, гаранција', уп. RJA X: 256, 606.

16 У истом значењу као и *полог*, в. претходну напомену.

Фекети Јаноша. И оно што ти наш поуздани слуга има говорити, да му Ваша милост верује јер су то наше речи истините. И од Бога захтевамо твојој милости живота и здравља. Амин. Писано у лето 7046, месеца октобра, 30. дан, у граду Великом Вараду.

Текст на њолеђини: Племенитом и мудром и у свему поште-ном, и поштеној части достојном, и у витештву изабраном и у храбрости нарочитом, витезу Ферхату, Мехмед-беговом ћехаји, много здравље и поклоњеније.

4. НАПОМЕНЕ О ГРАФИЈСКО-ПРАВОПИСНИМ И ЈЕЗИЧКИМ ОДЛИКАМА

4.1. Графијско-правописни систем обају писама представља мешавину рашке и ресавске традиције.

У духу рашког правописа доследно се среће употреба лигатуре њ, како у функцији обележава групе [ja]: њн^џ I/1, II/1, њх^џпашику I/3, I/3споља, њко I/6, II/7, њноша II/8, шниж^џами I/1, II/1, њх^џпашику I/3, I/3споља, непри^џате I/9, непри^џатеље I/9, II/6, при^џатство I/11, есевал^џа I/5, твоа I/10, 12, II/6, 7, з^џав^џа II/10, тако и у функцији обележавања група [ћа] и [ља]: ср^џк^џа I/9, захвал^џамо I/11–12¹⁷. У ослонцу на наведене примере, као и на бројне примере удвајања графеме л (в. ниже), у примеру многа I/14 претпоставили смо читање [ā]. Изузев двају примера са графемом е у иницијалном положају: есевал^џа I/5, есевал^џе I/13 (лично име), лигатура њ доследно се употребљава у духу рашког правописа, како у функцији обележавања групе [je]: њ I/7, 9, 10, 12, II/4, 6, њр^џџ II/6, 9, њдно II/6, в^џи^џе I/1, II/1, твои I/4, 5, 9, 12, Зспоља, како^џр^џџ I/7, да^џе^џмо II/6, сво^џџ II/7, ко^џр^џџ II/8, в^џр^џџете II/9, ср^џџв^џск^џи^џе

17 Уз сваки пример римским бројем је означено писмо (I – писмо Мехмед-бегу Лахијапашићу, II – писмо ћехаји Ферхату), а арапским број реда у оригиналу.

I/2, 1споља, твоѣ I/4, 6, 8, 12, 13, II/10, коѣ I/8, есебаліѣ I/13, ксѣхѣѣ II/3, Зспоља, зѣавіѣ II/3, Зспоља, поклоненіѣ II/3, Зспоља, тако у и функцији обележавања група [ље], [ње] и [ће]: земліѣ I/2, 1споља, непріѣателѣ I/9, кралевѣзства II/2, кралевѣзскоу II/4, непріѣателѣ II/6, поклоненію I/3–4, поклоненіѣ II/3, Зспоља, срѣкѣ I/8, кѣ I/12, ксѣхѣѣ II/3, Зспоља.

Од одлика ресавског правописа најзаступљеније су употреба графема *ї* и *ъ*, као и употреба надредних акценатских знакова.

Графема *ї* најчешће се употребљава у функцији обележавања /и/ испред /ј/, у првом писму доследно: Млѣтїю I/1, вѣїѣю I/1, шлїжїѣми I/1, срѣзѣскїѣ I/2, Зспоља, њѣїѣпашикїю I/3, Зспоља, поклоненїю I/3/4, есебалїѣ I/5, непрїѣатѣ I/9, непрїѣателѣ I/9, вѣїѣѣ I/10, помоцїю I/10, прїѣатѣство I/11, да тї ѣ I/12, есебалїѣ I/13, док се у другом писму среће и један пример са и у овој позицији: Млѣтїю II/1 према вѣїѣю II/1, шлїжїѣми II/1, зѣавіѣ II/3, Зспоља, поклоненїѣ II/3, Зспоља, како ві ѣ II/4, керѣ ві ѣ II/6, непрїѣателѣ II/6, зѣавїѣ II/10. Наведени примери најбоље илуструју симбиозу рашких и ресавских правописних норми будући да се графема *ї* редовно употребљава у вези са лигатурама *ѣ*, *ѣ* и *ю*. У мањем броју примера графема *ї* долази у склопу диграфа *їи* у облицима ном. јд. придева одређеног вида: Згрѣскїи I/1, хрѣвалѣскїи I/1, II/1, даѣматїискїи I/1, Згрѣскїи II/1, даѣматїиски II/1, што је позиција типична за ресавски правопис (уп. Поломац 2016: 58).

Графема *ъ* доследно се употребљава у првом писму, док се у другом писму само у двама примерима среће *ь* на крају речи: пѣлогъ II/8, млѣтъ II/9. Позиције у којима се употребљава *ъ* карактеристичне су за ресавски правопис: а) у предлогу вѣ I/14, II/2, 10, Зспоља, б) на крају речи: херцегъ I/2, пишемъ I/2, члѣкъ I/5, чѣшъ I/5, бѣ I/7, 9, млѣтъ I/10, 12, днѣ I/14, херцегъ II/1–2, млѣтъ II/2, 4, 6, 7, бѣ II/5, 6, товаръ II/7, положъ II/8, ншъ II/8, днѣ II/10, вѣмъ II/1споља, фѣрхатъ II/Зспоља, в) на месту некадашњег слабог

полугласника у средини речи: смѣревъскомѣ I/2, подѣнавъскомѣ I/3, дрѣжъство I/11, смѣревъскоѣ I/1 споља, подоунавъскомѣ I/2, посавъскомѣ I/2, краљевъства II/2, краљевъскоу II/4, и г) у функцији обележавања вокалног /р/: љгръскѣи I/1, срѣвъскѣи I/2, 1 споља, хръвдѣскѣи I/1, II/1, врѣло II/7. У неколико примера бележи се пајерак, редовно у средини речи између два консонанта, на месту некадашњег слабог полугласника: поморавъски II/1, али чешће без етимолошког оправдања: поморавъски I/1, херѣгъ II/1–2, вбрѣдовахъмо I/1, 6–7.

Надредни акценатски знаци нису употребљени ни доследно ни систематично. Најчешће се употребљава знак чији се облик приближава периспомени, а функција спиритусу ленису, што значи да је потврђен изнад вокалских графема и лигатура у свим положајима: а) иницијални: њнѣ I/1, II/1, инѣ I/3, њхѣпашикѣ I/3, есеваѣи I/5, њко I/6, II/7, вбрѣдовахъмо I/6–7, вбрѣ I/12, есеваѣи I/13, истинѣ II/4, њноша II/8, ѣрѣ II/9, оу II/1 споља, избранномѣ II/2 споља, б) медијални: поклонѣнѣи I/3–4, твоѣи I/4, 5, 9, 3 споља, какоѣрѣ I/7, краљевъства II/2, краљевъскоу II/4, коѣрѣ II/8, кѣхѣи II/3 споља, в) финалном: шлижѣами I/1, срѣкѣ I/4, II/4, захѣваамѣ I/4, твоѣ I/6, 8, II/10, разѣмѣхѣ I/6, коѣ I/8, непрѣатѣлѣи I/9, дрѣжъство I/11, твоѣ I/12, землѣ I/1 споља, садѣакоу I/1 споља, њхѣпашикѣ I/3 споља, вѣѣи II/1, кѣхѣи II/3, развѣрѣмо II/4, даѣмо II/6. У мањем броју примера облик је ближи спиритусу ленису: а) иницијални положај: вѣоѣи I/1, II/1, и II/1, 5, 1 споља, оу II/2 споља, б) медијални положај: покраишномѣ II/3, моудрѣи II/1 споља, в) финални положај: животоу I/8, вѣтѣтѣвоу II/2 споља. Од осталих акценатских знакова нешто већим бројем примера потврђене су обична варија (искључиво у финалном положају): вѣѣи I/1, лѣжѣскѣи I/1, њхѣпашикѣ I/3, поклонѣнѣи I/3–4, животоу II/5, вѣѣи II/7 и двострука варија (у очекиваним позицијама у функцији означавања квантитета): мѣи I/6, 11, II/5,

б, даѡматїискиѢ П/1, лѡжѡскиѢ П/1, великоѡѢ П/5, носїмо П/7, тѡ П/9, док је оксија забележена у малобројним примерима: гѡѡподаарѡѢ I/2, I/3, I/1споља, захвалаѡмо I/11–12.

Од осталих графїјско-правописних особина потребно је укати на: а) употребу ѡ у функцији обележавања /ц/: сѡѡѡакѡѢ I/2, сѡѡѡакѡѡ I/1споља, б) фреквентно удвајање графеме л: краѡѢ I/1, П/1, хрѡваѡскиѢ I/1, П/1, даѡматїискиѢ I/1, гѡѡподаарѡѢ I/2, 3, 1споља, сѡѡѡакѡѢ I/2, захтеваѡмо I/4, хвалаѡѢ I/7, наѡѢ I/7, даѡѢ I/7, 9, П/5, свѡтаѡѢ I/12, паѡѢ I/12, многаѡ I/14, сѡѡѡакѡѡ I/1споља, даѡматїискиѢ П/1, морколаѡѢ П/1, захтеваѡмо П/4, гѡѡподаара П/8, као и в) редовну употребу графеме ѡ у иницијалној позицији: ѡѡѡѢ I/1, П/1, ѡѡраѡѡѡѡѢ I/6–7, ѡѡраѡѢ I/12, ѡѡѡ ѡѢ I/14, П/10, те посебно скоро доследну употребу у вези са следећим надредним словом: ѡѡѡѢ I/1, гѡѡподаарѡѢ I/2, 3, граѡѡѡѢ I/3, наѡѡѢ I/4, П/4, весѡѡѢ I/7, тѡѢ I/7, раѡѡѢ I/7, П/5, срѡѡѡѢ I/8, наѡѡѡѢ I/8, 10, вѡѡѡѢ I/10, истинѡѢ П/4, вѡѡѡѢ П/5, доѡѡѢ П/7, рѡѡѡѢ 7, итд.

4.2. Оба писма писана су српским језиком са минималним присуством елемената српскословенског језика, најчешће у формулаичним деловима писама (девоција, формула адресације и датумска формула): Мѡѡѡѡ вѡѡѡѡ I/1, П/1, срѡѡѡскиѢ I/2, I/1споља, вѡ хрѡѡѡѡѡѡѢ П/2, 2споља, ѡѡѡѢ П/1споља, вѡ лѡѡѢ I/14, П/10, а у првом писму веома ретко и у другим контекстима: доѡѡѢ I/4, помоѡѡѡѢ I/10.

Српски језик писама одликује се петочланим вокалским системом: /а/, /е/, /и/, /о/ и /у/. Да је некадашњи полугласник /ѡ/ замењен са /а/ несумњиво сведочи временски прилог сѡ I/9, 10, П/4. У складу са овим претпостављамо да се /а/ налази и у српскословенском предлогу вѡ I/14, П/2, 10, 2споља [ва]. Оба писма одликује екавизам, о чему сведоче примери писања ѡ на месту етимолошког *jаша*: вѡѡѡѡѡѡѢ I/2, 1/2споља, посѡѡѡѡѢ I/3,

захтеваамо I/4, II/4, лепо I/6, раздмеџмо I/6, захтевамо I/13, II/10, посрѣскомџ I/2споља, рѣчџ II/7, као и обрнуто, примери писања графеме ѣ на месту етимолошког /*e/ или /*ẽ/: свѣ I/6 (акуз. јд. с. р.), проглѣдаџмо I/6, рѣдџ I/6, какоѣрѣ I/7, добрѣ I/8 (ген. јд. ж. р.), вѣликџ I/10, 11, плѣменитомџ II/2, вѣликоу II/5, вѣселџ II/5, ѣрѣ II/6, II/9, вѣли II/7, коѣрѣ II/8, истиѣѣ II/9 (ном. јд. ж. р.), Плѣменитомџ II/1споља. Да се у основици српског језика Запољиних писама могу налазити косовско-ресавски говори XVI века упућује екавизам у примерима по тѣ I/4 (лок. јд.) (али и на тџ I/7, на тџ II/5) и кѣѣѣ II/3, 3споља (дат. јд. ж. р.). Први пример потврђен је и у једном писму турског султана Бајазита II Дубровнику из 1486. године¹⁸, док су примери другог типа (-e у дат. јд. именица ж. р. некадашњих -ā/-jā- основа) широко посведочени у пословноправној писмености XV–XVI века (уп. само Поломац 2016: 221–222; 2017: 66–67; Лутовац Казновац 2019а: 186–187). У оба писма изостају потврде за вокално /л/, као и за вокал /у/ који би био пореклом од њега. У консонантском систему Запољиних писама пажњу највише привлачи одсуство потврда за промену /л/ на крају слога у /о/. У свим забележеним примерима /л/ на крају слога је написано помоћу надредног слова под титлом: вѣрѣскомџ I/2, 1споља, даџ I/7, 9, II/5, ѣѣѣ I/11, свѣгаџ I/12, да II/6, што указује на то да писање /л/ на крају слога у овим примерима највероватније представља правописни манир. На исти начин може се објаснити и судбина финалне консонантске групе [ст] у примерима веселџ I/7, радџ I/7, 11, II/5, вѣселџ II/5. Од осталих особина консонантског система потребно је још једном указати на присуство фонеме /ц/ у примерима саѣѣѣ I/2, саѣѣѣ I/1споља, на метатезу у облику за-

18 Т. Лутовац Казновац (2019а: 208) наводи се само пример џ тѣ 17. Провером оригинала уочили смо у шестом реду истог писма и по тѣ 6.

менице свѣ I/6, као и на асимилацију по звучности у примеру витештвоу II/1, 2 споља (уп. дрѣжъство I/11).

У категорији именичке дефлекције – поред већ поменутог примера кнеѡмъ II/3, 3 споља (дат. јд. ж. р.) – посебну пажњу завређује: а) велики број примера лок. јд. им. м. и с. р. са наставком -у: по рѣдѣ I/6, ѣ животѣ I/4, 13, ѣ животоу I/8, оу животоу II/5, оу грѡу ѣ великѡ вѣрѡу I/13, ѣ грѡу ѣ велѣ вѣрѡу II/10, ѣ витештвоу II/1, оу витештвоу II/2 споља, на раменоу II/7 (уп. српскословенски облик вѣ храбростѣ II/2, 2 споља); затим б) један пример инстр. јд. им. ж. р. некадашњих -ѣ- основа са наставком -ом: добръ речѡ II/7 (према српскословенским примерима Мѣтїю I/1, Мѣтїю II/1, помоцїю I/10)¹⁹, што може имати и дијалекатски значај будући да овакви примери представљају заједничко обележје савремених косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора, те већине савремених шумадијско-војвођанских и рубних смедеревско-вршачких говора (уп. Ивић 2009: 169; Бошњакковић 2012: 82–83); као и в) наставци -ами и -ом у дат. мн.: шлїжїами I/1, II/1 (ж. р.) (уп. и Stolz 1984/1985: 756), градѡвѡ I/3, 2 споља (м. р.), што може бити и утицај српскословенског језика будући да су облици употребљени у уводној формули интитулације и адресације. Посебан коментар заслужује и пример ѡ ѣдно вртѣ II/6, што може упућивати на балканистичке процесе карактеристичне за савремене призренско-тимочке говоре (употреба општег падежа (уместо генитива) уз предлог *ог*), за шта постоје малобројне потврде и у двама писмима турског султана Бајазита II с краја XV века, као и у писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију из 1551. године (уп. Лутовац Каз-

19 Примери овога типа забележени су и у неколико писама турских султана Мехмеда II и Бајазита II (в. Лутовац Казновац 2019а: 192), као и у писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију из 1551. год. (в. Поломац 2018а: 646).

НОВАЦ 2019а: 173; Поломац 2018а: 647). Међу облицима заменица, придева и бројева – поред већ коментарисаних примера: по тѣ I/4, на тѣ̆ I/7, на тѣ̆ II/5 (лок. јд.), свѣ I/6, срѣвѣскѣ I/2, I/1 споља (ген. јд.), ѣмѣ II/1 споља – потребно је указати и на а) облике дат. мн. заменица 1. и 2. лица: нами I/5, 11²⁰, наѣ I/7 и ѣ II/4, 6, затим б) доследну употребу форманта *-ia* у ген. јд. заменица и придева у духу народног језика: ѣститого I/4, 8, 8–9, 9, 10, 13, II/5, силного I/8, поглавитого I/13, славного II/3, тога II/6, 7, ншега вѣрнога II/8, затим в) једну потврду дат. јд. придева неодређеног вида: вегоѣ II/3 споља, као и д) облик дат. мн. збирног броја: вѣой I/1, II/1. Посебан коментар захтева пример твое II/10 (дат. јд.) у коме не видимо дијалекатски (косовско-ресавски) одраз, већ вероватније грешку писара подстакнуту паралелно употребом облика твоѣи I/5 и твоѣ I/4, 6, 8, 12 у ген. јд., па отуд твоѣи I/4, 9, 12, 3 споља и твоѣ II/10 и у дат. јд.

Доследна употреба наставка *-хмо* у 1. л. мн. аориста представља најзначајнију одлику морфолошког система глагола: прогѣдѣхмо I/6, разѣмѣхмо I/6, вѣрадовахмо I/6–7, имахмо I/7, дадохмо I/7, развѣрѣхмо II/4. Употреба овога, карактеристична за савремене косовско-ресавске и призренско-јужноморавске говоре (уп. Ивић 2009: 167), није забележена у повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 286–287), као ни у писму краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину (уп. Поломац 2018б: 44), док се у писмима турских султана Дубровнику и писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију среће паралелно са наставком *-смо* (уп. Лутовац Казновац 2019а: 249; Поломац 2018а: 648). Посебно истицање у глаголском систему заслужују и примери 1. л. мн. презента са наставком *-мо*:

20 Дативски облик *нами* бележи се и у једном писму турског султана Мехмеда II (уп. Лутовац Казновац 2019а: 201).

захтевамо I/4, II/4, захваљамо I/6–7, дајемо II/6, носимо II/7, захтевамо I/13, II/10, зхевамо I/3 споља, као и једна потврда употребе футура I: кн̑ разаврати I/12.

Наведене најважније језичке одлике не пружају довољно материјала за сигурно закључивање о дијалекатској основици српског језика употребљеног у Запаљиним писмима. Ипак, неколико језичких црта, међу којима посебно вокал /a/ < /ə/, доследан екавизам (посебно у примерима *ћехаје* (дат. јд. им. ж. р. некадашње меке промене) и *ѿо шем* (лок. јд.)), употреба општег падежа у примеру *од једно време*, као и наставак *-хмо* у 1. л. јд. аориста, могу упућивати на југоисточни српски говор XVI века из кога су се развили савремени косовско-ресавски и призренско-јужноморавски говори.

III
ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

СРПСКИ КАО ДИПЛОМАТСКИ ЈЕЗИК У XV И XVI ВЕКУ: КА СИНТЕЗИ

1. Увод. На употребу српског као дипломатског језика у југоисточној Европи у XV и XVI веку пресудно је утицало османско освајање Балкана. Прилагодљив апарат османске власти преузимао је одређене административне и законске праксе освојених земаља, као и средства дипломатске комуникације. Након освајања српских средњовековних држава у XIV и XV веку, османски владари задржали су језик српске средњовековне пословноправне писмености у дипломатској преписци са државама југоисточне Европе будући да њихов турски, арапски или персијски језик нико није познавао. Државе са којима су дошли у додир користиле су већ српски језик у међусобној преписци (Србија, Босна, Дубровник) или су на својим дворовима имале секретаре који су га добро познавали (Бугарска, Влашка, Молдавија, Албанија, Венеција, Угарска). На употребу српског као дипломатског језика на османском двору пресудно је утицао велики број високих државних и војних званичника српског порекла. Географски положај између Угарске и Османског царства и ступање српских властелина у угарску службу, омогућавао је посредничку улогу у дипломатским контактима, што најбоље илуструју сачувани српски и османски извори о утврђивању мира на османско-угарској граници крајем XV века.

Сачувана грађа на српском језику и ћириличном писму упућује на то да се на османском двору српски језик најчешће користио у дипломатској преписци са Дубровником, ређе са Русијом и Угарском. Будући да су филолошке одлике дипломатске преписке османских султана са Дубровником и Русијом већ научно истражене, за предмет ове монографије изабране су филолошке одлике османско-угарске дипломатске преписке на српском језику из XV и XVI века. Филолошком анализом обухваћена су два писма султана Бајазита II упућена крајем XV века у Угарску: писмо краљу Матији Корвину из 1487. године и писмо краљу Владиславу II из 1498. године, као и једино сачувано српско писмо румелијског беглербега (потоњег великог везира) Османског царства Мехмед-паше Соколовића упућено 1551. године Андрашу Баторију, угарском војном заповеднику Темишвара. Писмо султана Селима I угарском краљу Лудовику из 1519. године није било предмет истраживања будући да су његове основне филолошке одлике познате на основу рада Л. Накаш. Малобројна сачувана дипломатска преписка упућена из Угарске у Османско царство истражена је у целини. Поред писама која је у име краља Матије Корвина 1482. и 1483. године султану Бајазиту II и смедеревском санцак-бегу Али-бегу Михалоглуу слао српски деспот Вук Гргуревић (у народној традицији познат као Змај Огњени Вук), истражено је и писмо Стефана Баторија, дворског судије Матије Корвина и ердељског војводе, упућено 1483. године смедеревском санцак-бегу Али-бегу Михалоглуу, затим писмо краља Матије Корвина султану Бајазиту II из 1487. године, као и два писма краља Јована Запоље, упућена смедеревском санцак-бегу Мехмеду Јахијапашићу и његовом заменику Ферхату 1537. године. Корпусу османско-угарске преписке из XV и XVI века придружено је и најстарије сачувано српско писмо из Угарске, писмо које је краљ Матија Корвин упутио 1465. го-

дине фра Александру Дубровчанину, свом дипломатском представнику.

Корпусу османско-угарске дипломатске преписке на српском језику из XV и XVI века у науци до сада није посвећена значајнија пажња. Досадашња истраживања углавном су била усмерена на објашњавање фактора који су довели до употребе српског као дипломатског језика у југоисточној Европи у XV и XVI веку. Највећи део писама из овога корпуса не само да није филолошки и лингвистички истражен већ није ни довољно познат научној јавности, будући да су издања у оригиналној графици стара и ретка, често и потпуно непоуздана. Стога је основни циљ истраживања био да се сва наведена писма приреде у оригиналној графици и преводу на савремени српски језик, те да се затим прикажу њихове најзначајније филолошке одлике: графициско-правописне одлике у контексту досадашњих сазнања о употреби различитих правописних традиција у документима насталим изван матичног подручја, као и језичке одлике у контексту досадашњих сазнања о развојним процесима у српским дијалектима током XV и XVI века.

2. Филолошке одлике српских писама упућених из Османског царства. Истраживање писама султана Бајазита II краљу Матији Корвину и краљу Владиславу II показало је да се ова писма по својим дипломатичким, палеографским, графициско-правописним и језичким одликама подударају са Бајазитовим писмима упућеним Дубровнику крајем девете и десете деценије XV века.

Бајазитово писмо Матији Корвину писао је исти писар као и писма Дубровнику под бр. 903–907 у збирци Љубомира Стојановића. У овим писмима преовлађује рашки правопис (доследна употреба њ у обележавању [ja], скоро доследна употреба њ у обележавању [je], доследна употреба и приликом обележавања

/и/ испред /ј/, старија интерпункција са одсуством запете и тачком ближе средини реда), уз неколико одлика ресавског правописа (употреба графеме њ и несистематична употреба оксије), као и неколико карактеристичних одлика које не утичу на диференцирање средњовековних правописних школа (графема ѿ изван типичних ресавских позиција, доследно писање њ у вези са графемом р, доследна употреба љ, доследно писање графеме о у иницијалном положају, писање w у лигатурном споју са в или г, као и у вези са подигнутом консонантском графемом, доследно подизање над ред финалне консонантске графеме). Српски језик ових писама изграђен је на основици југоисточног српског дијалекта XV века из кога су се развили савремени косовско-ресавски и призренско-тимочки говори. О овоме сведоче следеће одлике забележене у Бајазитовом писму Матији Корвину: екавизам потврђен у низу категорија карактеристичних за савремени косовско-ресавски дијалекат (дат. и лок. јд. именица ж. р. на -е, облици заменица и придева са наставцима некадашње непалаталне промене) или заједничких косовско-ресавским и призренско-јужноморавским говорима (одрични облици презента глагола *јесам* или бројна конструкција *две сѣе*), затим вокал /а/ пореклом од некадашњег полугласника, вокал /у/ пореклом од некадашњег слоготворног /л/, вокал /о/ пореклом од некадашњег /л/ на крају слога, као и примери аналитичких тенденција у деklinацији (неразликовање падежа места и правца кретања). Неколико забележених језичких црта у Бајазитовом писму Матији Корвину може упућивати на југоисточни српски дијалекат XV века, али и на суседне области: наставак -ом у инстр. јд. именица женског рода, заменичке енклитике *ни*, *ви*, заменичке и прилошке партикуле *ј*, *зи*, наставак -ом у лок. јд. придева женског рода, икавизам у одричном облику 3. л. јд. презента (*није*). У писму су забележени и примери вокала /е/ и

/o/ пореклом од некадашњег полугласника, што може бити траг призренско-јужноморавских говора из српско-македонског пограничја или лексикализованих македонизама пореклом из српскословенског језика. Међу одликама српскословенског језика забележеним у писму, посебно се издваја фреквентна употреба активног партиципа претерита у функцији самосталног предиката (герунда) за описивање догађаја у следу.

Као и у писму Матији Корвину, и у Бајазитовом писму Владиславу II преовлађују одлике рашког правописа (доследна употреба лигатуре њ у обележавању групе [ja], скоро доследна употреба графеме и приликом обележавања вокала /и/ испред /j/ и старија интерпункција са одсуством запете и тачком ближе средини реда). Од одлика ресавског правописа у оба писма забележена је фреквентна употреба графеме з, која се у писму Владиславу II јавља као једини знак за некадашњи полугласник. Писма се разликују по начину обележавања гласовне групе [je] (у писму краљу Матији Корвину скоро доследно писање лигатуре њ на рашки начин, док се у писму Владиславу II скоро доследно среће писање е и е), присуству акценатских знакова (у писму Матији Корвину несистематично се употребљава оксија, док се у писму Владиславу II не употребљавају акценатски знаци), као и у обележавању вокала /o/ у иницијалној позицији (у писму Матији Корвину употребљавају се доследно графеме о и ѿ, а у писму Владиславу II графеме ѡ и ѡ̆). Највећи број језичких одлика писма султана Бајазита II краљу Владиславу II упућује на закључак да је српски језик писма изграђен на основици југоисточног српског дијалекта XV века из кога се развио савремени косовско-ресавски дијалекат. О овоме сведоче примери екавизма у наставцима непалаталне промене заменица и придева (-ем у инстр. јд. и дат. мн., -ех у ген. мн.), вокала /a/ пореклом од некадашњег полугласника, вокала /y/ пореклом од

некадашњег вокалног /л/ и вокала /о/ пореклом од некадашњег /л/ на крају слога. Присуство облика ген. мн. у лок. мн. именица, као и неколико других особина потврђених изолованим примерима (наставак *-е* и *-и* у дат. јд. именице *висоша*, наставак *-ам* у дат. мн. именица средњег рода, ном./акуз. јд. придевских заменица типа *ови*, *они* и наставак *-ом* у лок. јд. придева ж. р.), може упућивати на суседни смедеревско-вршачки дијалекат, као и на првобитне говоре између Велике Мораве и Тимока. У односу на султаново писмо Матији Корвину, писмо Владиславу II садржи више елемената српскословенског језика. Најважније дипломатичке, граfiјско-правописне и језичке одлике писма султана Бајазита II краљу Владиславу II (1498) подударне су са неколико Бајазитових писама упућеним Дубровнику између 1497. и 1502. године (писма под редним бројевима 921–924, 926–927, 929–932 у збирци Љубомира Стојановића), посебно са писмима бр. 926 и 927.

Писмо Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију из 1551. године представља типичан пример граfiјско-правописне неуједначености карактеристичне за писменост насталу изван матичног подручја, насталу мешањем двеју главних граfiјско-правописних традиција, западне, босанско-хумске, и источне, рашке и ресавске традиције. Од одлика босанско-хумског правописа у писму се бележи употреба графеме *ћ*, као и обележавање групе [je] помоћу графеме *є*. На рашки правопис упућује доследна употреба лигатуре *њ* у функцији обележавања групе [ja], а на ресавски употреба графеме *ї* како у типичним позицијама тако и у позицијама у којима се у ресавском правопису употребљава и. Писмо Мехмед-паше Соколовића писано је српским језиком у коме се препознаје југоисточни српски дијалекат XVI века. Поред језичких одлика које представљају заједничко обележје савремених косовско-ресавских и призренско-јужноморавских

говора (дат. јд. мене, шебе; облици презента несам, несмо; неразликовање падежа места од падежа правца; маскулинизација именица женског рода на консонант; 1. лице мн. аориста са -хмо), у писму су забележене и црте које упућују на раздвајање ових дијалекатских формација од XV века: -е у лок. јд. именица женског рода, -ем у инстр. јд. придева, промена полугласника у /а/ и су-гласника /л/ на крају слога у /о/ упућују на формирање косовско-ресавских говора, а балканистичке иновације (употреба општег падежа и удвајање објеката), показна заменица оваја, као и евентуално неразликовање африката /ћ/ и /ч/, сведоче о формирању призренско-тимочких говора у овоме периоду. Неколико ситнијих особина упућује на везе са иселеничким говорима: глогол типа *прошериши* упућује на везе са говорима Карашева и Свинице, а тип *зимуваши* на везе савремених призренско-тимочких говора са карашевским говором и говором галипољских Срба. Најважније граfiјско-правописне и језичке одлике писма не указују на могућност да је писмо писано од стране Мехмед-паше Соколовића или неког од писара који је био везан за српску канцеларију султана Сулејмана I. Вероватније је претпоставити да је писар писма био неко из непосредног окружења Мехмед-паше Соколовића. Експлицитно залагање Мехмед-паше Соколовића за употребу српског језика у комуникацији са Андрашом Баторијем треба разумети у контексту чињенице да је успех османског војног похода на Банат током 1551. године у великој мери зависио од способности комуникације са локалним српским становништвом и српским војницима на обе стране.

3. Филолошке одлике српских писама упућених из Угарске. Писмо угарског краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину (1465) представља најстарије сачувано оригинално српско писмо из Угарске. Писано је мешавином босанско-хумског и

рашког правописа, о чему сведоче употреба графеме *h* у функцији обележавања сугласника /ћ/, као и употреба лигатура *ъ* и *ѣ* у функцији обележавања група [ja] и [je]. На основу околности настанка писма (истог и наредног дана краљ Матија Корвин издаје и три писма на латинском језику са сличним формуларом), као и на основу писања групе [yp] на месту вокалног /p/, са већом сигурношћу може се претпоставити да је писар био билингвалан и биграфичан, те да су латински језик и писмо били примарни медиј у његовој писарској пракси. Икавско-екавска замена јата и место настанка писма (околина данашњег Славонског Брода) могли би указивати на то да се у основи језика писма налазио дијалекат из кога су се касније развили посавски, славонски и икавски и јекавски говори из слива реке Босне. С друге стране, уколико претпоставимо да би малобројни примери јекавизма могли бити и последица прилагођавања језика адресату, онда би се дијалекатско исходиште могло тражити западније, на простору на коме су у средњем веку били у контакту икавски говори западне Босне и чакавски дијалекат. На овај простор упућују најважније језичке одлике писма краља Матије Корвина султану Бајазиту II из 1487. године: икавско-екавска замена јата, сонант /j/ пореклом од прасл. *d', ген. мн. именица м. и ж. р. са нултим наставком, конструкција *go se gobe*, прилози *јуре* и *јур* 'већ', глаголи *сумњиши* 'сумњати', *ѿросиши* 'молити' и именице *шкода* и *чкода* 'штета' и *ѿлина* 'плен'. Питање у којој мери ове особине одражавају традиције пословноправне писмености средњовековне Босне, а у којој мери матерњи дијалекат писара Корвиновог писма, остављено је отвореним. Писмо краља Матије Корвина султану Бајазиту II из 1487. године посебно је значајно и по најстаријим потврдама губљења сугласника /x/ у српском језику, као и по рашком правопису који је у великој мери ослобођен традиционалних узуса и усклађен са говорном реал-

ношћу, што најбоље илуструје одсуство полугласничког знака у традиционалним позицијама на крају речи или приликом обе- лежавања вокалног /р/.

У писмима деспота Вука Гргуревића султану Бајазиту и Али- бегу Михалоглуу, као и писму Стефана Баторија Али-бегу Миха- логлуу, огледа се српски језик изграђен на основу југоисточног српског дијалекта XV века из кога се развио савремени косов- ски-ресавски дијалекат. Најважније особине овога дијалекта за- бележене у писмима деспота Вука Гргуревића (екавизам у дат. и лок. јд. именица женског рода и облицима некадашње непалаталне промене заменица и придева, вокал /а/ пореклом од некадашњег полугласника, вокал /у/ пореклом од вокалног /л/, вокал /о/ пореклом од /л/ на крају слога, облици презента типа *узимљем*, облици футура I са енклитиком *ше* и облици импера- тива типа *вић*) и Баторијевом писму Али-бегу Михалоглуу (ека- визам у дат. јд. именичке промене женског рода, облицима за- меница и придева некадашње непалаталне промене, као и у одричном облику 3. л. јд. презента *нѣ < неје*; вокал /а/ пореклом од некадашег полугласника) указују на континуитет употребе одлика косовско-ресавског дијалекта у повељама и писмима XIV и XV века. Језик Баторијевог писма и језик писама деспота Вука Гргуревића показују како је померање политичких актив- ности преосталог српског племства на територију Угарске након пада Српске деспотовине омогућило да језик њене пословно- правне писмености настави живот у новом окружењу и у новој (дипломатској) функцији. На продужење традиције ове писме- ности у Угарској XV и XVI века свакако су утицали и људи попут попа Јована, поклисара деспота Вука Гргуревића, коме се можда може приписати заслуга за нешто виши удео српскословенских одлика у Баторијевом писму (нпр. чување вокалног /л/ или /л/ на крају слога, одсуство новог јотовања у глаголима *гојши* и *иој-*

ши) у односу на писма деспота Вука Гргуревића. На исти начин може се објаснити и преовлађујућа употреба ресавског правописа у Баторијевом писму, за разлику од правописа писама деспота Вука Гргуревића у којима су ресавске одлике слабије изражене.

Писма угарског краља Јована Запоље упућена 1537. године смедеревском санџак-бегу Мехмеду Јахијапашићу и његовом заменику Ферхату писана су мешавином рашког и ресавског правописа. На рашки правопис упућује доследна употреба лигатуре њ, као и преовлађујућа употреба лигатуре њ, док су одлика ресавског правописа најзаступљеније употреба графема ĭ и њ, као и употреба надредних акценатских знакова. О југоисточном српском дијалекту XVI века (из кога су се развили савремени косовско-ресавски и призренско-тимочки говори) сведочи неколико језичких црта забележених у писмима: вокал /а/ пореклом од некадашњег полугласника, доследан екавизам (посебно у дат. јд. именица женског рода некадашње палаталне промене и лок. јд. мушког рода показних заменица), употреба општег падежа у једном примеру, као и наставак -хмо у 1. л. јд. аориста.

4. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Графијско-правописна анализа османско-угарске дипломатске преписке из XV и XVI века указује на висок степен неуједначености и варијантности како унутар појединачних канцеларија тако и унутар појединачних докумената: у писмима султана Бајазита II преовлађује рашки правопис са елементима ресавског; у писмима Јована Запоље рашки и ресавски правопис се мешају; у писмима деспота Вука Гргуревића одлике ресавског правописа су слабије изражене, док су у писму Стефана Баторија нешто израженије; у писму Мехмед-паше Соколовића мешају се одлике босанско-хумског, рашког и ресавског правописа; у писму Матије Корвина фра Александру ме-

шају се одлике босанско-хумског и рашког правописа; коначно, у писму Матије Корвина султану Бајазиту II употребљава се рашки правопис, у великој мери ослобођен традиционалних узуса и усклађен са говорном реалношћу. Правописна неуједначност у истраживаним писмима може се начелно објаснити њеним световним карактером, као и слабљењем традиције због употребе српског језика и ћирилице изван матичног подручја. Посебни разлози могу се тицати садржаја и намене писма, околности настанка писма, личности писара и везаности за одређену традицију. Званични карактер писама (мировних уговора) и традиција Портине српске канцеларије вероватно су условили уједначенији правопис у писмима Бајазита II. Образовање писара и познавање српскословенске традиције могло је утицати на правопис Баторијевог писма Али-бегу Михалоглуу. Познавање световне писмености Српске деспотовине вероватно је оставило трага у правопису писама деспота Вука Гргуревића. Околности настанка писма (у табору војске приликом опсаде Новог Места) могле су утицати на правопис писма Матије Корвина Бајазиту II. Околности настанка писма (приликом војног похода на Темишвар) и хитност дипломатске комуникације, у којој је брига за форму у другом плану у односу на важност преношења поруке, условили су правописну неуједначеност у писму Мехмед-паше Соколовића. Посебну занимљивост представља могућност комбиновања различитих правописних и језичких традиција: тако је писмо Матије Корвина султану Бајазиту II писано рашким правописом и језиком у чијој основи се налазе икавски говори западне Босне, док се у писму Мехмед-паше Соколовића писаном југоисточним српским говором XVI века налазе и одлике босанско-хумског правописа.

Исти критеријуми утицали су и на однос српског и српскословенског језика у писмима. Наративни карактер писма Баја-

зита II краљу Матији Корвину условио је фреквентну употребу партиципа претерита активног у функцији секундарног предиката (герунда) у функцији описивања догађаја у следу. Званичнији и свечанији карактер писма (мировног уговора) Бајазита II краљу Владиславу II вероватно је условио већи степен присуства српскословенских одлика у односу на друга истраживана писма. Више српскословенских одлика у Баторијевом писму Али-бегу Михалоглуу у односу на писма деспота Вука Гргуревића вероватно се може објаснити личношћу писара и његовим познавањем српскословенског језика (већ смо више пута нагласили претпоставку да је писар Баторијевог писма могао бити поп Јован, поклисар деспота Вука Гргуревића).

Према критеријуму дијалекатске основице језика анализирана османско-угарска дипломатска преписка на српском језику из XV и XVI века може се начелно поделити на две групе. У првој групи налазе се писма чији је језик изграђен на основици југоисточног српског дијалекта XV и XVI века (писма Бајазита II, Мехмед-паше Соколовића, деспота Вука Гргуревића, Стефана Баторија и Јована Запоље). У другој групи налазе се писма краља Матије Корвина: у основи језика писма султану Бајазиту II налазе се икавски говори западне Босне, а у језику писма фра Александру или икавски говори западне Босне или дијалекат из кога су се развили посавски, славонски и икавско-јекавски говори источне Босне. У оба писма краља Матије Корвина (више у писму султану Бајазиту II, мање у писму фра Александру) присутне су и лексичке одлике које упућују на простор средњовековних додира икавских говора западне Босне и чакавског дијалекта.

У свим анализираним писмима потврђени су примери вокала /a/ пореклом од некадашњег полугласника. Примери са вокалима /e/ и /o/ пореклом од полугласника забележени у Бајазитовим писмима Матији Корвину могу представљати утицај

призренско-јужноморавских говора из српско-македонског пограничја или лексикализоване македонизме преузете преко српскословенске традиције. У свим истраживаним писмима бележе се само /у/ на месту некадашњег вокалног /л/ и /о/ на месту некадашњег /л/ на крају слога. У писмима у чијој се основици налази југоисточни српски дијалекат XV и XVI века бележе се екавизми типични за савремене косовско-ресавске и призренско-тимочке говоре: у дат. јд. личних заменица, у одричном облику презента глагола *јесам*, у бројној конструкцији *две сће*, као и екавизми који упућују на формирање косовско-ресавског говора у средњем веку: у дат. и лок. јд. именица непалаталне промене и облицима заменица и придева некадашње непалаталне промене. Посебност представљају малобројни икавизми у писму султана Бајазита II краљу Владиславу II који би могли упућивати на смедеревско-вршачке и шумадијско-војвођанске говоре или првобитне говоре у простору између Велике Мораве и Тимока. Најстарије потврде губљења сугласника /х/ (у иницијалној и медијалној позицији) забележене у писму краља Матије Корвина султану Бајазиту из 1487. године упућују на потребу редефинисања хронологије ове појаве у српском језику.

У писмима у чијој се основици налази југоисточни српски дијалекат XV и XVI века бележимо неколико карактеристичних иновација у множинским падежима именица: наставак *-а* у генитиву множине, употреба облика ген. мн. на месту локатива множине и наставка *-ам* у дат. мн. средњег рода (само у Бајазитовом писму краљу Владиславу II), наставак *-ами* у дат. мн. женског рода (само у писмима краља Јована Запоље). Насупрот овим примерима стоји ген. мн. са нултим наставком у писму Матије Корвина султану Бајазиту II као обележје икавских говора западне Босне. У неколико писама забележене су аналити-

чке тенденције у деклинацији: неразликовање падежа места од падежа правца (Бајазитово писмо Матији Корвину и писмо Мехмед-паше Соколовића) и употреба општег падежа на месту генитива са предлогом *ог* (писмо Мехмед-паше Соколовића и писма краља Јована Запоље). У писму Мехмед-паше Соколовића забележено је и удвајање објекта. Најстарије потврде наставка *-ом* у лок. јд. придева женског рода (карактеристичне за савремене шумадијске и смедеревско-вршачке говоре) забележене су у Бајазитовим писмима Матији Корвину и Владиславу II. У категорији глагола значајне су најстарије потврде партиципа претерита активног са наставком *-в* код глагола са инфинитивном основом на сугласник, затим двојаки облици 1. л. мн. аориста са наставцима *-смо* и *-хмо*, као и примери императива *виђ*.

Османско-угарска дипломатска преписка из XV и XVI века значајна је за историјску лексикологију као сведочанство путева уласка лексике оријенталног порекла у српски језик. Забележени оријентализми најчешће долазе у сфери владарских титула и државног и војног устројства: *сулџан*, *хан*, *амире*; *бејлер-беј*, *беј*, *баша*, *џаша*, *чавуш* 'гласник', *чаушбаша* 'старешина чауша, наредник', *улак* 'гласник', *ћехаја* 'помоћник, заступник везира, паше или другог великодостојника'; *харац* 'порез'. Изван ове сфере забележени су *бабаја* 'калуђер, фратар', *рамадан* 'рамазан, месец исламског календара', *мусхаф* 'Куран', као и најстарија потврда лексеме *армаџан* 'поклон'. Очекивано је присуство хунгаризама *русај* и *орсај* 'држава, земља', *џорколаба* и *морколаб* 'заповедник града' и *одвар биров* 'дворски судија'. Поред грцизама *џоклисар* и *џедејсајши* наслеђених из старије традиције, забележени су и *склав* 'султанов слуга, роб' и придев *шелосан* 'који плаћа телос, порез', до сада незабележен у средњовековним изворима. Неколико забележених романизама припада различитим терминолошким сферама: *арџикул* 'члан', *џрофеша*

'пророк', *лубарда* 'топ', *кайешан* 'заповедник града'. Међу лексиком словенског порекла посебно истицање заслужују најстарије потврде већ забележених лексема: именица *йеиш* 'пешак', *илина* 'плен', *йосаоница* 'посланица', *йалсйиво* 'стање у коме се налази талац, талаштво', *увезбаније* 'поука, упута', глагола *лахайи* 'хте-ти, намеравати', *годијаиш* 'досађивати', прилога *доклај* 'докле', *найослија* 'напоследку', *узаман* 'узалуд', предлога *йомеђу*. Неколико лексема до сада није забележено у историјским речницима српског језика: именице *йакмеж* 'договор, уговор', *узнаније* 'обавештење, обзнана', прилог *јависйавно* 'јавно и одлучно', везник *ихо* 'него, осим ако', као и именица *жога* нејасаног порекла и значења.

Даља истраживања српског као дипломатског језика у XV и XVI веку неопходно је усмерити у правцу приређивања и филолошке анализе докумената који су настали у другим канцеларијама (најпре влашким, молдавским и албанским), као и ка детаљнијој анализи овога типа писмености са лексиколошког, а посебно синтаксичког и прагматичког аспекта.

IV

SUMMARY

SERBIAN AS THE LANGUAGE OF DIPLOMACY
IN THE 15TH AND 16TH CENTURIES:
TOWARDS THE SYNTHESIS

1. INTRODUCTION. The use of Serbian as a language of diplomacy in southeastern Europe in the 15th and 16th centuries was momentarily affected by the Ottoman conquest of the Balkans. The adaptable establishment of the Ottoman government adopted certain administrative and legal practices of the conquered countries, as well as the means of diplomatic communication. After the conquest of the Serbian medieval states in the 14th and 15th centuries, the Ottoman rulers preserved the language of the Serbian medieval business and legal literacy in diplomatic correspondence with the states of southeastern Europe, since no one spoke their Turkish, Arabic or Persian languages. The states with which they came into contact had already been using the Serbian language in their correspondence (Serbia, Bosnia, Dubrovnik) or had secretaries at their courts who knew it well (Bulgaria, Wallachia, Moldavia, Albania, Venice, Hungary). The use of Serbian as a language of diplomacy at the Ottoman court was predominantly influenced by a large number of high state and military officials of Serbian descent. The geographical position between Hungary and the Ottoman Empire, as well as the allocation of Serbian lords to the Hungarian service enabled a role of an intermediary in diplomatic contacts,

which is best illustrated by the preserved Serbian and Ottoman sources about establishing peace on the Ottoman-Hungarian border at the end of the 15th century.

The preserved materials in Serbian and the Cyrillic script indicate that the Serbian language was most often used in diplomatic correspondence with Dubrovnik at the Ottoman court, less often with Russia and Hungary. Having in mind that the philological features of the diplomatic correspondence of the Ottoman sultans with Dubrovnik and Russia have already been scientifically investigated, the philological features of the Ottoman-Hungarian diplomatic correspondence in Serbian belonging to the 15th and 16th centuries represent the focus of this monograph. The philological analysis includes two letters of Sultan Bayezid II sent to Hungary at the end of the 15th century: a letter to King Matthias Corvinus from 1487 and a letter to King Vladislav II from 1498, as well as the only preserved Serbian letter from Beglerbeg of Rumelia (later Grand Vizier) of the Ottoman Empire, Sokollu Mehmed Pasha, sent in 1551 to Andrew Báthory, the Hungarian military commander of Timișoara. The letter of Sultan Selim I to the Hungarian king Louis II from 1519 was not the subject of the research since its fundamental philological characteristics are known based on the work of L. Nakash. The scarcely preserved diplomatic correspondence sent from Hungary to the Ottoman Empire is investigated in its entirety. In addition to the letters sent by the Serbian despot Vuk Grgurević to Sultan Bayezid II and Smederevo sanjak-bey Mihaloğlu Ali Bey, in 1482 and 1483 on behalf of King Matthias Corvinus, letters by Stephen Báthory, the court judge Matthias Corvinus and the Duke of Erdel were also analyzed, addressed to Smederevo sanjak-bey Mihaloğlu Ali Bey in 1483, as well as the letter by King Matthias Corvinus to Sultan Bayezid II from 1487, and two letters by King John Zápolya, addressed to Smederevo

sanjak-bey Mehmed Jahijapašić and to his deputy Ferhat in 1537. The corpus of the Ottoman-Hungarian correspondence from the 15th and 16th centuries was complemented by the oldest preserved Serbian letter from Hungary, a letter sent by King Matthias Corvinus to Friar Alexander, his diplomatic emissary, in 1465.

The corpus of Ottoman-Hungarian diplomatic correspondence in Serbian from the 15th and 16th centuries has not received significant scientific attention. Previous research has mainly focused on explaining the factors that led to the use of Serbian as a language of diplomacy in southeastern Europe in the 15th and 16th centuries. Most of the letters from this corpus have not only been philologically and linguistically under-researched, but are also fairly unknown to the scientific public, since the editions in the original script are old and rare, and often completely unreliable. Therefore, the essential goal of the research was to prepare all the mentioned letters in their original script and translate them into the contemporary Serbian language, as well as to show their most significant philological features: graphic and orthographic characteristics in light of the current knowledge about the use of different orthographic traditions in documents created outside the native areas, as well as linguistic features in light of the current knowledge about the development processes in Serbian dialects during the 15th and 16th centuries.

2. PHILOLOGICAL FEATURES OF SERBIAN LETTERS SENT FROM THE OTTOMAN EMPIRE. The analysis of Sultan Bayezid II's letters to King Matthias Corvinus and King Vladislav II demonstrated that these letters matched Bayezid's letters to Dubrovnik at the end of the two last decades of the 15th century in terms of their diplomatic, palaeographic, graphic and orthographic, as well as linguistic features.

Bayezid's letter to Matthias Corvinus was written by the same scribe as the letters to Dubrovnik no. 903–907 in the collection of Ljubomir Stojanović. In these letters, Raška orthography prevails (a consistent use of **ѣ** in marking [ja], an almost consistent use of **ѣ** in marking [je], a consistent use when marking /i/ before /j/ also, older punctuation with the absence of a comma and a full stop closer to the middle of the line), along with several features of Resava orthography (use of the grapheme **ѣ** and unsystematic use of **oxia**), as well as several characteristic features that do not affect the differentiation of medieval schools of orthography (grapheme **ї** outside the typical Resava positions, consistent writing of **ѣ** in connection with the grapheme **ѣ**, consistent use of **ѣ**, consistent writing of the grapheme **o** in the initial position, writing **w** in ligature combination with **ѣ** or **ѣ**, as well as in combination with a raised consonant grapheme, consistent raising above the line of the final consonant grapheme). The Serbian language of these letters was formed based on the southeastern Serbian variety of the 15th century, resulting in the development of the modern Kosovo-Resavian and Prizren-Timok dialects. This is supported by the following characteristics recorded in Bayezid's letter to Matthias Corvinus: ekavism confirmed in a series of categories typical of the modern Kosovo-Resavian dialect (dat. and loc. sg. of fem. nouns ending in *-e*, forms of pronouns and adjectives with inflexions of the former non-palatal declension) or shared by the Kosovo-Resavian and Prizren-South Moravian dialects (the negative forms of the present tense of the verb *jesam* or the plural construction *dve ste*), the vowel /a/ originating from the former semivowel, the vowel /u/ originating from the former syllabic /l/, the vowel /o/ originating from the former syllable-final /l/, as well as examples of analytical tendencies in declension (not distinguishing case of place and direction of movement). Several recorded language

features in Bayezid's letter to Matthias Corvinus may refer to the southeastern Serbian variety of the 15th century, but also to the neighbouring areas: the *-om* suffix in instr. sg. of fem. noun, pronominal enclitics *ni*, *vi*, pronominal and adverbial particles *j*, *zi*, suffix *-om* in loc. sg. of fem. adjective, ikavism in the negative form 3rd person sg. of the present tense (*nije*). Examples of the vowels /e/ and /o/ originating from the former semivowel are recorded in the letter, which may be a trace of the Prizren-South Moravian dialects from the Serbian and Macedonian border or lexicalized Macedonianisms derived from the Serbian Church Slavonic language. When it comes to the characteristics of the Serbian Church Slavonic language recorded in the letter, the frequent use of the active participle of the preterite functioning as an independent predicate (*gerund*) to describe subsequent events stands out in particular.

Similarly to the letter to Matthias Corvinus, Bayezid's letter to Vladislav II is dominated by the features of the Raška orthography (consistent use of the ligature *ѧ* in marking the cluster [ja], an almost consistent use of the grapheme *и* when marking the vowel /i/ before /j/ and older punctuation with the absence of a comma and a full stop closer to the middle of the line). One of the features of Resava orthography in both letters is the frequent use of the grapheme *з*, which appears in the letter to Vladislav II as the only symbol for the former semivowel. The letters differ in the marking of the vowel cluster [je] (in the letter to King Matthias Corvinus, the ligature *ѥ* is almost consistently written in the Raška style, while in the letter to Vladislav II, *ѥ* and *е* are almost consistently found), the presence of accent marks (in the letter to Matthias Corvinus, oxia is used unsystematically, while accent marks are not used in the letter to Vladislav II), as well as in the marking of the vowel /o/ in the initial position (in the letter to Matthias

Corvinus, the graphemes *o* and *w̄* are consistently used, while the graphemes *w* and *ŵ* are used in the letter to Vladislav II). The largest number of linguistic features in the letter of Sultan Bayezid II to King Vladislav II points to the conclusion that the Serbian language of the letter was formed based on the southeastern Serbian variety of the 15th century, resulting in the development of the modern Kosovo-Resavian dialect. This is supported by examples of ekavism in the inflexions of non-palatal declensions of pronouns and adjectives (*-em* in instr. sg. and dat. pl., *-eh* in gen. pl.), the vowel /a/ originating from the former semivowel, the vowel /u/ originating from of the former vocalic /l/ and the vowel /o/ originating from the former syllable-final /l/. The presence of the gen. pl. in loc. pl. of a noun, as well as several other features confirmed by isolated examples (the suffix *-e* and *-i* in the dat. pl. of the noun *visota*, the suffix *-am* in the dat. pl. of neuter nouns, nom./accus. sg. of adjectival pronouns, such as *ovi*, *oni* and the suffix *-om* in loc. sg. of fem. adj.), may indicate the neighbouring Smederevo-Vršac dialect, as well as the authentic varieties between Velika Morava and Timok. Compared to the Sultan's letter to Matthias Corvinus, the letter to Vladislav II contains more elements of the Serbian Church Slavonic language. The most important diplomatic, graphic and orthographic, as well as linguistic features of Sultan Bayezid II's letter to King Vladislav II (1498) are consistent with several of Bayezid's letters addressed to Dubrovnik between 1497 and 1502 (letters numbered 921–924, 926–927, 929–932 in the collection of Ljubomir Stojanović), especially with letters no. 926 and 927.

The letter by Sokollu Mehmed Pasha to Andrew Báthory from 1551 represents a typical example of the graphic and orthographic disproportion characteristic of literacy formed outside the native area, created by mixing two main graphic and orthographic tradi-

tions, the western, Bosnia-Hum tradition, and the eastern, Raška and Resava traditions. Among the features of the Bosnia-Hum orthography, the use of the grapheme λ is noted in the letter, as well as the marking of the cluster [je] with the grapheme ϵ . The consistent use of the ligature $\imath a$ to mark the group [ja] points to the Raška orthography, and the use of the grapheme \imath both in typical positions and in the positions where \imath is used in the Resava orthography. The letter to Sokollu Mehmed Pasha was written in Serbian and the southeastern Serbian variety of the 16th century is clearly recognizable. Along with linguistic features that are common features of contemporary Kosovo-Resavian and Prizren-South Moravian dialects (dat. sg. *mene, tebe*; forms of the present tense *nesam, nesmo*; not distinguishing the case of place from the case of direction; masculinization of feminine nouns ending in a consonant; 1st person pl. aorist with *-hmo*), there are also features that point to the separation of these dialectal formations from the 15th century onwards in the letter: *-e* in loc. sg. of fem. noun, *-em* in instr. sg. of adjectives, the alternation of the semivowel to /a/ and the syllable-final consonant /l/ to /o/ indicate the formation of Kosovo-Resavian dialects, and Balkan innovations (use of the general case and doubling of objects), the demonstrative pronoun *ovaja*, as well as the potential non-distinction of affricates /ć/ and /č/, indicate the formation of the Prizren-Timok dialects in this period. Several less prominent features underscore the connections with the varieties of emigrants: the verb *proteriti* points to the connections with the varieties of Karaševo and Svinica, and *zimu-vati* to the connections of modern Prizren-Timok dialects with the Karaševo dialects and the varieties of the Gallipoli Serbs. The most important graphic, orthographic and linguistic features of the letter do not confirm the possibility that the letter was written by Sokollu Mehmed Pasha or one of the scribes connected to the

Serbian office of Sultan Suleiman I. It seems more likely to assume that the scribe was someone from the immediate environment of Sokollu Mehmed Pasha. Sokollu Mehmed Pasha's explicit advocacy for the use of the Serbian language in communication with Andrew Báthory should be understood in the context of the fact that the success of the Ottoman military campaign on the Banat area during 1551 largely depended on the ability to communicate with the local Serbian population and Serbian soldiers on both sides.

3. PHILOLOGICAL FEATURES OF SERBIAN LETTERS SENT FROM HUNGARY. The letter of the Hungarian king Matthias Corvinus to Friar Alexander (1465) represents the oldest surviving original Serbian letter from Hungary. It was written in a mixture of Bosnia-Hum and Raška orthography, as evidenced by the use of the grapheme *ǣ* in marking the consonant /ć/, as well as the use of the ligatures *ia* and *ie* in marking the clusters [ja] and [je]. Based on the circumstances of the creation of the letter (on the same and the following day King Matthias Corvinus also issued three letters in Latin with a similar form), as well as on the writing of the cluster [ur] in place of the vocalic /r/, it can be assumed with greater certainty that the scribe was bilingual and bigraphic, hence that the Latin language and script were the primary medium in his scribal practice. The ikavian and ekavian substitution of the vowel yat and the place of origin of the script (surroundings of today's Slavonski Brod) could indicate that the language of the script was based on a dialect from which the Posavina, Slavonian, ikavian and jekavian varieties from the Bosna river basin later developed. On the other hand, if we assume that the few examples of jekavism could also be a consequence of adapting the language to the addressee, then the dialectal origin could be sought further west, in the area where the ikavian varieties of western Bosnia and the chakavian dialect

were in contact in the Middle Ages. The most important linguistic features of the letter of King Matthias Corvinus to Sultan Bayezid II from 1487 point to this area: the ikavian and ekavian substitution of yat, the sonorant /j/ originating from Proto-slavic **d'*, gen. pl. masc. and fem. nouns with zero suffix, the construction *do se dobe*, the adverbs *jure* and *jur* "already", the verbs *sumnjiti* "to doubt", *prositi* "to beg" and the nouns *škoda* and *čkoda* "damage, waste" and *plina* "prey". The issue pertaining to the extent to which these features reflect the traditions of business and legal literacy in medieval Bosnia, or the native dialect of the scribe of Corvinus' letter, remains unresolved. The letter of King Matthias Corvinus to Sultan Bayezid II from 1487 is particularly significant as the oldest confirmation of the loss of the consonant /h/ in Serbian, as well as for the Raška orthography, which is largely freed from traditional rules and corresponds to the reality of language use, which is best illustrated by the absence of the semivowel symbol in traditional positions at the end of the word or when marking the vocalic /r/.

The letters of Despot Vuk Grgurević to Sultan Bayezid and Mihaloğlu Ali Bey, as well as the letter of Stephen Báthory to Mihaloğlu Ali Bey, reflect the Serbian language based on the south-eastern Serbian dialect of the 15th century, from which the modern Kosovo-Resavian dialect later developed. The most important features of this dialect recorded in the letters of Despot Vuk Grgurević (ekavism in dat. and loc. sg. of fem. nouns and forms of the former non-palatal declension of pronouns and adjectives, the vowel /a/ originating from the former semivowel, the vowel /u/ originating from the vocalic /l/, the vowel /o/ originating from syllable-final /l/, forms of the present tense *uzimljem*, forms of the future I tense with the enclitic *te* and imperative forms *vidj*) and Báthory's letter to Mihaloğlu Ali Bey (ekavism in the dat. sg. of fem.

noun declension, the forms of pronouns and adjectives of the former non-palatal declension, as well as in the negative form of the 3rd person sg. of the present tense *nē < neje*; the vowel /a/ (originating from the former semivowel) indicate the continuity of the use of features of the Kosovo-Resavian dialect in charters and letters of the 14th and 15th centuries. The language of Báthory's letter and the language of the letters of Despot Vuk Grgurević demonstrate how the shifting of the political activities of the remaining Serbian nobility to the territory of Hungary after the fall of the Serbian despotate enabled the language of its business and legal literacy to preserve in a new environment and with a new (diplomatic) function. The prolongation of this tradition of literacy in Hungary in the 15th and 16th centuries was certainly impacted by people like Priest Jovan, Despot Vuk Grgurević's emissary, who perhaps can be attributed for a slightly higher share of Serbian Church Slavonic features in Báthory's letter (e.g. preservation of the vocalic /l/ or syllable-final /l/, the absence of new iotation in the verbs *dojti* and *pojti*) compared to the letters by Despot Vuk Grgurević. The predominant use of Resava orthography in Báthory's letter can be explained in the same way, in contrast to the orthography of the letters by Despot Vuk Grgurević, in which Resava features are less pronounced.

The letters of the Hungarian king John Zápolya sent in 1537 to Mehmed Jahijapašić, the sanjak-bey of Smederevo, and his deputy, Ferhat, were written in a mixture of Raška and Resava orthographies. The consistent use of the ligature *ѣ*, as well as the predominant use of the ligature *ѥ*, point to the Raška orthography, while the features of the Resava orthography are evident in the use of the graphemes *ї* and *ѣ*, as well as the use of superscript accent marks. The presence of the southeastern Serbian variety of the 16th century (from which the modern Kosovo-Resavian and Prizren-Timok

dialects later developed) is supported by several linguistic features recorded in the letters: the vowel /a/ originating from the former semivowel, consistent ekavism (especially in the dat. sg. of fem. noun of the former palatal declension and loc. sg. masc. of demonstrative pronouns), the use of the general case in one example, as well as the suffix *-hmo* in the 1st person sg. of aorist.

4. CONCLUDING REMARKS. The graphic and orthographic analysis of the Ottoman-Hungarian diplomatic correspondence from the 15th and 16th centuries indicates a high degree of disproportion and variation both within individual offices and within individual documents: in the letters by Sultan Bayezid II, Raška orthography with elements of Resava orthography prevails; in the letters by John Zápolya, the Raška and Resava orthographies are mixed; in the letters by Despot Vuk Grgurević, the characteristics of Resava orthography are less pronounced, whereas in the letter by Stephen Báthory they are somewhat more prominent; in the letter by Sokollu Mehmed Pasha, features of Bosnia-Hum, Raška and Resava orthographies are mixed; in the letter from Matthias Corvinus to Friar Alexander, features of Bosnia-Hum and Raška orthographies are mixed; finally, in the letter from Matthias Corvinus to Sultan Bayezid II, the Raška orthography is used, free of traditional customs for the most part and corresponding to the spoken reality. In principle, the orthographic disproportion in the studied letters can be explained by its secular character, as well as by the fading of tradition due to the use of the Serbian language and the Cyrillic script outside the native area. Special reasons may concern the content and purpose of the letter, the circumstances of the letter's creation, the scribe's personality and attachment to a certain tradition. The official character of the letters (peace treaties) and the tradition of the Porta's Serbian office probably caused a

more uniform spelling in the letters by Bayezid II. The scribe's education and knowledge of Serbian Church Slavonic tradition could have influenced the orthography of Báthory's letter to Mihaloğlu Ali Bey. Familiarity with the secular literacy of the Serbian despotate probably left its mark in the orthography of the letters by Despot Vuk Grgurević. The circumstances of the creation of the letter (in the army camp during the siege of Novo Mesto) could have affected the orthography of Matthias Corvinus' letter to Bayezid II. The circumstances of the letter's creation (during the military campaign on Timișoara) and the urgency of diplomatic communication, in which the concern for form is secondary compared to the importance of conveying the message, resulted in the disproportion of orthography in Sokollu Mehmed Pasha's letter. The possibility of combining different orthographic and linguistic traditions is of particular interest: for example, the letter of Matthias Corvinus to Sultan Bayezid II was written in Raška orthography and in a language based on the ikavian varieties of western Bosnia, while in the letter of Sokollu Mehmed Pasha, written in the southeastern Serbian variety of the 16th century, there are also features of the Bosnia-Hum orthography.

The same criteria also affected the relationship between Serbian and Serbian Church Slavonic in letters. The narrative character of Bayezid II's letter to King Matthias Corvinus conditioned the frequent use of the active preterite participle functioning as a secondary predicate (*gerund*) for describing subsequent events. The more official and solemn character of the letter (peace treaty) of Bayezid II to King Vladislav II probably caused a greater degree of the presence of Serbian Church Slavonic features compared to the other investigated letters. A larger proportion of Serbian Church Slavonic characteristics in Báthory's letter to Mihaloğlu Ali Bey compared to the letters of Despot Vuk Grgurević can probably be

explained by the personality of the scribe and his knowledge of the Serbian Church Slavonic language (we have already emphasized the assumption several times that the scribe of Báthory's letter could have been Priest Jovan, the emissary of Despot Vuk Grgurević).

According to the criterion of the dialectal foundations of language, the analyzed Ottoman-Hungarian diplomatic correspondence in Serbian from the 15th and 16th centuries can generally be divided into two groups. The first group includes the letters whose language belongs to the southeastern Serbian variety of the 15th and 16th centuries (letters of Bayezid II, Sokollu Mehmed Pasha, Despot Vuk Grgurević, Stephen Báthory and John Zápolya). The second group incorporates the letters of King Matthias Corvinus: the language of the letter to Sultan Bayezid II is based on the ikavian varieties of western Bosnia, and in the language of the letter to Friar Alexander either the ikavian varieties of western Bosnia or the dialect from which the Posavina, Slavonic and ikavian and jekavian varieties of eastern Bosnia stemmed from. In both letters by King Matthias Corvinus (more in the letter to Sultan Bayezid II, less in the letter to Friar Alexander) lexical features pointing to the area of medieval contacts between the ikavian varieties of western Bosnia and the chakavian dialect are likewise present.

In all the investigated letters, examples of the vowel /a/ originating from the former semivowel are attested. Examples with vowels /e/ and /o/ originating from a semivowel recorded in Bayezid's letters to Matthias Corvinus may represent the influence of Prizren-South Moravian dialects from the Serbian and Macedonian border or lexicalized Macedonianisms borrowed via the Serbian Church Slavonic tradition. In all the investigated letters, only /u/ is recorded in the place of the former vocalic /l/ and /o/ in the place of the former syllable-final /l/. In the letters based on

the southeastern Serbian variety of the 15th and 16th centuries, there are ekavisms typical of the contemporary Kosovo-Resavian and Prizren-Timok dialects: in dat. sg. of personal pronouns, in the negative form of the present tense of the verb *jesam*, in the plural construction of *dve ste*, as well as ekavisms that point to the formation of the Kosovo-Resavian dialect in the Middle Ages: in dat. and loc. sg. noun of non-palatal declension and forms of pronouns and adjectives of former non-palatal declension. A special feature is represented by the few ikavisms in the letter from Sultan Bayezid II to King Vladislav II that could refer to Smederevo-Vršac and Šumadija-Vojvodina varieties or authentic dialects in the area between Velika Morava and Timok. The oldest attestations of the loss of the consonant /h/ (in initial and medial position) recorded in the letter of King Matthias Corvinus to Sultan Bayezid from 1487 indicate the need to redefine the chronology of this phenomenon in the Serbian language.

In the letters based on the southeastern Serbian variety of the 15th and 16th centuries, we note several specific innovations in the plural cases of nouns: the suffix *-a* in gen. pl., the use of the form gen. pl. in place of the loc. pl. and the suffix *-am* in the dat. pl. neuter (only in Bayezid's letter to King Vladislav II), the suffix *-ami* in dat. pl. fem. (only in the letters of King John Zápolya). As a counterpart of these examples there is the gen. pl. with the zero suffix in the letter of Matthias Corvinus to Sultan Bayezid II as a feature of the ikavian varieties of western Bosnia. Analytical tendencies in the declension were noted in several letters: not distinguishing the case of place from the case of direction (Bayezid's letter to Matthias Corvinus and the letter by Sokollu Mehmed Pasha) and the use of the general case in place of the genitive with the preposition *od* (the letter by Sokollu Mehmed Pasha and letters of King John Zápolya). In the letter by Sokollu Mehmed Pasha, the dou-

bling of the object was likewise recorded. The oldest attestations of the *-om* suffix in loc. sg. of fem. adjectives (characteristic of contemporary Šumadija and Smederevo-Vršac varieties) were recorded in Bayezid's letters to Matthias Corvinus and Vladislav II. In the category of verbs, the oldest attestations of the active preterite participle with the suffix *-v* for verbs with an infinitive base ending in a consonant are significant, followed by dual forms of the 1st person pl. aorist with the inflexions *-smo* and *-hmo*, as well as examples of the imperative *vidj*.

The Ottoman-Hungarian diplomatic correspondence from the 15th and 16th centuries is important for historical lexicology as a testimony of the ways in which the oriental lexis entered the Serbian language. The recorded orientalisms are most often related to ruler titles and state and military organization: *sultan*, *han*, *amire*; *begler-beg*, *beg*, *baša*, *paša*, *čavuš* "messenger", *čajušbaša* "chaush superintendent, sergeant", *ulak* "herald", *čehaja* "assistant, representative of a vezier, pasha or some other dignitary"; *harač* "tax". Other examples include *babaja* "monk, friar", *ramadan* "Ramadan, a month in Islamic calendar", *mushaf* "Quran", as well as the oldest attestation of the lexeme *armagan* "gift". The presence of hungarianisms is expected *rusag* and *orsag* "state, country", *porkolaba* and *morkolab* "commander of the city" and *odvar birov* "court judge". Along with the graecisms *poklisar* and *pedepsati* inherited from the older tradition, the following examples are recorded: *sklav* "sultan's servant, slave" and the adjective *telosan* "the one who pays *telos*, tax", not recorded in medieval sources so far. Several recorded romanisms belong to different terminological fields: *artikul* "article", *profeta* "prophet", *lubarda* "canon", *kapetan* "commander of the city". When it comes to the lexis of Slavic origin, the oldest confirmations of the already recorded lexemes deserve special mention: the noun *peš* "foot soldier", *plina* "prey", *po-*

saonica "letter", *talstvo* "the state of being held hostage, hostage", *uvežbanije* "instruction, direction", the verb *lahati* "want, intend", *dodijati* "bore", adverb *doklaj* "until when", *naposljia* "eventually", *uzaman* "in vain", preposition *pomeđu*. Several lexemes have so far not been recorded in the historical dictionaries of the Serbian language: the nouns *takmež* "contract, agreement", *uznanije* "notice, information", adverb *javistavno* "publicly and decisively", conjunction *iho* "unless, but", as well as the noun *žoda* the origin and meaning of which is unclear.

Future research of Serbian as a language of diplomacy in the 15th and 16th centuries should concentrate on the preparation and philological analysis of documents created in other offices (primarily Wallachian, Moldavian and Albanian), as well as towards a more detailed analysis of this type of literacy from a lexicological, and, especially, syntactic and pragmatic perspectives.

V

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

А. ИЗВОРИ

- Писмо султана Бајазита II угарском краљу Матији Корвину (2. јануар 1487, Једрене). Оригинал у Апостолској библиотеци у Ватикану (Biblioteca Apostolica Vaticana), збирка Manuscripti Ottoboniani greci, сигнатура 469B. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Ott.gr.469.pt.B
- Писмо султана Бајазита II угарском краљу Владиславу II (1. мај, 1498, Цариград). Оригинал у Саксонском државном архиву у Дрездену (Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden), збирка 10001 Ältere Urkunden, сигнатура 15201.
- Писмо Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију (октобар, 1551). Оригинал у Haus-, Hof- und Staatsarchiv-у у Бечу, збирка Staatenabteilungen Türkei I, кутија бр. 9, фасцикла бр. 3.
- Писмо угарског краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину (2. новембар 1465, Брод на Сави). Фотографија оригинала из Државног архива у Дубровнику, сигнатура Diplomata et acta XV. stoljeća, Веќки број 126.
- Писмо деспота Вука Гргуревића султану Бајазиту II (5. јун 1482, Купиник). Фотографија оригинала у Архиву САНУ, сигнатура 10070–1.
- Веровно писмо деспота Вука Гргуревића султану Бајазиту II за његовог слугу Мурата (1482–1483). Фотографија оригинала у Архиву САНУ, сигнатура 10070–3.
- Писмо деспота Вука Гргуревића Али-бегу Михалоглу (1483). Фотографија оригинала у Архиву САНУ, сигнатура 10070–4.
- Веровно писмо деспота Вука Гргуревића султану Бајазиту II за његовог слугу Мурата (27. јун 1483, Ириг). Фотографија оригинала у Ђорџић 1991: 358
- Писмо деспота Вука Гргуревића султану Бајазиту II о склапању мира (1483). Према издању у Стојановић 1934: 488–489.
- Писмо Стефана Баторија Али-бегу Михалоглу (1. мај 1482, Будим). Фотографија оригинала у Архиву САНУ, сигнатура 10070–5.
- Писмо угарског краља Матије Корвина султану Бајазиту II (25. јун 1487, при опсади Новог Места код Беча). Фотографија оригинала у Архиву САНУ, сигнатура 10070–2.
- Писмо угарског краља Јована Запоље смедеревском санџак-бегу Мехмеду Јахијапашићу (30. октобар 1537, Велики Варадин). Оригинал у

Haus-, Hof- und Staatsarchiv-у у Бечу, збирка Allgemeine Urkundenreiche, сигнатура AUR 30 X 1538.

Писмо угарског краља Јована Запоље Ферхату, заменуку смедеревског санџак-бега Мехмеда Јахијапашића (30. октобар 1537, Велики Варадин). Оригинал у Haus-, Hof- und Staatsarchiv-у у Бечу, збирка Allgemeine Urkundenreiche, сигнатура AUR 30 X 1538.

Б. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АТАНАСОВСКИ, Вељан. *Паг Херцеговине*. Београд: Народна књига – Историјски институт, 1979.
- БЕЛИЋ, Александар. *Изабрана дела Александра Белића, том 9: Дијалекти источне и јужне Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, 9–491.
- БЕЛИЋ, Александар. *Изабрана дела Александра Белића, том 4: Историја српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- БИЛЯРСКИ, Иван. Писмо на султан Баязид втори до крал Матиаш Корвин от 1487. г. *Recherche Slavistique XLIV* (1997): 61–93.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. Говори Бучума и Белог Потока. *Српски дијалектолошки зборник XXV* (1979): 1–178.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. Говор Алексиначког Поморавља. *Српски дијалектолошки зборник XXXIII* (1987): 7–302.
- БОШЊАКОВИЋ, Жарко. *Морфолошке особине говора источне Шумадије*. Београд: САНУ – Институт за српски језик, 2012.
- БУКУМИРИЋ, Милета. Говори северне Метохије. *Српски дијалектолошки зборник L* (2003): 1–356.
- БУБАЛО, Борђе. *Писана реч у српском средњем веку*. Београд: Стубови културе, 2009.
- ВЕСЕЛИНОВИЋ, Андрија. Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Вођица. *Стари српски архив 8* (2009): 183–203.
- ВУКАДИНОВИЋ, Вилотије. Говор Црне Траве и Власине. *Српски дијалектолошки зборник XLII* (1996): 1–317.
- ВУКИЋЕВИЋ, Милосав. *Говор Крагујевачке Лейенице*. Приштина: Универзитет у Приштини, 1995.
- ВУКОВИЋ, Јован. Говор Пиве и Дробњака. *Јужнословенски филолоџ XVII* (1938/1939): 1–114.

- Вушовић, Данило. Диалекат Источне Херцеговине. *Српски диалектолошки зборник III* (1927): 1–71.
- Годинка, Антониј Романувъ. Отвореный листь султана Баязита II. о мирь его съ Владиславомъ корольомъ угорськимъ и чешськимъ р. 1498. Grga Novak (ur.). *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću: povodom šezdesetogodišnjice života*. Zagreb: С. Albrecht, 1929, 635–639.
- Гошевъ, Иван. Две новооткрити писма на „деспот Вукъ до султанъ Баязитъ ханъ бегъ. *Извѣстїя на историческошо друштво въ София XI–XII* (1932): 265–269.
- Грицкат-Радуловић, Ирена. *О перфекту без помоћној глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама*. Београд: Научна књига, 1954.
- Грицкат-Радуловић, Ирена. Језик Струшког преписа. М. Беговић (ур.). *Законик цара Стефана Душана, књ. 1: Струшки и Ашонски препис*. Београд: САНУ, 1975, 124–157.
- Грковић-Мелџор, Јасмина. Предикативни герунд у старосрпском језику. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*. XLVI/1 (2003): 23–34.
- Грковић-Мелџор, Јасмина. Језик српске средњовековне писмености: достигнућа и задаци. С. Танасић (ур.). *Шездесет година Института за српски језик САНУ, књ. 1*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007, 249–267.
- Даничић, Ђуро. *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*. У Биограду: Издање и штампа државне штампарије, 1874.
- Джурова, Аксинија, Красимир Станчев, Марко Јапунџич. *Опис на славянскиѣ рѣкойиси въ Ватиканската библиотека – Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana*. Софија: Свят, 1985.
- Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1991.
- Ђурђевић, Бранислав. Прва година ратовања Мехмеда Соколовића у Банату и прва опсада Темишвара. *Гласник историског друштва у Новом Саду* 7 (1934): 64–79.
- Елезовић, Глиша. Турско-српски споменици Дубровачког архива. *Јужнословенски филолоџ бр. XI* (1931): стр. 7–88.
- Елезовић, Глиша. Речник косовско-метохиског дијалекта, св. 1. Београд: СКА, 1932.

- ЕЛЕЗОВИЋ, ГЛИША. Речник косовско-метохиског дијалекта, св. 2. Београд: СКА, 1935.
- ЕРСЈ: *Етимолошки речник српског језика* (ред. А. Лома), I–, Београд: САНУ – Институт за српски језик, 2003–
- ЕРСЈОС: Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ. *Од една свеска* (ур. Павле Ивић). Библиотека Јужнословенског филолога, н. с. 15. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1998.
- ЕСН: *Енциклопедија српског народа*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008.
- ЗИРОЈЕВИЋ, ОЛГА. Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу. *Зборник Маџице српске за историју* 3 (1971): 17–22.
- ИВАНОВ, АЛЕКСАНДАР. Убиство Дмитра Јакшића у Смедереву. *Зборник Маџице српске за историју* 99 (2019): 7–19.
- ИВИЋ, АЛЕКСА. Шест српских писама из шеснаестог столећа. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 5 (1925): 133–140.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ. Emil Petrovici, Graiul Caraşovenilor, studiu de dialectologie slavă meridională. *Јужнословенски филолоџ XVIII* (1949–1950): 318–322.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ. Место данашњег банатског херског говора међу српским дијалектима. М. Филиповић (ур.). *Банатске Хере*. Нови Сад: Војвођански музеј, 1958, 326–353.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ. Никола Радојчић, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. *Зборник за филологију и лингвистику VII* (1964): 207–214.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ. О језику писама султаније Маре. *Јужнословенски филолоџ XXX/1–2* (1973): 337–345.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ. Однос између карашевског и свиничког говора. *Македонски јазик XL–XLI* (1989–1990): 201–215.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ. *Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994а.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ. *О говору италијољских Срба*. Нови Сад – Сремски Карловци, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994б.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ. *Дијалектологија српскохрватског језика: Увод и шиокавско наречје*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ. Жупски говор као најтипичнији представник косовско-ре-савског дијалекта. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику XLVI/1* (2002): 7–13.

- Ивић, Павле. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- Ивић, Павле. *Преглед историје српског језика*. Нови Сад – Сремски Карловци, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2014.
- Ивић Павле, Вера Јерковић. Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века. Јасмина Грковић-Мејџор (прир.). *Целокупна дела Павла Ивића, књ. VI: Студије из српске средњовековне писмености*. Нови Сад–Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2008, 331–589.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев–). 1–. Москва: Наука, 1974–.
- ЈОВАНОВИЋ, Властимир. Речник села Каменице код Ниша. *Српски дијалектолошки зборник LI* (2004): 313–688.
- ЈОВИЋ, Душан. Трстенички говор. *Српски дијалектолошки зборник XVII* (1968): 1–241.
- ЈОВИЋ, Душан. О језику Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића. *Јужнословенски филолоџ XXVII* (1968/1969): 365–455.
- ЈОВИЋ, Надежда. *Језик Хиландарског медицинског кодекса*. Ниш: Филозофски факултет, 2011.
- Јуришић, Марина. *Говор Горње Пчиње. Гласови и облици*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2009.
- Костић, Мита. *Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе од XV–XVIII века*. Скопље: Штампарија и књигезница „Стара Србија”, 1924.
- Крстић, Александар. Заслон. Сениша Мишић (ред.). *Лексикон трговаца и трговаца српских средњовековних земаља*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- КУРЕШЕВИЋ, Марина. *Хијоистактичке стурктуру у Српској Александриди: функционалностилски аспекти*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014.
- КУРЕШЕВИЋ, Марина. Активни партиципи у средњем стилу српске средњовековне писмености: могућ правац развоја српског књижевног језика. Р. Драгићевић, В. Брборић (ур.), *Српска славистика: колективна монографија, том 1, Језик*, Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2018, 173–188.
- Лавровъ, Петр Алексеевич. На какомъ языкѣ были писаны грамоты Турецкаго султана Селима къ великому князю Василю Иоанновичу?. *Извѣстія отдѣленія рускаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ*, том 1, књ. 3 (1896): стр. 543–548.

- ЛССВ: *Лексикон српској средњеј века*. Београд: Knowledge, 1999.
- Лома, Александар и Жељко Степановић. Прилог историји српских говора на подручју Косова и Метохије. Р. Младеновић и П. Пипер (ур.). *Резултатни досадашњих и правци будућих истраживања српских народних јовора Косова и Метохије*. Београд – Косовска Митровица: САНУ – Институт за српски језик у Београду – Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 2021а, 33–59.
- Лома, Александар и Жељко Степановић. Рударски законик деспота Стефана Лазаревића: модел лексикографске обраде. Јасмина Грковић-Мејдор, Исидора Бјелаковић и Марина Курешевић (ур.), *Историјска лексикографија српској језика*. Нови Сад: Огранак САНУ – Матица српска, 2021б, 253–277.
- Лутовац Казновац, Тамара. *Језик писама турских султана Дубровнику. Докtorsка дисертација у рукојису*. Крагујевац: ФИЛУМ, 2019а.
- Лутовац Казновац, Тамара. О типовима ортографских норми у писмима турског султана Бајазита II Дубровнику. *Наслеђе* 42 (2019б): 223–235.
- Маринковић, Мирјана. Српски језик у Османском царству: пример четворојезичног уџбеника за учење страних језика из библиотеке султана Махмуда I. *Славистика XIV* (2010): 280–298.
- Милорадовић, Софија. *Упошреба јадежних облика у јовору Параћинској Поморавља*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2003.
- Милорадович, София. Именная објектная редупликација в сербских народных говорах: статус, условия реализации и балканский контекст. *Slavia Iaponica: Studies in Slavic languages and literatures* 22 (2019): 227–246.
- Митровић, Катарина. Пет писама деспота Вука Гргуревића. *Браничевски гласник* 3–4 (2006): 63–83.
- Михаљчић, Раде. Старе српске повеље и писма. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић (прир.). *Енциклопедија српске историографије*. Београд: Knowledge, 1997, 30–31.
- Мишић, Синиша. *Хумска земља у средњем веку*. Београд: DBR Publishing, 1996.
- Младеновић, Радивоје. Преобликовање 3.л.јд. и 3.л.мн. одричног перфекта актива у призренско-јужноморавским говорима Косова и Метохије. С. Гудурић (ур.). *Језици и културе у времену и простору I*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2012, 453–463.

- НЕНЕЗИЋ, Соња. Генитивне конструкције са предлозима *їонаг* и *їомеђу*. *Ријеч* 7 (2012): 37–47.
- ПАВЛОВИЋ, Иван. Српска писма у француским архивама. *Гласник српској ученој друштва* LI (1882): 113–137.
- ПАВЛОВИЋ, Миљивој. Говор Сретечке жупе. *Српски дијалектолошки зборник* VIII (1939): 1–352.
- ПАВЛОВИЋ, Миљивој. *Говор Јањева*. Нови Сад: Матица српска, 1970.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Дештерминативни њагежи у старосрпској њословно-їравној њисменосћи*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- ПЕЦО, Асим. Говор источне Херцеговине. *Српски дијалектолошки зборник* XIV (1964): 4–200.
- ПЕШИЋ, Радмила, Нада Милошевић-Ђорђевић. *Народна књижевност*. Београд: Требник, 1996.
- ПИЖУРИЦА, Мато. *Говор околине Колашина*. Титоград: ЦАНУ, 1981.
- ПОЛОМАЦ, Владимир. О језику повеља и писама деспота Ђурђа Бранковића са аспекта историјске дијалектологије. *Зборник Машице српске за филолоџију и линвистичку* LV/1 (2012а): 121–147.
- ПОЛОМАЦ, Владимир. Језик повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића са аспекта историјске дијалектологије. *Српски језик* XVII (2012б): 333–359.
- ПОЛОМАЦ, Владимир. Ресавски правопис у повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића, *Миџолошки зборник* 29 (2013): 105–134.
- ПОЛОМАЦ, Владимир, Тамара Лутовац. Два писма турског султана Мурата II Дубровнику (текстолошка и језичка анализа). *Наслеђе* 28 (2014): 9–24.
- ПОЛОМАЦ, Владимир. *Језик њовеља и њисама Српске десиџовине*. Крагујевац: ФИЛУМ, 2016.
- ПОЛОМАЦ, Владимир. О правопису и језику повеља и писама Вука Бранковића. *Зборник Машице српске за филолоџију и линвистичку* LX/2 (2017): 59–71.
- ПОЛОМАЦ, Владимир. Српски као дипломатски језик југоисточне Европе XVI века (на примеру писма Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију). Јелена Петковић, Владимир Поломац (ур.). *Српски језик: сџа-џус, сисџем, џїџїреба*. Крагујевац: ФИЛУМ, 2018а, 639–652.
- ПОЛОМАЦ, Владимир. Писмо краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину: текст и филолошки коментар. *Philologica* LXXXVII (2018б): 37–47.

- Поломац, Владимир. О графији и правопису у писмима Ахмет-паше Херцеговића. *Philologia Mediana* XI (2019): 35–47.
- Поломац, Владимир. Два српска писма угарског краља Јована Запоље из XVI века: текст и филолошки коментар. *Археографски њрилози* 42 (2020): 51–73.
- Поломац, Владимир. Српски као дипломатски језик на угарском двору XV века (на примеру писма Стефана Баторија Али-бегу Михалоглуу). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (2021a): 159–171.
- Поломац, Владимир. О правопису и језику писама деспота Вука Гргуревића. *Славистика* XXV/1 (2021b): 136–149.
- Поломац, Владимир. Српски као дипломатски језик на Порти крајем XV века: на примеру писма султана Бајазита II угарском краљу Матији Корвину. *Српски језик* 28 (2023): 95–115.
- РАДАН, Михај. *Фонетика и фонологија карашевских њвора данас*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2015.
- РАДИЋ, Првослав. Цртице о говору села Мрче у куршумлијском крају. *Српски дијалектолошки зборник* XXXVI (1990): 1–75.
- РАДОЉИЋ, Никола. Пет писама с краја XV века. *Јужнословенски филолошки* XX (1953/1954): 343–367.
- РАМИЋ, Никола. Ливањско-дувањски говорни тип. *Српски дијалектолошки зборник* XLVI (1999): 263–426.
- РАМИЋ, Никола. Редупликације морфолошких средстава у карашевском говору. *Наслеђе* 13 (2009): 87–93.
- РЕМЕТИЋ, Слободан. Говор централне Шумадије. *Српски дијалектолошки зборник* XXXI (1985): 1–555.
- РЕМЕТИЋ, Слободан. Српски призренски говор (I Гласови и облици). *Српски дијалектолошки зборник* XLII (1996): 319–614.
- РЕШЕТАР, Милан. *Најстарија дубровачка њроза*. Београд: САНУ, 1952.
- РКС: Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских, I–III*, У Биограду: У Државној штампарији, 1863–1864.
- РМС: *Речник српскохрватској књижевној језика*. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*. Београд: САНУ–Институт за српски језик, 1958–.
- САМАРЦИЋ, Радован. *Мехмед Соколовић*. Београд: Српска књижевна задруга, 1995.

- СТАНИЋ, Милија. Ускочки говор. *Српски дијалектолошки зборник XX* (1974): 1–259.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. Ђаковачки говор. *Српски дијалектолошки зборник XI* (1950): 1–152.
- СТИЛОВИЋ, Рада. Неке особине народног језика у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана. *Лужнословенски филолоџ XLIV* (2008): 457–472.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Сјаре српске џовеље и џисма, књ. 2*. Београд: СКА, 1934.
- СТОЈАНОВИЋ, Радосав. Црнотравски речник. *Српски дијалектолошки зборник LVIII* (2010): 1–1060.
- ТОМИЋ, Миле. Говор Свиничана. *Српски дијалектолошки зборник XXX* (1984): 7–265.
- ТОШИЋ, Буро. *Трџ Дријева у средњем вијеку*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1987.
- ТОШИЋ, Буро. *Требњска област у средњем вијеку*. Београд: Историјски институт, 1998.
- ЂИРИЋ, Љубисав. Говор Лужнице. *Српски дијалектолошки зборник XXIX* (1983): 7–119.
- ЂИРКОВИЋ, Сима. Српска властела у борби за обнову Деспотовине. Ј. Калић (ур.). *Историја српског народа, књ. 2*. Београд: Српска књижевна задруга, 1981.
- УНБЕГАУН, Борис. Четири писма турског султана Селима I на српском језику. Rado Lencek, Boris Unbegaun (eds.). *Xenia Slavica: Papers presented to Gojko Ružičić on the Occasion of his Seventy-fifth Birthday, 2 February 1969*. The Hague–Paris: Mouton, 1975, 221–228.
- ФИЛИПОВИЋ, Миленко и Љубо Мићевић. *Појово у Херцеговини: антропо-џеографски џриказ*. Сарајево: Научно друштво НР Босне и Херцеговине, 1959.
- ХАРИСИЈАДЕС, Мара. Словенски рукописи у Библиотеци Сараја у Истанбулу. *Сјаринар XV–XVI*, 1964–1965: 145–161.
- ЧЕМЕРЕ, Золтан. Средњовековна насеља на доњем току Галацке. *Attendite: Гласник Историјског архива у Кикинди* 8 (2011): 353–365.

*

ANLWARDT, Wilhelm. *Verzeichnis der arabischen Handschriften der Koninglichen Bibliothek zu Berlin: Sechster Band, XV–XIX*. Berlin: A. Ascher & Co, 1894.

- BENECKE, Gerhard. *Maximilian I (1459–1519): An Analytical Biography*. London: Routledge, 2019.
- BILIARSKY, Ivan. Un page des relations Magyaro–Ottomanes vers la fin du XVe siècle. *Turcica* 32 (2000): 291–305.
- BOJOVIĆ, Boško. *Raguse et l'Empire ottoman (1432–1520)*. Paris: Éditions de l' Association «Pierre Belon», 1998.
- CAFEROGLU, Ahmed. Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d'Aya-Sofya. *Revue Internationales des Études Balkaniques* I–II/3–4 (1936): 185–190.
- ĆOROVIĆ, Vladimir. Der Friedensvertrag zwischen dem Sultan Bayazid II. und dem König Ladislaus II. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 90 (1936): 52–59.
- DEISSMANN, Adolf. *Forschungen und Funde im Serai. Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapu Serai zu Istanbul*. Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co, 1933.
- ERHSJ: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- ESSJ: František Kopečný, Hermina Plevačova (red.). *Etimologický slovník slovanských jazyků, sv. 2: Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Praha: Academia, 1980.
- FERRON, Ernest, Fabiano Battaglini. *Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae*. Romae: Ex typographeo Vaticano, 1893.
- HADROVICS, László. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Köln: Böhlau Verlag, 1985.
- HALILOVIĆ, Senahid. Bosanskohercegovački govori. S. Mønnesland (ur.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005, 15–53.
- HAZAI, Georg. Zur rolle des Serbischen im Verkehr des Osmanischen Reiches mit Osteuropa im 15.-16. Jahrhundert. *Ural-altaische Jahrbücher* 48 (1976): 82–88.
- HEINISCH, Reinhard Rudolf. Ferdinand I., römisch-deutscher Kaiser. M. Bernath und Felix von Schroeder (hgg.). *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Bd. 1*. München, 1974, 501–503 <<https://www.bi-olex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=810>>
- HORVÁT Richárd, Tibor Neumann. *Ecsedi Bátori István Egy katonabáró élet-pályája (1458–1493)*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Budapest, 2012.

- ISAILOVIĆ, Neven, Aleksandar Krstić. Serbian Language and Cyrillic Script as a Means of Diplomatic Literacy in South Eastern Europe in 15th and 16th Centuries. Susana Andea and Adinel Ciprian Dinc (eds.). *Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*. Cluj-Napoca: Editura Academiei Române. 2015: 185–196.
- ISAILOVIĆ, Neven. Legislation Concerning the Vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest: An Overview. Srđan Rudić, Selim Aslantaş (eds.). *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Belgrade: The Institute of History – Yunus Emre Enstitüsü (Turkish Cultural Centre Belgrade), 2017, 25–42.
- IVANOVIĆ, Miloš. Cyrillic Correspondence between the Commune of Ragusa and Ottomans from 1396 to 1458. Srđan Rudić, Selim Aslantaş (eds.). *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Belgrade: The Institute of History – Yunus Emre Enstitüsü (Turkish Cultural Centre Belgrade), 2017, 43–63.
- IVIĆ, Aleksa. Neue cyrillische Urkunden aus der Wiener Archiven. *Archiv für slavische Philologie* XXX (1909): 205–214.
- KAŠIĆ, Zorka. Govor Konavala. *Српски дијалектолошки зборник* XLI (1995): 241–396.
- KRSTIĆ, Aleksandar. Which Realm will you opt for? The Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th century. Srđan Rudić, Selim Aslantaş (eds.). *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Belgrade: The Institute of History – Yunus Emre Enstitüsü (Turkish Cultural Centre Belgrade), 2017, 129–164.
- KRUŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. Veliki vezir Rustem paša. *Narodna Uzdanica* VII (1938): 77–94.
- LEHFELDT, Werner. *Ein arabisch-persisch-griechisch-serbokroatisches Sprachlehrbuch in arabischer Schrift aus dem 15./16. Jahrhundert*. Bochum: Ruhr-Universität Bochum, 1970.
- LEHFELDT, Werner. Ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte des Serbischen. Reinhold Olesch und Hans Rothe (hrsg). *Slavistische Studien zum X. Internationalen Slavistenkongress in Sofia 1988*. Köln–Wien: Böhlau, 1988: 97–112.
- LEHFELDT, Werner, Tilman Berger, Christoph Correll und Günther Henrich. *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte. Ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhun-*

- dert als Quele für die Geschichte der serbischen Sprache. Köln–Wien: Böhlau, 1989.
- LEHFELDT, Werner. O refleksima prasl. ě u jednom rukopisu iz XV vijeka, napisanom arapskim pismom. *Zbornik Matičice srpske za filoloģiju i lingvistiķiku* XXXII/1 (1989a): 73–92.
- LEHFELDT, Werner. Das Serbische und das Griechische als "linguae aulicae" an der Hohen Pforte. Carsten Goehrke, Robin Kemball, Daniel Weiss (hrsg.). *Прими собранье њесѣрѣх љав. Slavistische und slavenkundliche Beiträge für Peter Brang zum 65. Geburtstag*. Bern–Frankfurt am Main–New York–Paris: Peter Lang, 1989b: 489–494.
- LEHFELDT, Werner. Die serbischen Übersetzer des Sultans. Zu den Übersetzungsunterschieden zwischen den Gesprächslehrbüchern Nr. 4749 und 4750 der Aya-Sofya Bibliothek in Istanbul. Renate Lachmann, Angelika Lauhus, Theodor Lewandowski, Bodo Zelinsky (hrsg.). *Tgoli chole Mestro. Gedenkschrift für Reinhold Olesch*. Köln–Wien: Böhlau, 1990a: 329–340.
- LEHFELDT, Werner. O jeziķnoj karakteristici jednoga rukopisa iz XV stoljeća, napisanog arapskim pismom. *Јужнословенски филолоģ* XLVI (1990b): 29–45.
- LEHFELDT, Werner. Eine serbokroatische Aljamiado-Handschrift aus dem 15. Jahrhundert – Edition des serbokroatischen Textes der Handschrift Nr. 4749 der Aya-Sofya-Bibliothek zu Istanbul. *Zeitschrift für Balkanologie* 27 (1991): 133–156.
- LEHFELDT, Werner. *Eine serbisch-russische Sprachbegegnung vom Anfang des XVI. Jahrhunderts. Zur Sprache der Moskauer Kopien von serbischen Briefen Sultan Selims I. an den Großfürsten Vasilij III. Ivanovič*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.
- ЛОМА, Aleksandar. Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos. *Zbornik радова Визанѣолошкој инѣтитуѣи XXXVIII* (1999–2000): 87–161.
- MIKLOSICH, Franz. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Vienna: apud Guilelmum Braumüller, 1858.
- MIŠEVIĆ, Marijana. *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire. Doctoral dissertation*. Harvard University Graduate School of Arts and Sciences, 2022. <https://dash.harvard.edu/handle/1/37373728>
- НАКАЃ, Lejla. *Jezik i grafija krajišniķkih pisama*. Sarajevo: Slavistiķki komitet, 2010.

- NAKAŠ, Lejla. *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, 2011.
- NAKAŠ, Lejla. Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvom stoljeću osmanske uprave u Bosni. *Forum Bosnae* 74–75 (2016): 269–297.
- NAKAŠ, Lejla. Bosanski pisar sultana Selima. *Forum Bosnae* 77 (2017): 62–113.
- OBORNI, Teréz. Az ördögös barát: Fráter György (1482–1551). Budapest: Magyar Történelmi Társulat; Kronosz Kiadó, 2017.
- PECO, Asim. Govori zapadne Hercegovine. Dž. Jahić (prir.). *Izabrana djela A. Pece, knj. II*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo – Akademija nauka BiH, 2007a.
- PECO, Asim. Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne. Dio I: Uvod i fonetika. Dž. Jahić (prir.). *Izabrana djela A. Pece, knj. III*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo – Akademija nauka BiH, 2007b.
- PECO, Asim. Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne. Dio II: Akcenat, oblici, tekstovi. Dž. Jahić (prir.). *Izabrana djela A. Pece, knj. IV*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo – Akademija nauka BiH, 2007c.
- PUTANEC, Valentin. Poliglotni ar.–perz.–grč.–srp. i ar.–perz.–grč.–hrv. rukopisni konverzacijski priručnici sa konca 15. st. na Porti u Carigradu (Knjižnica u Aja-Sofiji, mss. 4749 i 4750). *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 16 (1990): 237–244.
- RJA: *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1886–1976.
- ROMHÁNYI, Beatrix. The Monastic Topography of Medieval Buda. B. Nagy et al. (eds.). *Medieval Buda in Context*. Amsterdam: Brill, 2015: 204–228.
- SALIHović, Davor. The Process of Bordering at the Late Fifteenth-Century Hungarian-Ottoman Frontier. *History in Flux* 1 (2019): 93–120.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*. I–IV. Praha: Československá akademie věd, 1966–1997.
- STAVRIDES, Theoharis. *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453–1474)*. Leiden: Brill, 2001.
- STOLZ, Benjamin. Serbo-Croatian as a Balkan diplomatic language during the fifteenth and sixteenth centuries. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* XXVII–XVIII (1984/1985): 747–759.
- ŠKALJIĆ, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.

- THALLÓCZY, Lajos. *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München–Leipzig: Verlag Von Duncker–Humboldt, 1914.
- TRUHELKA, Ćiro. Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive". *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* br. XXIII (1911): 1–162.
- VAILLANT, André. *La langue de Dominko Zlatarić: poète ragusain de la fin du XVIe siècle*. Paris: Imprimerie Nationale, 1931.
- VASMER, Max. *Die griechischen Lehnwörter im Serbokroatischen*. Berlin: Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1944.

VI

ПРИЛОЗИ

СПИСАК ПРИЛОГА

Писмо султана Бајазита II угарском краљу Матији Корвину (2. јануар 1487, Једрене). Фотографија из ДЖУРОВА И ДР. 1985.

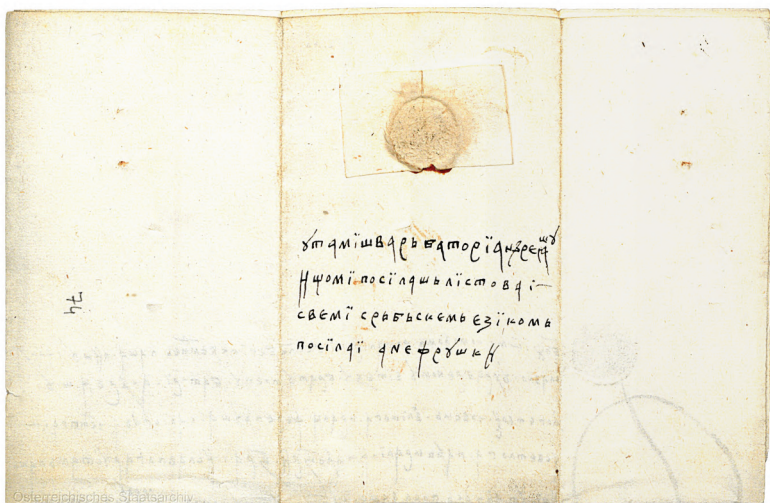
Писмо султана Бајазита II угарском краљу Владиславу II (1. мај, 1498, Цариград). Фотографија оригинала из Саксонског државног архива у Дрездену (Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden), збирка 10001 Ältere Urkunden, сигнатура 15201.

Писмо Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију (октобар, 1551). Фотографија оригинала из Haus-, Hof- und Staatsarchiv-a у Бечу, збирка Staatenabteilungen Türkei I, кутија бр. 9, фасцикла бр. 3.

Писмо угарског краља Матије Корвина фра Александру Дубровчанину (2. новембар 1465, Брод на Сави). Фотографија оригинала из Државног архива у Дубровнику, Diplomata et acta XV. stoljeća, Веќки број 126.

Писмо угарског краља Јована Запоље смедеревском санџак-бегу Мехмеду Јахијапашићу (30. октобар 1537, Велики Варадин). Фотографија оригинала из Haus-, Hof- und Staatsarchiv-a у Бечу, збирка Allgemeine Urkundenreiche, сигнатура AUR 30 X 1538

Писмо угарског краља Јована Запоље Ферхату, заменику смедеревског санџак-бега Мехмеда Јахијапашића (30. октобар 1537, Велики Варадин). Фотографија оригинала из Haus-, Hof- und Staatsarchiv-a у Бечу, збирка Allgemeine Urkundenreiche, сигнатура AUR 30 X 1538.

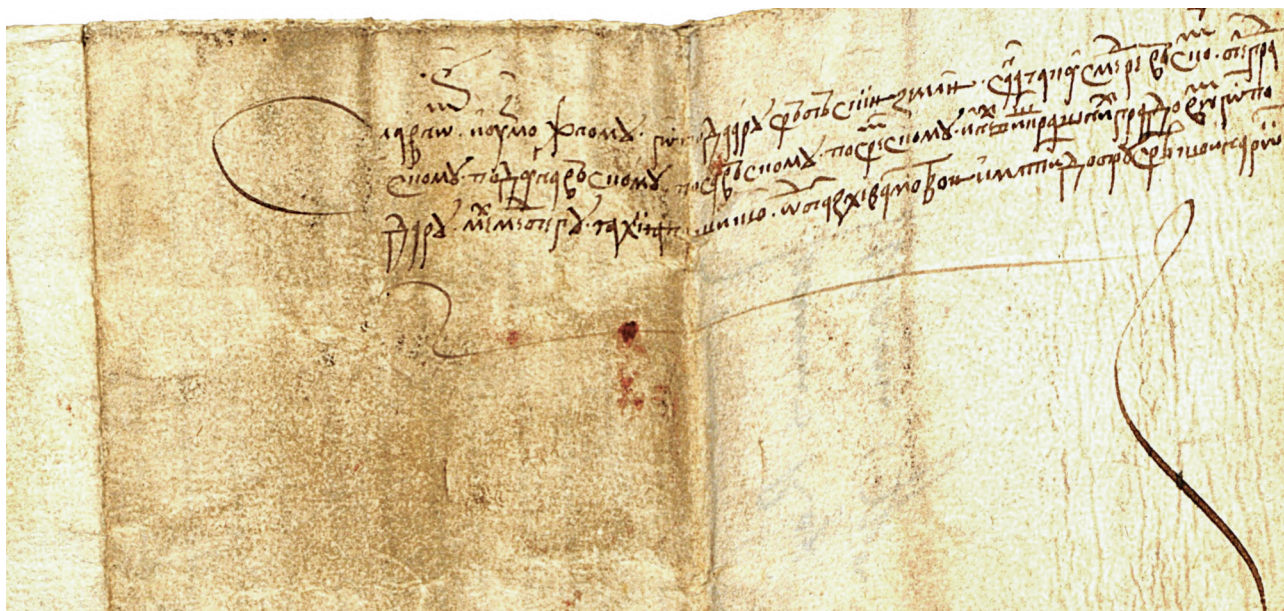

Писмо Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију (1551) – текст на полеђини

Handwritten text in Church Slavonic script, likely a letter or official document. The text is dense and covers most of the page's width. It appears to be a formal communication, possibly related to the military or administrative matters mentioned in the caption. The script is a form of Old Church Slavonic used in the Balkans during the 15th century.

Joannis Rex
Mam [Signature]

Писмо угарског краља Јована Запоље смередервском санцак-бегу Мехмеду Јахијапашићу (1537)

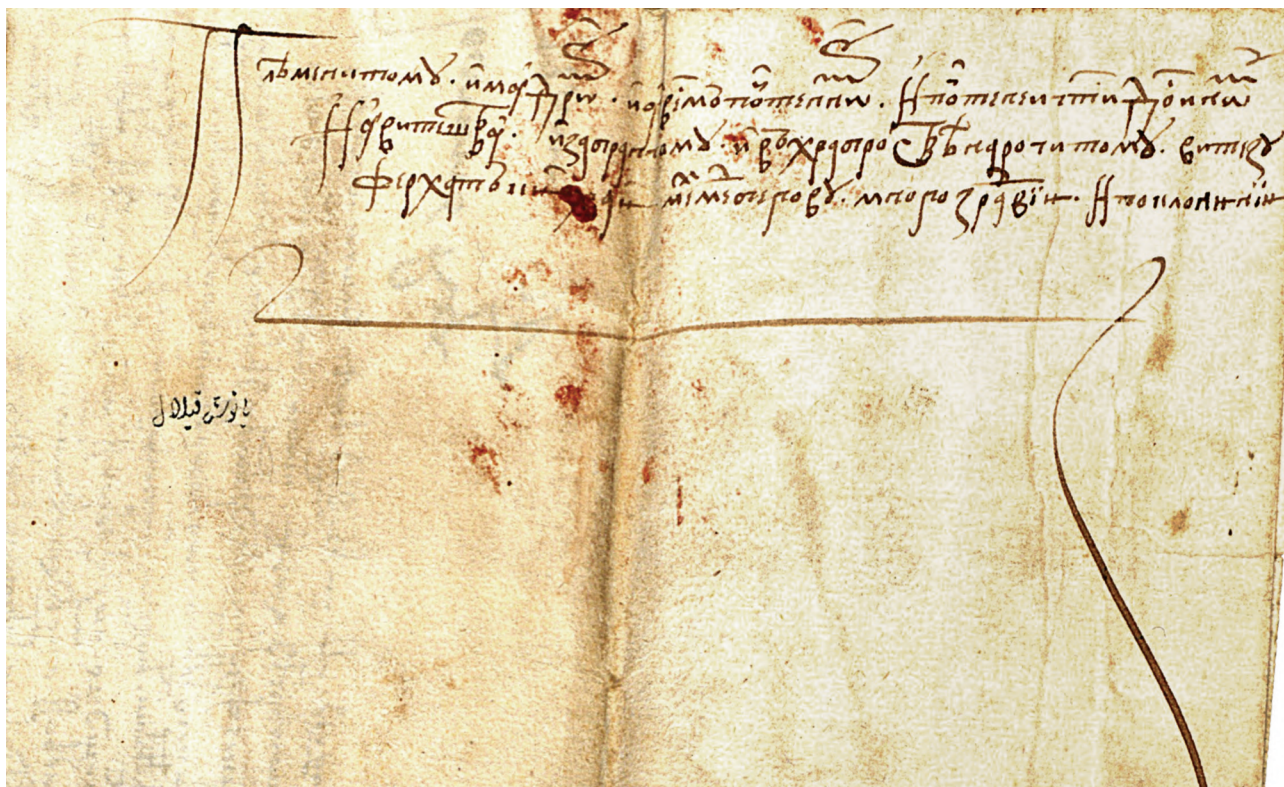

Писмо угарског краља Јована Запоље смедеревском санџак-бегу Мехмеду Јахијапашићу (1537) – текст на полеђини

Handwritten text in Cyrillic script, likely a letter or document. The text is dense and appears to be a formal communication. Below the main body of text, there is a signature and a title:

Joannes Rex
Mann [Signature]

Писмо угарског краља Јована Запоље Ферхату, заменику смедеревског санџак-бега Мехмеда Јахијапашића (1537)

Писмо угарског краља Јована Запоље Ферхату, заменику смедеревског санџак-бега Мехмеда Јахијапашића (1537) – текст на полеђини

Владимир Поломац
Српски као дипломатски језик у XV и XVI веку
Филолошки приступ

Издавач
ФИЛУМ, Крагујевац

За издавача
Проф. мр Зоран Комадина, декан

Коректура
Доц. др Тамара Лутовац Казновац

Превод резимеа на енглески
Проф. др Даница Јеротијевић Тишма

Ликовно-графички и технички уредник
Проф. Владимир Ранковић

Штампа
Бирограф, Београд

Тираж
120 примерака

ISBN 978-86-80596-25-9

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'354"14/5"
091(=163.41)"14/15"
341.76(497.11)"14/15"(093.2)

ПОЛОМАЦ, Владимир, 1977-

Српски као дипломатски језик у XV и XVI веку : филолошки приступ /
Владимир Поломац. - Крагујевац : ФИЛУМ, 2023 (Београд : Бирограф). - 267 стр. ; 24 cm

Тираж 120. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summary: Serbian as the
language of diplomacy in the 15th and 16th centuries: towards the synthesis. -
Библиографија: стр. 251-264.

ISBN 978-86-80596-25-9

а) Српски језик -- Правопис -- 15в-16в

COBISS.SR-ID 108652809